

પ્રકાશક જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
 નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
 અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ સં ૧૯૬૦

મુદ્રક પ્રગ્લેષીતમદાસ શંકરદાસ પટેલ,
 ૭૨૬૪ મુદ્રણાલય માધીરોડ,
 અમદાવાદ

પ્રયોજન

આપણે ત્યાં ચરિત્રમાહિત્ય બહુ ઓછું છે. જૂના કાળમાં તે ચરિત્રા અવતારોનાં અને પૌરાણિક કે અધૈકિક પુરુષોના જ વખાતાં. ‘માણસનું વળી ચરિત્ર લખાતું હશે.’ એવી પ્રથમ માન્યતા હતી. ત્યાર પછી મોટા લોકોનાં ચરિત્રો લખાવા લાગ્યાં. પણ તેમાં ચારિ-યચિત્રણ કમતા માદ્દાત્મ્યવર્થન જ વધારે આવતું આવા વાતાવરણમાં આત્મકથાઓ નખે જ કાણ? પણ મોટા લોકોએ આખરે એ નવી ભાત દમણાં દમણાં પાડી

- પ્રયોજન

નવરાશ હશે ત્યારે એ બધું મુધારાશે. અત્યારે તો જેવું છે તેવું જ સૌ પોતાની ઉદારતાથી મધુરું બનાવી લે એટલી જ વિનંતી છે. એ બાર વરસનો મુળંગ ખ્યાલ આવે એટલા ખાતર આરંભમા એક સાંકળ જેવું આપ્યું છે.

આ સંસ્મરણો લખાયાં તેનું ઘણું શ્રેય મારા તરફ મિત્ર અને સાથી ચંદ્રશંકર ગુહલને છે : એમની સીવટ અને ધીરજને જ આ પ્રવૃત્તિ આભારી છે.

અને કેટલુંક શ્રેય તો મારી માંદગીને આપવું જોઈએ માંદગીની નવરાશ ભોગવવાનું માથે ન આવી પડત તો એની પાછળ વખત ગાળવાનો મને હક ન પહોંચત.

અને છેલ્લે બધુ પુસ્તકાકારે ગોઠવી આપવાનું શ્રેય મારા વિદ્યાપીઠના સાથી જ્ઞહાલાલ ગાંધીને છે. એમની વ્યવસ્થા-પ્રવૃદ્ધિનો લાભ મને આમાં ઘણો મળ્યો છે. અને તેથી જેલ જતાં પહેલાંના ઉતાવળના દિવસોમાં આ કામ પૂરું કરવા પામ્યો.

ખંડિત રૂપમાં હાથમાં આવેલાં આ સંસ્મરણો છાપી દાઢવાનો ઉત્સાહ ‘કુમારે’ જ બતાવ્યો તેથી કુમારકાર્યાલયનો ખાસ આભાર માનવો જોઈએ.

પ્રત્યયશન્ય હૃદયે હૃદયે આ સ્મરણયાત્રાને પુસ્તકાકારે સમાજયાત્રા કરવા મોકલ્યું છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રયોજન	૩
બાર વર્ષની સાકળ	૧૩
૧ માઈ નામ	૬
૨ જમણો કે ડાબો ?	૬
૩ સાતારાના રમરણો	૧૦
૪ 'બાબાચી બોચી'	૧૬
૫ સીતાકળનું બી	૨૬
૬ 'વિધારબ'	૨૮
૭ આકા	૩૬
૮ પૈસા બોચા	૪૪
૯ જમણ અને જલેબી	૪૮
૧૦ મને ડહ આપો	૫૭
૧૧ સંજા	૬૨
૧૨ બીજાં દિ મન	૬૫
૧૩ ગોઝાળીની યાત્રા	૬૯
૧૪ ચ'લાગમાની યાત્રા	૮૩
૧૫ વિગેબાની મૂર્તિ	૯૦

અનુક્રમણિકા

૧૬ ઉપાસ્ય સ્વર્ગવર	૬૪
૧૭ પદરી	૧૦૨
૧૮ ઘટપ્રભાને કાઠે	૧૦૬
૧૯ શ્રાવણી સોમવાર	૧૧૨
૨૦ દાયકા ફેડયા!	૧૧૫
૨૧ ખોટા સસ્કારો	૧૨૨
૨૨ પચરંગી પોપટ	૧૨૬
૨૩ નાનો યવાથી	૧૩૧
૨૪ હાલાં યવાની ના	૧૩૫
૨૫ દેશભક્તિના ભણકારા	૧૪૨
૨૬ ખૂનની ખબરો	૧૪૪
૨૭ તમાચો	૧૪૭
૨૮ અ મેંજી વાચન	૧૫૧
૨૯ દિ મતની દીક્ષા	૧૫૩
૩૦ નાગરવેલની વાડી	૧૫૫
૩૧ હાંમ સાહેબ	૧૫૯
૩૨ દીનપરસ્ત કુતી	૧૬૭
૩૩ પાઠમાળા	૧૬૯
૩૪ ટોળા	૧૭૩
૩૫ વાઘની મારી	૧૭૮
૩૬ સંજ્ઞા ગ્રાહ	૧૮૪
૩૭ ગણિતબુદ્ધિ	૧૮૬
૩૮ ભાઈની શિખામણી	૧૯૪
૩૯ કપાલ-યુદ્ધ	૧૯૮
૪૦ પ્રેમાળ બાળિકા	૨૦૧
૪૧ મીઠી ઘ	૨૦૬
૪૨ ગનિવારની તોપ	૨૧૦
૪૩ ઇન્સાફનો આત્માચાર	૨૧૮

અનુક્રમણિકા

૪૪ હિંદુ રૂઢિમાં	૨૨૩
૪૫ સિંહનાદ	૨૩૫
૪૬ શિક્ષકની ઈર્ષ્યા	૨૪૨
૪૭ શરાણી વાંચન	૨૫૦
૪૮ ધારવાડનું શાકભજાર	૨૫૬
૪૯ ગુપ્તમંડળ	૨૬૨
૫૦ કુસંસ્કારનો પાશ	૨૬૪
૫૧ ફેાટાની ચોરી	૨૭૦
૫૨ અમલદારનો હીકરો	૨૭૬
૫૩ ખચ્ચરમાડી	૨૭૯
૫૪ કાવ્યમય જાન	૨૮૨
૫૫ ચોરોની પાછળ	૨૮૬
૫૬ આપણો સંસાર	૨૮૯
૫૭ ધરધરની રમત	૨૯૧
૫૮ પડોશની ખીડા	૨૯૪
૫૯ વિકુ અને જાનુ.	૨૯૭
૬૦ દાડોડો ભગત	૩૧૪
૬૧ તેરદાનનું મૃગજળ	૩૧૭
૬૨ છપનપાયેય	૩૨૦

ચિ. ચંદ્રશંકર શુક્લને

બાર વર્ષની સાંકળ

(૧ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની)

હું ક્યારે જન્મ્યો એ ચોક્કસ ન કહી શકું. જોગીએ જન્મપત્રી કરી આપી હતી તે મારા હાથમાં આવી કે તરત ક્યાંક ખોઈ નાખી. નક્કી વર્ષ ધ્યાનમાં ન રહ્યું. પણ દમણા જ માતારાના એક સ્નેહીએ પ્રયત્ન કરી મારે જન્મકાળ નક્કી કરી આપ્યો છે. તે પ્રમાણે મને ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બરની ૧ લી તારીખે જન્મગ્રામેની હવા પહેવવહેલી મે પેટમાં લીધી. દેશી નિયિ પ્રમાણે મને ૧૮૦૭ ના કાર્તિક વદી ૧૦ ને મગજવાર મારો જન્મદિવસ આવે છે કય-વ્યોતિષ પ્રત્યે મારી ખામ આમ્યા ન હોવાથી નિયિ અને કાળનુ મારે મન બહુ મદત્ત નથી હું જન્મ્યો ત્યારે

।લેનકેન દુન મલે માવતવાડી તરનુ માવતવાડી
પામે માવગાન દરીને એન કનમો ડ એની પામે ન
પાતેની ગામન આનુ છે એ ઉપગથી અમારી અન પડી
અમારી અસની અટક ના નધ્યલ દતી એમ પ્રહવાય છે
માવતવાડી તરફ મળવો મદારવરુ નાનતુ કોઈ અમારા
પૂનજે મે ન પ્રગ છોડી વાટ જોગમી, ગેન ઉપર
મેનમાન તરફ નામી આવ્યા

કલ છે કે, પૈમા પ્રદારવા માટે બદાગવટિયાઓ જાતી
ઉપર અને નાન ઉપર મોગ મોટા પથરા આપીને મૂના
અ મારી અમનદાગની પજવળી પણ મેન મેન વખતે બદાર
વટિયાના વાસને આગી જતી તે વખતનુ વજન મૂતા
એન જૂલો કહેન કે ગામડામા લોકો આવા નામથી એવા
તો ટેનાઈ ગયા દતી કે જાત માટે ચૂના ઉપર દેમ ચડાવે
તેને મે બાણુ એ મોટા કડા રામ બનારનટિયા આવનાના

મારા પિતાશ્રીએ અત્યંત ગરીબાઈમાં દિવસ ગુજારી થોડુંક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવ્યું. પ્રખ્યાત વૈદિક વિદ્વાન શંકર પાંડુરંગ પંડિતના હાથ તળે તેઓ થોડા દિવસ લખ્યા હતા. નાની ઉંમરે જ તેઓ લશ્કરી ખાતામાં દાખલ થયા એ ખાતામાં જ ગયા હોત તો, કોણ જાણે, અમારો જીવનક્રમ બુદ્ધે જ થયો હોત. ફોજની ઝાવણી હાલના વિજ્ઞપુર જિલ્લામાં આવેલા ઝલાદગીમાં હતી. ફોજના વડાએ સ્વદેશ જતાં પિતાશ્રીની મુલકી ખાતામાં લલામણુ કરી. વિજ્ઞપુર તરફના પ્રખ્યાત દુકાળમાં પીડિતોને સરકારી મદદ અપાતી ત્યારે, તે ઝામમાં પિતાશ્રીએ ખૂબ મહેનત લીધી હતી તે વખતના દુકાળના વર્ણનો પિતાશ્રી પામેથી માલગતો ત્યારે સ્વાદા ગીમાં થતા

શાહપુરના લિસે કુટુંબ માથે અમારો સંબંધ જૂનો હતો. મારા ફાઈ એ કુટુંબમાં અપાયેલાં મારા માતાજી પણ ભિમે કુટુંબના જ. આગળ જતાં મારા જે ભાઈઓ પણ એ જ કુટુંબમાં પરણેલા. જે કુટુંબો વચ્ચે ફરી ફરી ઝડીઝમંબંધ આવે એ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, માનસિક વિદ્યામની દૃષ્ટિએ, અને મામાજી-આમ્મીની દૃષ્ટિએ હિતકારક

પણ એ ગિયતિમા ભારે કે પડ્યા છે એમ તો ન કહેવાય, પણ ત્યા ત્યા વિચારનમૃતિ દેખાય છે નમાજના નાન લોકોનો દષ્ટા આવે નહિ એવી રીતે વનવુ, એ સામાન્ય માણુમનુ નીતિશાસ્ત્ર ચોરી-બુગની અને છિનાળી ન કરી હોય એટલે બમ બાકી, મ્યાર્થ ખાતર માણુમ ગમે તે કરે એમ વ્યવહારમા મોનાવુ

ધર્મ તો ઉદિનુ સામાન્ય હતુ પ્રાર્થનાનમાજનુ તો કોઈએ નામ પણ સાંભળુ ન હતુ સુધારવાગાનુ નામ કોઈ વખતે મલજાનુ, પણ તે મમાજડાહી, ધર્મમદ્દ તરીકે જ સુધારાવાળા એટલે માસ ખાનાર, શંકાન પીનાર, ધ્વિરને નહિ માનનાર, વિધવાઓ માથે પરણનાર, નમભગ પ્રિયતી ધર્મ ગયેના, એવો જ સામાન્ય લોકોનો ખ્યાન હતો ધર્મ એટલે પરાપૂર્વથી ચાનતી આવેલી ઉદ્ધિઓ, ન્યાનગનનુ ઉચ્ચનીચપણુ, ખાનાખીવાના નિમમો, અને દેવદેવીઓના અને જુતમેનના મેપની બીક, એમના લાગાઓ, નતો, તહેવારો અને ઉત્સવો, એટલુ મુખ્યત્વે હતુ આ બાબનમા બાવારેરાગીઓ અને ગોર નોકો જેમ દ્રો તેમ મમાજ દોરાતો મારા નાનપણુમા મ બહુ મન્યાસીઓ મેથેના નહિ તેઓ તો તીર્થક્ષેત્રમા જ નિવતા તીર્થયાત્રા એ ધામિદ જીવનના કળશરૂપે હતી જીવનનો એ ઉત્સવ પાડુ ખરો આજે એ જ ગિયતિ પ્રવર્તતી હોય તોયે, એ દરેક વસ્તુ વિશે મમાજમાનમ ત્યા ત્યા મારાક ચલુ છે નાથે નાથ વ્યક્તિગત તેમજ નામાનિક ધર્મજીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ મમાજ આગળ વધતો જાય છે સુધારનો તેમ જ નામિનતાનો આદર્શ પણ આજે ઉચ્ચ કોટિએ પહોચવા માનો

બાર વર્ષની સાંકળ

મગેજ લોકો ઘરમાથી નકામુ ગયગયીયુ ફેકી દેવાની જેમ હિમત નથી કરતા અને એને લીધે અનેક જાતની બગવડો વેડે છે, તેમ ધર્મમા રહિઓ અને વહેમોનુ છે મીઠણુ અને લાવચુ લોકો દાંડ કે જમરદમ્ન માણસ આગળ જેમ વર્તે છે, તેમ જ પ્રાકૃત માણસ દેવદેવીઓ અને ધાર્મિક ગિરાને વિષે વર્તે છે કશુ તોડવાની કે કાઢી નાખવાની હિમત થાય જ નહિ કાર્ક કરતા કાર્ક થઈ જાય, એ આધળી બીડ દરેકના મનમા એટલે, જૂનુ તો બધુ મહુવાનુ જ અને એમાં જો નાઈને બીક અને લાલચ ઉપર જ ચાલેયુ કોઈ નવુ વૂત ઉમેરવાનુ મુએ તો એની નામે થવાની પણ મમાજની હિમત નહિ 'મધર્યો માપ કામનો' એમ કહીને, દરેક વસ્તુને આવકાર આપ્યે જ છૂટકો

મારુ નાનપણ ધરના બધા ગિરાને, પ્રતો અને ઉત્તમો, વહમો, માન્યતાઓ અને લાગાઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળવામા ગયેયુ આવી રૂઢિનિષ્ઠામાથી લોળી ભક્તિ દેગવાઈ ભક્તિ મામે તાર્કિકતા જમૃત થતા મકાશીયતા વધી શકાશીયતાએ અને ઉન્મત જુવાનીએ થોડા દિવસ માટે નાગ્નિકતાનું રૂપ પકડયુ આ નાગ્નિકતામાથી શુદ્ધ જિજ્ઞાસા પ્રગટ થઈ અને હું કેવળ બુદ્ધિવાદી બન્યો બુદ્ધિ દના ડેડનુ દર્શન થયા પછી વૃત્તિ પાછી વળી અને શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રની ઝાખી થઈ પરિણામે ધર્મના શુદ્ધ, ઉન્નતવળ, નનાનન અવરપનો કાર્ક સાક્ષાત્કાર થયો. આમ બધી વૃત્તિઓ તે તે કાળે અને ક્રમે પ્રગવેલી હોવાથી ધર્મજીવનની

જૂનામાં રહેલાં સંસ્કારમુદ્ધિ, કલારાસકતા અને સાર્વત્રિક સમાધાન, ત્રણે વસ્તુઓ મેં અનુભવી છે. છતાં મને લાગે છે કે, જેમ દેવતા ઉપરની રાખ ખંખેરવાની હોય છે અથવા ધરમાંથી નકામું રાચરચીકું અને ‘લંબર’ કાઢી નાખવાની જરૂર હોય છે, તેમ જ ધર્મગ્રંથને પણ વખતો-વખત ખંખેરવાની જરૂર હોય છે. લોકવાર્તાના વાણિયાએ સાપ સંધર્યો હતો ખરો, પંજુ તે મરી ગયેલો અને છાપરા પર પડી સુકાતો હતો. એ જીવતો કે કહોવાઈને એર ફેલાવતો ન હતો. આપણે ‘પરંપરાગત’ સનાતન ધર્મને નામે રતો પણ સંધરીએ છીએ અને કાંકરા પણ મંધરીએ છીએ, હળાહળ પણ સંધરીએ છીએ અને અંમૃત પણ મંધરીએ છીએ. આપણા સંધરેલા સાપોમાંથી કેટલાક જીવતા અને મેરીલા છે અને કેટલાક કહોવાઈને મરણી ફેલાવે છે, અને તેથી આપણો શુદ્ધ, ઉદાત્ત, સનાતન આર્યધર્મ ગૂંગળાઈ ગયેલો છે. નીંદામણુ વગર ધર્મક્ષેત્રમાંથી સારો ફાલ મળે નહિ.

મારા જન્મ વખતે પિતાથી સાતારામાં કસેકડેના દેડ એકાઉન્ડન્ટ હતા. તે દિવસોમાં રેલવે ન હતી. મુસાફરી બગદગાડીમાં થતી. ટપાલ મારે ખાસ ધોડાગાડીઓ વપરાતી. રેલગાડી પ્રથમ આશુ ચર્મ ત્યારે સોપો દૂર દૂરથી એને જોવા અને હાથમાં નારિયેળ લઈ ખૂજવા આવતા, એ મેં પિતાથી પાસેથી સાંભળેલું છે.

અમે છ ભાઈઓ અને એક બહેન. હું મીથી નાનો. મીથી મોટાભાઈ બાપા. મારા સ્મરણની શરૂઆત ચાપ છે તે વખતે તેઓ અને તેમનાંથી નાના ભાઈ અપણા જન્મે પરણેલા હતા. જન્મે બદ નોની ઉંમરે પરણ્યા હતા. શ્રીમત

ભાઈ વિંછુ પરણ્યા ત્યાં એ સાતાગથી બગદગાડીમાં બેસી શાહપુર-એલગામ ગયાનું મને સ્મરણ છે. વિંછુના લગ્નમાં સરઘસનો ઘોડો ખૂબ તોફાન કરતો હતો અને વિંછુને ઘોડા ઉપરનું પોતાનું સ્થાન માથવત્તું મુશ્કેલી પડતી હતી એ સિવાય આજે પણ નજર આગળ તાજુ છે. સાતારામાં એ સમાજમાં બહુ લગતા, નહિ. અમારી ન્યાતના લોટા સાતારામાં બહુ નહિ હોય. બેતણુ સરકારી અમલદારો અને એમનાં કુટુંબીઓ જ અમારે ત્યાં આવતા.

અમે શાહપુર જઈએ એટલે અમારુ આખું વાતાવરણ બદલાતુ. શાહપુર તો અમારુ વતન. ત્યાની ચારેક મોટી શેરીઓમાં અમારી ન્યાતના જ લોટા રહે. એ બધાનો મંમથ એક મોટા અવ્યવસ્થિત કુટુંબ જેવો. દરેક ઘરમાં શુ રધાયુ અને કેવો ઝેઠો થયો એના મમાચાર માજ પહેલા ચાટે શેરીઓમાં ફેલાય. અવારનવાર ન્યાતબોજન, વસંતોત્સવ, દોઈ કસાવનણુનો નાચ, મીમોસ્ત્રધન જેવા સાર્વજનિક ઉત્સવો, અને હિનાળામાં ‘પન્હા’નું પાન,—એવે એવે પ્રસંગે બધા ભંગા થાય. અમારી ન્યાતના મોટાં મોટાં મંદિરો એ જ અમારી મહાજનવાડી. અમે શાહપુરના ખગ, પણ મોટે ભાગે અમે બહાગગામ જ રહીએ. તેથી અને અમે બધા જુ બાઈઓ બણગામાં હિસાહી એ કાગણે પણ, અમારી ન્યાતમાં અમને ન્યા ત્યાં આવકાર મળતો. પોતાની ન્યાતના દોઈ પણ માણસ સરકારી નોકરીમાં આગળ વધે, તો ન્યાતવાળાઓને એ મોટુ બૂપણુપ જણાય છે. એ રીતે પણ અમારી પ્રતિષ્ઠા હતી. તેથી શાહપુરમાં આવનાં-વેના અમારે મમોજમાં ભગવું પડતુ.

ભગવાની કામા ક્રિયા નહિ. ત્યા ત્યા
અડધુ અડધુ લાગે માણમને મતો મામાજિ વિવે
આવવો બોધે અથવા એની લાગણી મુગી ટોવી બોધે
મારી પામ મામ વિવેનો અભાવ અને આળાપણું હ
મરના વધારે એટલે મે ભગવાના પ્રમગો ટાળવાનું
શર કયું જમવાનું આમ નણુ આવે બધા જમ અને હું
ન જાઉં એટલે મગાવના બધા જ મને વટે અને મે
એ તુત હાથ મધુ ઘડા તોડો અને ભારે પ્રતિષ્ઠાવાળા
લોકો એ બાધા લે છે કે પરાયે જે જમવું નહિ મે
એ જ દાન મારે માટે વાપરી અને મામાજિ ઇવનનો
એ બાણ કાપમને માટે નમણા મરી મકી આને પણ
જાહેર પ્રસંગે લોભમા ભજતા મને અડધુ અડધુ નાગે છે
અજાણ્યા માણમને મગના હમેશા હોલ રહે છે જેને
જાહેર મેવા મરવી છે એને માટે આ ભારે દોષ મથાય

વસ્ત્રો સુધી અમારે આવવાજવાનું માનસ અને
શાહપુર વસ્ત્રો જ થતું બેતમામ સાથેનો અમારો મળધ
સ્વર્ગ શિરગાવકરે કોટર પૂરતો જ કુટુંબોમા કોઈને કોઈ
માફ પડતું જ નેઈએ એવો જણે અમારે ત્યાં રિવાજ
હતો. મારા મેન આકા સુવાવ-મા જ નવજવથી ગુજરી
ગયા તે વખતે હું બહુ નાનો નાનપણની મારા પર એની
છાપ છે કે સ્ત્રીવગ-માથી લાગે જ કોઈ માફ પડતું
માદા તો પુરનો જ પડે અને છોપરાઓ અવારનવાર
માદા પડીએ ત્યારે અમારું લાડ ખૂબ થતા તેથી અને
માદા પડનામા જવાનદારી પોતાની દોષ છે એમ માર્ક
તે વખતે નહિ માનતું દોસથી, માદા પડનાની અમને

શરમ હતી નહિ. જિલ્લું હજીપૂર્વક નિગાળમાંથી બૂચી જઈએ છીએ અને આખો દિવસ પથારીમાં પડ્યા રહીએ તોયે કોઈ વટે નહિ; એવાં એવાં કારણસર ગાંઠ પડવામાં લદાવો જ લાગતો.

શાદપુર જઈએ એટલે ત્યાંથી સાત આઠ માઈલ ઉપર આવેલા બેળગુદી, એ ગામડે જવાનું તો એક વાર હોય જ. ત્યાં અમારા મામા રહેલા. માસી પણ ત્યાં જ રહેતી. બેળગુદીનાં બાળપણના સ્મરણો જામકળ, ફેરી, જાંબુ, મકાઈ, કમ્બંદી, ફણમ વગેરે ફળો ખાવા અને મેરડી ચૂમવા માથે જ છે. બેળગુદીના એતરોમાં અને જંગલોમાં ખૂબ રખડ્યો છું. આમજીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ

હં મહાન્તી શોભા લેખી શમ્યા મમુદ અને મમુદ્યાત્રાનો
 અનુભવ થયો, ઠડેયો માઠી ખાના મમાજનો જન-
 પરિચય થયો, અને એટલા એટલો મોતાના મન માથે
 વિચાર કરના અને પનાના ઘોડા નાવતા પણ હું શીખ્યા
 અમે મરવા પાવું વરન રજા હોઈય ત્યાર પછી
 પિતાશ્રીની બડવી ધાગવા ધર્મ કાગવામા મુખ્ય ભારા
 દોકણી પણ અધ્યયન નડીમા થતુ ધારવામા તો
 વડા કાનડી ભાયા દશમ્ય, નિઝાયત વડુર વગેરે નાની
 મોની મામે આવે નવો પરિચય થયો રંગનો અનુભવ થયો
 અમે જમનમા ઝૂપના બાધીને રહતા શીખ્યા છે નાનો
 હતો ત્યારે માગી એની એ બહેન ગુજરી મર્મ હતી
 ધારવાડમા મારો ભાઈ વિશ્વ રસેગથી ગુજરી ગયો
 ધારવાડથી અમે મેલગામ આયા પિતાશ્રીએ અહીથી જ
 મેન્શન લીધુ અને પછી નરના મામલીના દેરા રાત્રીમા
 દેગરી ઓફિસ તરીકે નોંધી લીધી ત્યાં મોખતેના ભાગત
 સેવકસમાજવાળા ડો દેન અને એન્જિનિયર અમૃતનાનને
 રાજના નોંધ તરીકે મે મેયેતા પણ તે વખતે તો હ

જમખિડી અને કર્ણાટક તરફનું સાવનૂર, એટલે સ્થાને ગયા. આવંતવાડી તો અનેક વાર ગયા છીએ.

દેશી રાજ્યોમાં રાજધાનીની શોભા ઉપરાંત અમુક કળારસિકતા અને જૂની દબની ખાનદાની બોવાને મળે છે. દેશી રાજ્યોમાં આજે જેને આપણે સડા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે બધો મૂળે સડો ન હતો, પણ તે જમાનાની જરૂરિયાત અને જૂના આદર્શની આવશ્યક એ વાતો હતી. કાળ બદલાયાથી જે વસ્તુની ઉપયોગિતા મટી જાય છે તે દફાવવાનો આગ્રહ રાખવાથી એ મડારૂપ થઈ જાય છે. દેશી રાજ્યોનું વાતાવરણ અંદરખાનેથી અને મમભાવપૂર્વક બોધેલું હોવાથી, એમાં દડદાઈથી અને આમૂક્ષાત્ર મુધારા કરવાના પક્ષનો હું હોવા છતાં, દેશી રાજ્યો, એના રાજાઓ

મકાનનું સ્થાપત્ય, રગતાઓ, પુતો વિગેરે પ્રગટિતનું
વ્યાધનામ હમેશા ચાનતું હોવાથી અમુક જાતની ટ્રાનજી
લોકોને મરેજો વિગેરે મળે છે

પિતાશ્રીને આમ ગપડવું પડતું હોવાથી મારા મોઢા
ત્રણ બાઈઓ બહુવા માટે પૂતે જઈને રહ્યા મેં પણ
મારી મગી ખીજ ત્યાં જ વૃત્તન મરાઈ વિધાનયના પૂરી
કરી પૂતેથી પછી હું મરવાર ગયો મરવાર અમે
૧૮૮૮ ૮ માં છોડ્યું ત્યાં પછી હું મરવાર હજી ગયો નથી

આમ લણ્ણતરને અગે પૂના પિતાશ્રી માથે સાતારા,
શાહપુર મરવાર, ધાગવા, જોનગામ અને માગી એના
સ્થાનોના પત્રિય અને ઉપર મનાવેના દેવી રાણ્યોની
રાજધાનીઓનું નર્તન એટલે અનુભવ અદાર વરમને
માટે ઓછો ન મહેવાય અમારા દાદા ત્રિસેની જમીન
મેળગુદીમાં હતી એમની દેખરેખનો લાભ મળે એટલા
ખાતર સ્વાભાવિક રીતે પિતાશ્રીએ પણ ત્યાં જ જમીને
ખરીદી માહ્યુ મા ધરો ખરીદ્યા અને મેળગુદીમાં એ
બાધ્યુ

આ ઉપરાંત યાત્રાને કારણે પણ નાનપણમાં હું ખૂબ
ફરેલા મગવાગી દક્ષિણે ગોઝણ સાગરીમીજ પાસે
નરમોખામી વાડી અને કુરુદવા જતથી આગળ પદરપુર,
સાતારા પામ જગત પગળી જોવામાં મગેશી શાનાદુગા
બૂના ગોવા, પણજ વગેરે રમણીય સ્થાનો ખૂબ શ્રદ્ધાલક્ષિ
પૂર્વ નિહાળ્યા હતા

ગોમ્તુ દક્ષિણ તરફનું મશી ગણાય છે સમુદ્રગિરે
આવેના તીર્થસ્થાનોની ખાગિયન કઈક જુદી જ હોય છે

બાર વર્ષની સાંકળ

ભારતવર્ષની દક્ષિણે રામેશ્વર અને કન્યાકુમારી; દ્વંદ્વાની દક્ષિણે દેવેન્દ્ર; પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી; અને પશ્ચિમે દ્વારકાં તથા સોમનાથ; એ સ્થાનોનું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રોમાં ન લખ્યું હોય તોયે તોયું જણાયા વગર રહે નહિ. નરસોબાચી વાડી એ ગુરુ દત્તાત્રેયનું સ્થાન, મરજાદી કર્મકાંડ માટે પંકાયેલું. જેને ભૂત વળગ્યું હોય એ નરસોબાચી વાડીએ જઈ વળગાડમાંથી મુક્ત થવાનો. પંઢરપુર એ મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક રાજધાની; મહારાષ્ટ્રના સંતોનું પિયર. ત્યાં લક્ષ્મિના મહોત્સવ અખંડ ચાલે. વર્ષાભિમાનને લીધે પતિત થયેલા પ્રદેશમાં એકલુ પંઢરપુર માણસની સમાનતા અને ઈશ્વર આગળ બધાનો અભેદ જાળવી શક્ય છે. જરડા એ હનુમાનનું સ્થાન. અને પરળી એ હનુમાનના અવતારરૂપ મમર્થ રામદાસ સ્વામીનું સ્થાન. રામદાસીઓ ધારે તો પરળીને આજે પણ ધર્મજનગૃતિનું ઉગમગ્રામ બનાવી શકે. પણ તીર્થસ્થાનો, કાણુ જાણે શાથી, જૂની મુઠી ઉપર નલનારાં કુટુંબોની પેઠે, ક્ષીણુતેજ અને વાગી થઈ જાય છે. મગેશી અને શાતાકુર્ગાં એ બન્ને ક્ષેત્રો અમારી ન્યાતના કૌટુંબિક દેવોનાં હોઈ એમાં કૌટુંબિક

ગયુ પરિપામે મારા લણતર તરફ ઈર્ષ્યો જ્ઞાન ધ્યાન
આપ્યુ જ નહિ અને મને પણ ગિરગતાથી ઈર્ષ્યો એ કામ
કેવાની જે મરખી ન પડી

પિતાશ્રી ખૂબ પ્રેમાળ, પણ એમણે પ્રેમની ભાષા
જ્ઞાન - એવી નહિ મારી પ્રકૃતિની હમેશ કાગળે લે,
તેઈતુ મરણતુ હોય તે આપે, કાંડ પૂરા કરે પણ મને કયો
જોનક અનદા આવે છે, હું કમરત કરુ છુ કે નહિ,
નિશાળમા મગજ લણુ છુ કે નહિ, અને નિશાળમા જે
માથીએને મે પમદ કર્યા છે, એ તરફ તેમણે કશું જ ધ્યાન
ન આપ્યુ

આપણા જ્ઞાનદાનમા અમુક જ કરાય અને અમુક
ન કરાય એ જાનની રાગાશીઆ પેલા કરી એ વાટે નીતિની
કેળવણી આપવાનુ કામ મારી માનાએ થાય ક્યું પિતાશ્રીમા
ન્યાયમુદ્ધિ અને ઈર્ષ્યથી ડરીને આચરણની જીતિ વધારે હતી
એમનામા મહત્વામહાની ગદ્ય મરખી ન મળે માતાને
આમાનિક પ્રનિગની હોશ વધારે મનેનનું કુટુંબ મદાચારી
કે, મેંપીલુ છે, પેરોપમરી છે, ધરમા આણેથી વધુએ સુખી
છે, એ જાતની કીર્તિ મેળવવાની તીવ્ર હચ્છા પિતાશ્રીને
મેળગેાખ અને રસિખતાની સાધાનપણે ખીજ જ હતી
એ રીતે કુટુંબનુ વહાણ ખરાબે ચડે એમ તેઓ માનતા
એમને એમાત્ર વિનોદ મેટોગ્રાશીને

અમાગ નાનપણમા ફોગાગ્રાશી આજના કગતા વધારે
અપવી હતી આજની પેઠે પેટુમ અને ફિલ્મ તૈયાર
મગતા નહિ હાનની પેટુમ પેટુવહેની આવી ત્યારે એને
જામ (મરી) પેટુમ કહેતા માતાગમા બધારે પિતાશ્રી મેટો

બાર વર્ષની સંકેત

પાડતા ત્યારે માદો કાચ લઈ એના ઉપર ક્યોડિન રેડી તરનોતરત પ્લેટ તૈયાર કરતા. એ પ્લેટ સુકાય તે પહેલાં ફોટો પાડી એ 'ડેવેલપ' કરવો પડતો. તે વખતે ફોટોગ્રાફી પાછળ ખૂબ મહેનત લેવી પડતી. આ ગોખ પાછળ પિતાશ્રી ફીક ફીક પૈમા ખરચતા.

એમને સાગતી ગયા અને માગ ભાઈ નાનાને સતારનો ગોખ લાગ્યો. એમાંથી મેં પણ મંગીન માલજવાનો શોખ ફેળવ્યો. મારા મોટાભાઈ માખા માહિત્યના ગોખીન— ખાસ કરીને મઠકૃત માહિત્યના અને જ્ઞાનેશ્વરીના. બીજા ભાઈ અણ્ણા, એમને જનજનતાના પ્રયોગ કરવાનો પ્રથમ શોખ હતો. પાછળથી એમણે ધર્મા વેદાન્ત આણ્યુ. વિધ્યુને મગ્સ ગાતા આવડતુ એને. મણુપતી-ઉત્સવ, શિવાજી-ઉત્સવ વગેરે સાર્વજનિક કામોમા ભાગ લેવાની હોંશ ધણી. ધર્માં ભાઈઓમા મારો આગેવાન તો કેશુ એ શીશ્વકોપી અને ભોજો લખતરમાં ખૂબ ખતીલો. એના ઉપર નેપોલિયનની છાપ વધારે હતી. ગુપ્તમંડળ મ્યામન ફગી, લડાઈની તૈયારી કરવી, અંગ્રેજોને હાકી કાઢવા, મોઢું લશ્કર જણુ કરવુ હત્યાદિ મદત્વાકાક્ષા એના મનમાં પણ ફોવેજમા ગયા પગી એ અર્ધોગવાયુથી માદો પડ્યો અને એની મધી મદત્વાકાક્ષાએ કરમાઈ ગઈ. ગોદુ અથવા નાના એ મારો નજીકનો ભાઈ નાગપણના ખરા માથી તો અમે બે જ. ગોદુને કેમિસ્ટ્રી, ફોઈંગ અને ફોટોગ્રાફીનો જંદ

રમરખયાત્રા

વાલી મારા બીજા ભાઈ અણ્ણા. પણ દે અનુમાયી તો કેશુનો જ. કેશુને અને વિષ્ણુને ઝોઝું બનતું, એટલે કેશુના પદાકાર તરીકે વિષ્ણુ સાથે મારે ઘણી વાર લડવાનું રહેતું. અને ગોંદુ મારો ગોદિયો. એના મનોરાગ્યની વાતો મારે દિનરાત સાંભળવાની. આવી જાતનો અમારો ભાઈ એનો સંબંધ રહેનો. અમે બધા જ ભાઈઓ મિત્રપ્રેમ માટે પંકાયેલા. બાબા સાહિત્યરસિક હોવાથી અને એમને ઘેર બધાવવા માટે ભિસે માસ્તર અને શાસ્ત્રી 'મુવા' આવતા હોવાથી બાબાની ઝોરડી એ 'ફગવળીની પરબ ઘઈ ગઈ હતી. અણ્ણામાં અહમ્મિયત વધારે, એટલે એમના મિત્રો એ એમના અનુમાયીઓ જ હોય. ખરો પ્રેમાળ સ્વભાવ વિષ્ણુનો. પણ એ બહુતરમાં કાચો. સામાજિક વિવેક એ સૌથી વધારે જાણે. બીજા માટે વસ્તુઓ ખરીદવી, લોકોને બોલાવવા, જમાડવા ખવડાવવા, એ બધું એને આવડે. કેશુને નાનપણમાં તાણો ખૂબ આવતી. તેથી બધાને એનો મિત્રજ સાચવવો પડતો. એના સ્વભાવ ઉપર એ વસ્તુની અસર ખૂબ થયેલી. કેશુ સ્વભાવે તરંગી, જડ્ડી અને દિલ્લદાર હતો. એના રાગદેશ બધું જ તીવ્ર પણ ક્ષણજીવી હતા. ગોંદુમાં એના શાસ્ત્રીય શોખ ઉપરાંત બીજી કશીયે ખાસિયત નહિ. એનામાં અહમ્મિયતની ગંધ સરખીયે

એ બધું બધી બાબતથી નિહાળવાની મને તક મળેલી. તેથી કૌટુંબિક જીવનના અનેક પ્રશ્નો મારી આગળ નાનપણથી સ્પષ્ટ થયા હતા) કૌટુંબિક જીવન એ એક જાતનું સ્વર્ગ છે અને બીજી રીતે અંખડ ચાલતી એક 'ટ્રેન્જેડી' * છે એ હું બહુ વહેલો જોઈ શક્યો. માતાપિતાના ગુજરી ગયા પછી તરત જ શાહપુર-બેલગામનું અને કુટુંબનું વાતાવરણ છોડી મહારાષ્ટ્રને બીજો છેડો ગુજરાતમાં આવીને હું રહ્યો, એમાં આ એક કારણ ખરું; જોકે એ ગૌણ કહેવાય.

જાહેર બનાવો માથેનો મારો બાળ પરિચય બહુ જ ત્રુટિત છે. અમે પુનામાં હતા ત્યારે ત્યાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભારે રમખાણ થયું હતું નજીવા કારણમર એ બન્ને કોમો લડી પડી અને ઠીક ઠીક માગમારી થઈ. મોટી ઉમરના લોકો ગાડા ચઈ સામસામા માર મારે છે એમ પહેલી વાર જાણી મને બહુ આશ્ચર્ય થયું હતું. આ રમખાણ પછીની મહામા બાલગંગાધર તિલકે એક ભાષણ કર્યું હતું અને વાક સરવાળે મુસલમાનોનો વધારો છે એમ જાહેર કર્યું હતું. તે વખતે તિલકે લોકમાન્ય પદવીએ પહોંચ્યા ન હતા. પછીનો જાહેર બનાવ માંભળ્યાંનું રમરણ છે તે ચીન અને જાપાનના યુદ્ધ વિષે. જાપાને ચીનનું એક મોટું જહાજ કબ્જામાં તે વખતે માંભળ્યું હતું. આ પછીના અદ્યુત ખબરો તે જોવામાં ચાલતા રાણા લોકેના બગવા વિષેના. એ વખતે માંભળેલી વાતો બેગી કરી હોય

દેશરક્ષકતા

જર્મને જેના, જર્મનમાં નુકાત મેનાડી મદૂમ અને દાગોગે
 નેવાર દેના, અગ્રતિમ નિશાનખાજ હાઈ 'પાકતા'
 (પોલુગિઝ મોદર) પોને તીલી વીણીને મારના, અ
 નામેના આગેનાને ગોવાના મનરે દગો કરી દાગ ડ્યો
 વગેરે તાપી વાનો નજાતી ગોવામાં નાદનણા, દીપુ ગણના
 નામે તાકકા ચા મવાના દશ.

૧૫ આખા મમાગન કુલદસથી ઉચ્છેરી તાખના
 મનાત તો નકારાણી વિદ્યારિયાના હીગ મટોત્તમને દિરમે
 પૂનાના પ્તેમ બોદિમ રેન્ડુ ખૂન હણ પ્તેમ એ ખરેખર
 તે વખતે મોગી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ હતી મોગને પ્તેમ કરતા
 પ્તેમ મામેના ઉપાયોની હગનમત વધારે હતી રેન્ડુ અને
 આમરદના ખૂન પછી તિવ ને રાન્દ્રોદ માટે મજા થઈ,
 સગદાર નાણુબાઈઓ રાજકેદી તરીકે ખેડગમમા ખાયા,
 નાદકર મધુઓનું મવતરું પોલીસ માતાએ ઉધાડું પાડ્યું,
 આદેશ મધુઓને કાગી ચર્ચ એમન પગાવી આપના તેમના
 નાપીઓ દ્રવિડ મધુઓનું પણ ખૂન થયું આવા બધા બનાવો
 પછી સમાજમાં એકે બીજાની શમ, અવિશ્વાસ અને અગદાર
 નિષની મીઠ વધ્યાનું તે માગમાં પણ મે ૨૫૯ નેમુ
 લોમમાં રેશ અને દેશભક્તિના વિચારો પણ સાથે માથે

અર્થ દતો. આ એક લાગણીની બાબતમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં મહારાષ્ટ્ર હમેશાં આગળ છે. અંગ્રેજ સરકારના હેતુ વિશે મહારાષ્ટ્રી પ્રજાને કોઈ કાળે વિશ્વાસ બેડો જ નથી. નેથી ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારે યુદ્ધ જમ્યુ ત્યારે પ્રજાની મહાનુભૂતિ બાર લોકો તરફ જ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેટલાક હિંદીઓ અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરે છે, મુઠ્ઠા-ફંદાસનું કામ કરે છે, એમ સાંભળી એ બધા બેવકૂફો છે એમ અમને બધાને તે વખતે થતું. જોખર, કોન્જે, ડિહારે, ડિવેટ, ફૂગર વગેરે નામો જાણે રાષ્ટ્રીય વીરોના જ નામો હોય નહિ તેમ અમને પ્રિય ચર્મ પડ્યાં હતાં. આના પછીનો બનાવ તે રૂસો-જાપાની યુદ્ધનો. પણ તે વખતે હું કોલેજમાં પહોંચી પણ ગયો.

છેક નાનપણમાં કોંગ્રેસનું નામ એક જ વાર સાંભળેલું. મારા મામાના છોકરાએ મિત્રોની મદદથી મંલાજી નાટક ભજવ્યું હતું, અને એની જીપજ કોંગ્રેસને આપી હતી. કોંગ્રેસ શું છે એ નહિ જાણતો હોવાથી ચમાએ 'નાટકની આવક નાહક વેડચી નાખી એવી જ મારા પર તે વખતે ટાપ પડી. મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કરીને કોઈ જખરો આપણકાર કોંગ્રેસ માટે પૂનામાં આવ્યો હતો એટલી જ તે

રૂઝરણુયાના

માગથી ન મન્યુ તેથી મારી યોજનાઓ મગનવિદ્યારમા
જ ખપી

(આ આતમુખ શક્તિ નાથે દગ્તનો ગોખ પણ
નાનપણથી જ કેળવાયો) નદી નાળા, તળાવે, મગીયા
અને મેતરો જેવી ખૂબ પ્રસન્ન થનો નદીના પાત્ર ઉપર
મીઠા મીઠા નાનપણથી મે કેટલુએ ધ્યાન મ્યુ છે પહાડો,
ખિન્નાઓ મોટા મોટા મરિરો અને ઘનધોળ જાનો
નાનપણથી જોવાને મગેના, એવે નિર્ધોર આનંદ દૂટવાની
કળા અનાયામ મારે હાથ માવી હતી નદીના તાલ, નદી
પગના પુન હોડીઓ અન જલ્દાને જોઈ માણસ અને
કુદરતનું સખ્ય મગજ પર હમતુ આજે પણ પુન અને
હોડી જોવાનું કુતૂહલ મારામાથી ઓસરી ગયું નથી હજી
પણ કૂલો અને તારાઓ મારે મારે વાસી થયા નથી
નદીમા રૈન આવે, આમશમા તાગઓ ખરે, જૂકપ થાય,
જગનોમા આગ લાગે ધાધમાર વરસાદથી મારે મારે પાણી
પાણી થઈ જાય એવે વખતે મારી શક્તિ દમાઈ નથી જતી

(મહલાગ્યે માગ નાનપણમાં મને પગપાળા અને બળદગાડીમાં મુસાફરી કરવાની ખૂબ તક મળી.) ત્યાર પછી રેલની અને મોટરની હજારો માઇલની મુસાફરી મેં કરી છે. એ મુસાફરીના લાભો પણ હું જાણું છું. (પણ બળદગાડીની અને પગપાળા મુસાફરીને તોલે એ ક્ષેત્ર કાળે નહિ આવે.)

(માણસના ઘડનરમા એના માળાપ અને લાઘ્યાંકીનો જોડલો દિરસો હોય છે તેટલો જ નિશાળના ગોઠિયાઓ અને શિક્ષકોનો હોય છે) નાનપણનાં આ બાર વરસમાં કાંઈ પણ રેકાર્ડે એક આખું વરસ મેં મળત-મળતું નથી તેથી નાનપણની ગાઢ મૈત્રીનો મને અનુભવ નથી શિક્ષકોના ધણા નામો મસ્મરણીયા મેં આપ્યા છે. સૌથી મોટા બે ભાઈઓ એ મારા પ્રથમ શિક્ષક કારવારની હિંદુ સ્કૂલના શિક્ષકોએ તો મારા ઉપર કાયમની અસર પાડી. વિદ્યાની અભિરુચિ લગાડનારામા પવાર, ચંદાવરકર, કિશુર, ગોખલે, અને ગવળ બાળાજી કરદીકર હતા પવાર માત્ર ન્યાતે મરાઠા, પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે એમની લક્ષિત વખતે હશે એમને અગ્રેષ્ઠનો શોખ વિશેષ હતો નિયમિતતા, શિસ્ત, વ્યવસ્થા વગેરેના દિમાયતી, પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે મહેજે ઉધાડો પડે એવો એમનો પક્ષપાત રહેતો. ચંદાવરકર માત્ર વિદ્યારસિક. એમને એમના જ કહેવા પ્રમાણે ત્રણ 'એમ' નું વ્યસન હતું. મ્યુઝિક, મેથેમેટિક્સ અને મેટ્રિક્સ (મગીત, ગણિત અને તત્ત્વજ્ઞાન) એમની સગળન દાવકાર્ધની માગ ઉપર ખૂબ અમર ચર્ધ પણ એમના ઉપરી નાડકર્ણી માસ્તરની નિખાલમતાને હું વધારે પૂજતો. કિશુર માસ્તર જૂની ઢળના ટ્રેસર્ય પ્રાણ્ય એમની

વિદ્યાર્થીવત્સલતા એમની કડકાઈ તમે પણ દયાઈ જતી નહિ. મને જે દર્દ થોડું સંસ્કૃત આવડે છે તે એમને આભારી છે. ગોખલે મારતર સાવ નવા જમાનાના શિક્ષક કહેવાય. સંસ્મરણોમાં આવેલા ગોખલે તે આ નહિ. પણ એમના જ કુટુંબી હશે એમ હું માનું છું. ગોખલે એમને અંગ્રેજી પણ જણાવતા અને સાયન્સ પણ જણાવતા એમનામાં ગુરુપણ જરાયે નહોતું. વિદ્યાર્થીઓના જાણે મિત્ર જ. હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓના એવાં તો મુદ્દમ વખાણુ કરે કે વિદ્યાર્થીઓ એમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવા બંધાઈ જતા. રાવજી બાળાજી કરંદીકર એક સમર્થ વ્યક્તિ. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની છાપ પાડે. આગળ જતાં એન્ટ્યુકેશનક ઇન્સપેક્ટર થયા હતા. પાઠ્યપોથીની સમિતિમાં પણ હતા. એમણે મરતાં પહેલાં પોતાની જયતના એક લાખ રૂપિયા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની ફગવણી માટે આપ્યા. નાનપણમાં માધુકરી માગીને શીખેલા. સાને હેડમાસ્તર પણ કાવ્યે-તિલાસના નિપ્ણાત. પણ એમની અસર તમે હું બહુ ન આવ્યો. હાઈસ્કૂલ કે હોલેજમાં કોઈ અંગ્રેજ અધ્યાપક મને ન મળ્યો. મળ્યો હોય તો સારું થાત. એમ કોક કોક વાર થાય છે. ગોરાઓ પાસેથી ખાસ સંસ્કારો મળત એ

મીડી ઊંઘ લેવાને ટેવાયેલો હતો. આઈ, આકા અથવા વહિની દળનાં જન્ય અને ગીતો ગાતાં જન્ય. કાવ્ય અને સંગીત સાથેનો મારો એ પ્રથમ પરિચય.

કોટોઆગ્રીએ કળાની બીજી બાજુ ખોલી. ચૈત્ર મહિનામાં જ્યારે ગૌરીની પૂજા ચાલતી ત્યારે ગૌરીની આસપાસ 'આરાસ' (શણુગાર) કરવામાં આવતો. એક આખી આરડી મુંઢરતાના અનેક નમૂનાઓથી શણુગારવી એમાં ઓછી કેળવણી નથી. ઢીંગલીઓના પ્રદર્શનથી માંડીને કૃત્રિમ બગીચો અને પાણીના કૃત્રિમ ડુવાગ સુધી બધી વસ્તુઓ એ આરાસમાં આવતી. પછી અમે ઘેર ઘેર જુદા જુદા આરામ જોવા જતા. ગણેશચતુર્થીનું પણ એમ જ. પૂજા માથે પુષ્પગચ્છનાનો રમ કેળવાયો. મંદિરોમાં જઈએ એટલે ગાયન, નર્તન, કાવ્યશ્રવણ, કથાકીર્તન, પૌરાણિક ચિત્રો અને નાટકો, હિત્તવોના આકર્ષક વિધિઓ અને શ્વાદિષ્ટ પ્રમાદો, એ બધું મળીને સાસ્ત્રિક કલા-રમિકતાની. કીમતી કેળવણી થતી. ઘરમાં તહેવારો અને હિત્તવો હિત્તાહમકિતપૂર્વક પળાતા. ગણેશચતુર્થી આવે એટલે એમામાનાં પતંગિયાંની પેઠે ઘેર ઘેર ગણપતિ હાજરાય, અને ત્રણથી દસ દિવસના મહેમાન ગદી નિજધામ જાય. તે વખતથી મને થતું 'ખરેખર, આ ગણપતિ કાલ્યા; પોતાનું કામ પતી ગયું અને મુદત પૂરી થઈ એટલે ચાલ્યા. માણસે વખતમગ કેળવણી આટોપી લેવી જોઈએ, વખતસગ નોકરીમાંથી પેન્શન લેવું જોઈએ, વખતસર ધંધામાંથી નિજત થવું જોઈએ, અને જીવનમાંથી વિદાય પણ વખતમગ લેવી જોઈએ'

ઋષિપત્રીને દિવસે બગદની મહેનતનું દૃશ્ય ન
 ખાવાનું અને વગસમા એક નિમ પશુદ્રોહમાથી બચી
 જવાનું તત મને આદર્શક લાગતું એ તન કેવળ બરેનો
 માટે જ ન રોવું જોઈએ એમ મેં દમોગ માન્યું છે હનિ
 તાનિકા અને ગદસાવિત્રી એ તો સ્ત્રીઓના ખામ તહેવાર.
 એમની પાછળ નહીં મોટું પૌરાણિક કથાકાવ્ય ચરણયુ છે
 નાગપત્રીને દિવસ અમે ધરમા હાથે જ નામ બનાવતા
 અમ પૂજતા ચીકણી માગીને ફેણ ચડાવેનો ખામો નામ
 બનાવીએ, એની આખને ડકારો બે ચણોડી બેમાડીએ,
 ધરોમાથી નાગની મેં ઝમો તૈયાર કરીએ ગોકુળઆમને
 દિવસે અમે એમ મોગ પાટલા ઉપર આપું ગોકુળ બનાવતા
 ચાર બાણુ કિલ્લાની નાનકડી દીનાલો ચણતા દીવાલો ઉપર
 કડબની સળીને છંટે મગડાઓ બેસાડતા ચારે બાણુ ચાર
 મહાદાર, અદર નહીં યશોદા, કૃષ્ણ, એનો સમોવડિયો પેદા,
 ગોવંદાબાળ બ, ગાયો, વાછરડાઓ, બધા બનાવીને
 ગોકુળની અદર અમે મેસાડી દેતા તે દિવસે રામ બાધનાર
 રામયુનયમ અને રિમમ અને માગીના ગાગમાથી ડોળ
 તૈયાર કરનાર શાનિનાદનના જેટલું અમારું તૈયુ પ્રલાઈ જતું
 રામનવમી અને જન્માષ્ટમી, પુનગીવિવાહ અને હોનિકા,
 દરેનું વાતાવરણ જુદું ગોપાલકાલાને દિવસે કૃષ્ણનીના
 ભજ્જી અમે દહીં ચોરતા સિયાળામા પોદ ફાટે તે
 પહેલા નદી ઉપર નાહી આવી મદિરે કાકડઆરતી
 જોના જતા બાદપદ મહિનામા પિતરાનું ચમરણ કરતા
 મહાશિવરાત્રી આવે એટલે કોરા ઉપનામ કરી મહાદેવને
 અભિષેક કરેતા આમ કમંકાડ, ઉત્સવ ભક્તિ, નનવૈક્ય

વેદાંત, પુરાણશ્રવણ વગેરે જાત જાતના મંત્ર, મેથી હૃદય ક્ષેપવાતું.)

ધાર્મિક વાચનમાં છેડ નાનપણમાં રાત્રિમાહાત્મ્ય વાચ્યું હતું, સ્વાનાધ્યાય વાચ્યો હતો. એક શકુનવંતી અમારા હાથમાં આવી હતી. એના આડડા ઉપર આગળી મૂકી ભવિષ્ય જાણવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા. ત્યાર પછીનું અમારું ધાર્મિક અધ્યયન તે પાંડવપ્રતાપ, ગમવિજય, હરિવિજય, ભક્તિવિજય, ગુરુચરિત્ર, મેનલીલામૃત, શિવલીલામૃત, ગજેન્દ્રમોક્ષ છત્યાદિ ગ્રંથોનું મત્યનાગયણની રૂથા તો ગીરા સાથે જ મેંવાતી કર્મકાંડ માથે ભક્તિયોગનું મિશ્રણ થવાથી ધાર્મિક જીવનમાં પણ એકાગ્રીપણું લાગતું ન હતું અમે જગદ મોટા થયા અને ઘરમાં સ્વામી વિવેકાનંદના લખાણો આવી પહોંચ્યા એમાંથી ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન જામ્યું. 'પ્રમુદભાગવત' અને 'સહજવાદિન' એ બે મામિડોમાં વેદાંતનો મદેશો અગ્રેજીમાં આવેલો અપ્પણા પાઠેથી એનો માર અમને મળતો. બાબાએ તુકાગમ આદિ મતોની વાણીનો પરિચય કરાવ્યો.

મમાનુષ્યાગમાં પ્રથમ તો કેવળ દાદીના ઘાળ ઉભાગવાથી સહજાન ચર્ચ માગ બે ભાઈઓ કોલેજમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે માયાના વાળ એમને એમ ગળી એમણે કેવળ દાદી પૂર્તી હજમન કરાવી હતી. ઘરમાં મોટા દાદાકાગ ચર્ચ ગયો. છોકરાઓ ધિરતી ચર્ચ ગયા એવી દીકરા ચાલી. મોટા જવડને અતે એમને માયાના વાળ રીનમગ અજ્ઞાતની ઉભાગવા પડ્યા. એ જ આગમાં પૂનેથી એક તાર આવ્યો કે, નમારો દીકરો વિધ્યુ ધિરતી થવાનો

છે; એને ગયાવગે દોષ તો પૂને તરન આવી જતો. પિતાશ્રી ગમરાયા, પૂને ગયા. ત્યાં જોયું તો એપ્રિયની પહેલી તારીખની એ મરકરી હતી. તે વખતનો ઘરનો ગમરાટ જોનાં (ધર્માન્તરની ખીક મરાળની ખીક કરતાં દમ્ભ ગળી વધારે હતી એમ કહી શકું છું) પાછળથી અખોટિયું ન પહેરવાનો સુધારો ઘરમાં દાખલ થયો. પ્રથમ અમારે ત્યાં કાંઈ કુંગળી સરખી ખાતું ન હતું. કુંગળીનો શોખ મોટાભાઈ લઈ આવ્યા. પણ તે રાત્રે જ વપરાતી. ધાસલેટના દીવા પણ મારા દેખતાં જ ઘરમાં દાખલ થયા. ત્યારે પણ આપણે કંઈક વટલાયા છીએ, આપણે ધર્મ છોડ્યો છે, મૃદલકમ્પી તો તત્તના તેજની દીવીઓ રાખવાથી જ રાજ થાય એમ અમે માન્યા. અમે કારવાર ગયા અને ચઢાકોરી વાપરવા જોટલા અધાર્મિક થયા. કારવાર ગયા પછી ઘરમાં બ્રાહ્મણોનરોનું પાણી પણ સહેજસાજ વાપરતા થયા,— પીવામાં કે રસોઈમાં નહિ, પૂજામાં તો નહિ જ નહિ, પણ નહાવા પૂરતું. અરપૃસ્થનાનું જૂત તો કાપમ જ હતું. મોટા ભાઈઓ જે કંઈ ફેરફારો ઘરમાં દાખલ કરતા તે નવા જમાનાની છૂટ તરીકે, નહિ કે ધરાદાપૂર્વક દાખલ કરેલા છૂટ ફેરફાર તરીકે. (મારી ધર્મનિષ્ઠાને કારણે મેં જોટલા ફેરફારો. ક્યાં તે બધાનાં કારણો આપવાની અને ટેવ પડી.) હાંધિરૂલમાં ત્યારે સ્નેહબોજનનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે કિપુર મારતર જોડે હું ખૂબ લગ્યો. અમે સારસ્વતો, બ્રાહ્મણોનરો જોડે લગ્યાએ નહિ અને દ્રાવિડ બ્રાહ્મણો અમારી સાથે લગે નહિ એટલે અમારી દશા મહારાષ્ટ્રના સમાજમાં જરા વિચિત્ર ખરી. તેથી જ, અને ત્રાગે છે કે, (મારામાં ધાર્મિક અને

મામાજિક ઉદારતા વહેલી પ્રગટ થઈ) કોઈ આપણને
 જિતવતું લેખે એટલે આપણને ફેટવું માફુ લાગે છે એનો
 પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી ખીજા પ્રત્યે સમભાવ કેળવતા હું
 મહેત્તે શીખ્યો. અને એ .જ વૃત્તિને લીધે મુમત્તમાનો,
 પારસીઓ, સિંધીઓ અને ગુજરાતીઓ વગેરે દુરના લોકો
 પ્રત્યે હું સહેતે આકર્ષાવા લાગ્યો. આ બધી તૈયારી માથે
 મેં દોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો.

रुभरगुयाना

૧

મારું નામ

આપણા નામોના આઘાતરો આપણા જન્મનક્ષત્ર ઉપરથી નક્કી થાય છે. પચાગમાં અવકલ્પ ચક્ર નામનો એક ગોળ કોરો હોય છે. એ ચક્રની વાટ ઉપર ત્રીક વર્ણમાળાના અક્ષરો ગોઠવેલા હોય છે. એક એક નક્ષત્રને ભાગે ચાર ચાર અક્ષર આવે છે. એ અક્ષરોને આઘાતર ગણી ગમે તેવા નામ પાડવાનો ગિવાજ હોય છે. એ કામ મોટે ભાગે ગોર ભોક્ષ કરે છે.

પણ મારું નામ આ જૂના ગ્રીવા પ્રમાણે ન પડયું. હું જન્મ્યો તેનાં ચોડા દિવસ પહેલાં કોઈ નાથુ અમારે ત્યાં આવ્યો હતો. એણે માગ પિતાશ્રીને કહ્યું કે આ કેરે પણ તમારે ત્યાં હોકરો જ અવતરવાનો છે. એનું નામ દત્તાત્રય

ગણતે, કેમકે એ ગુરુ દત્તાત્રેયના પ્રમાદરૂપે છે માગ પિતાશ્રીએ એને કહ્યું આપવાની વાત કરી ત્યારે એણે કશું સેવાની ના પાડી અને ઉમેર્યું, “પણ તમારે ત્યાં છોકરો આવતરે ત્યાં પછી દર ગુરુદ્વાદશાને દિવસે બાપ બ્રાહ્મણોને જમાવતે” માગ પિતાશ્રી શ્રવ્ય ત્યાં સુધી દર વર્ષે અમારે ત્યાં બાપ બ્રાહ્મણોની આ નમારાધના થતી

હું માનું છું કે દરેક માણસને પોતાનું નામ પોતે પત્ત કમાવે. હક ટોરો જોઈએ પ્રેમથી લેવાને પોતાને ન રચવું એવું નામ આખો જન્મરો ખમવું પડે છે છોકરીઓના નામ પરણ્યા પછી બદલાય છે એ ખરું, પણ ત્યાં પણ નવું નામ પત્ત કરવાની છૂટ એમને હોતી જ નથી મને પોતાને પોતાનું નામ પત્ત કરવાનું કહેવામાં આવત તો હું એવું પત્ત કરત તે જાણતો નથી પણ મને એવું તો નમાધાન છે કે, મારું નામ આકાશના તટસ્થ તારાઓના હાથમાં ન રહેતા મારા પ્રેમાળ માબાપના હાથમાં રહ્યું, અને તેમણે કૃતજ્ઞતાથી ઉપર આધાર ન રાખતા એક વિગ્ન ભક્તનું વચન માન્યું

મોટપણમાં એક જાણે મારા નામનું મહત્ત્વ નમજાવતા

પ્રમાણે જીવન ગાળી શક્યો છું અથવા ગોઠવી શક્યો છું એમ ન કહી શકું. અને તેથી નામ સાથે હમેશનો વિપાદ રહ્યો જ છે.

દત્ત અત્રેય મળીને દત્તાત્રેય થાય છે. અત્રિ ઋષિનો દીકરો તે અત્રેય દત્ત ત્રિ એટલે ત્રિગુણ—મત્ત્વ, રજ્મ, તમસ એ ત્રણે ગુણ જે વટાવી ગયો છે, ત્રિગુણાતીત થયો છે, તે અત્રિ ઋષિ. એનો દીકરો પોતાની જાતને અપર્યા કરવામાં જ જીવનની કૃતાર્થતા માને.

પણ નામ જેવા ગુણ દુનિયામાં ક્યા બંને હોય છે ?

જમણો કે ડાણો?

માબાપનો જે સોથી નાનો છોકરો હોય છે તે જલદી મોટો થતો નથી. મારી દસા એવી જ હતી. હાથે જમવાનું 'પણુ' શીખવાનું હોય છે એનો ખ્યાલ સરખા મને આવ્યો ન હતો. આઈ ખવડાવે, આક્રા ખવડાવે, અથવા 'વહિની' (લાળી) ખવડાવે. કેટલીયે વાર બાબા ચિડાઈને કહેતા, 'આટલો મોટો ઘોડા જેવો થયો છે, ને હજી પોતાને હાથે જમતો નથી!' આવી ટીકાથી મને ગાફુ તો લાગતું, 'પણુ એને પરિણામે પોતાના જીવનમાં કે ટેવમાં ફેરફાર કરવાનું તો મને સૂઝતું

હતો. ત્યાંથી મને ઉઠાડીને રસોડામાં લઈ ગયાં. મારી આગળ એક યાળા મૂકવામાં આવી. ત્યાં વિષ્ણુએ ચીમીને બોલાવીને કહ્યું, ‘ચીમી, આ યાળામાં ભાતઘાળ બેળવી તૈયાર કર.’ ચીમી મારી લત્રીજી, મારા કરતાં દોઢ વગ્ગે નાની. ચીમીએ ભાતઘાળ તૈયાર કર્યા. પછી વિષ્ણુએ ચીમીને કહ્યું, ‘હવે આ દત્તને જમાડ.’ ચીમીએ એક કાળિયો હાથમાં લઈને મારા મોઢા આગળ આપ્યો. મેં કહ્યું, ‘પેટે મોઢું બોલીને કાળિયો લીધો. બધાં હસવા લાગ્યાં: ‘લત્રીજી કાકાને ખવડાવે છે, છતાં એ શરમાતો નથી!’ પછી મને ખબર પડી કે મારી કન્ટેટી ચર્ષ છે! હું શરમાયો અને ખીજો કાળિયો લેવાની મેં ના પાડી. તે જ ક્ષણે પોતાને હાથે જમવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પણ ક્યે હાથે જમાય છે એની કોને ખબર? હું મૂંઝાયો. સામે બેઠેલાંના તરફ મેં જોયું, અને તેમનું અતુકરણ કરવા જતાં ડાબો હાથ યાળામાં નાખ્યો. અરીસામાં જેમ યાય છે તેવું થયું. વિષ્ણુએ ખીજ વાર ટીકા કરી, ‘જુઓ, આ ઘોડાને જમણો હાથ ક્યો ને ડાબો ક્યો. એ પણ સમજાતું નથી.’ પછી હું પિતાશ્રી પાસે એમની જોડે બેસીને જમવા લાગ્યો. એ ત્રણ વાર ભૂલો કર્યા પછી મન સાથે નક્કી કર્યું કે એ શાસ્ત્રમાં આપણુદ્ધિ કામની નથી. પછી તો રોજ જમતાં પહેલાં પિતાશ્રીને છડેચોટ પૂછતો, જમણો હાથ ક્યો? એક વાર જમણો હાથ એટો થયો એટલે આપણે સુરક્ષિત. એક દિવસ અચાનક મેં એક ગોઘ કરી કે, મારા જમણા કાનમાં બે મોતીની એક વાળા ફંટી. મેં મિહાંત તારવી કાઢ્યો કે, જે બાબુના કાનમાં

વાળા છે તે જમાણી બાબુ; એ બાબુના હાથે જમાય. પછી તો રાજ જમવા બેસતાં પહેલાં હાથ બંને કાનને અડકાડી બેતો, ને જે કાનમાં મોતી હાથ આવે તે બાબુના હાથે જમવાનું શરૂ કરતો! જમણા કાનની મારી આ તપાસ કોઈના ધ્યાનમાં ન આવી, કેમકે બહુ ચાંચાકીથી હું એ કામ પતાવી દેતો.

નાનપણમાં અમારે ખૂટ પહેરવા પડતા. અમારું ઘર જૂની ખાનદાનીવાણું. તેમાં અંગ્રેજી ફેશનનો પ્રવેશ થયેલો ન હતો. અંગ્રેજી ફેશન સાથે જે એક રોડ હોય છે અને ગરીબો પ્રત્યે તુચ્છતાનો ભાવ હોય છે તે અમારા ઘરમાં આણુનાર કોઈ હતું નહિ. છતાં દેખાદેખીથી ફેટલીક પરદેશી વસ્તુઓ તો આવી જ ગઈ હતી. મારે નસીબે એક રેશમી ફરક અને વિલાયતી ખૂટ પહેરવાનું આવ્યું. ફરક તો જાણે પહેરતાં ઝાઝી મુરકેલી ન પડી, પણ ખૂટમાં જમણો ડાબો એવી બે નાતો હતી. (મુજરાતી 'જમણો' શબ્દનો ધાત્વર્થ બેતાં 'જમણો ખૂટ'નો શો અર્થ થાય? જમણો એટલે જે વડે જમાય છે તે ને?) મારે રાજ સવારે જીંદને પિતાશ્રીને પૂછવું પડતું કે જમણો કયો ને ડાબો કયો. એમણે ફેટલાયે દિવસ સુધી પગ અને ખૂટના આકારનું સાદસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ મારા મગજમાં કંમે કંમે એ જિનરું નહિ.

હું નથી માનતો કે પિતાશ્રીની સમજાવવાની શક્તિ આછી હશે. એમ પણ નથી માનતો કે મારી સમજશક્તિ છેક ખૂદી હશે. છતાં એ રાસ્ટ્ર હું શીખી ન શક્યો. એમની સમજાવવાની દિશા અને મારી સમજવાની દિશા

જમણો કે ડાબો ?

જુદી પડતી; એનો મેળ ખાતો નહિ. માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ આવા દાખલા કેટલાયે જોયા હશે. કોઈ ગણિતનો વહેવારુ દાખલો એ જણ મોઢેથી ગણતા હોય ત્યારે બંને જણની ગણવાની દિશા જુદી જુદી હોય છે, ત્યારે એક શું કરે છે. તે બીજને સમજી શકતો નથી.

પછી તો બંને જૂટ અભેદબુદ્ધિથી ગમે તેમ હું પહેરવા લાગ્યો, અને થોડા જ દિવસમાં એમનો આકાર મેં એવો તો કરી મૂક્યો કે, પછી પિતાશ્રી પણ ઓળખી ન શકે કે કયો જમણો ને કયો ડાબો !

સાતારાનાં સ્મરણો

હેતુ નાનપણનાં સાતારાનાં કેટલાંક છટાંજવાયાં સ્મરણો
નોંધવાનું મન થાય છે.

અમારા ઘરના ઓટલાનાં પગથિયાં પર જિભા રદીએ
એટલે જન્મણી બાણુ દૂર ‘અગ્નિ તારા’ અથવા ‘અગ્નિ’ કે
‘તારા’ નો કિંસ્વે દેખાતો. એક દિવસ મેં શોધ કરી કે

માતાશનાં સ્મરણો

જાહેર કરી. પછી તેઓ પણ 'અ...બ' 'અ...બ' કરવા લાગ્યા પડોશના દગ્ગના હોકમ નાના અને હાગિ પણ આ સમતમાં બાળ્યા. આ આનંદનો ગોધક હું છું એ ખ્યાલથી હૈયું ફૂલી જતું શું માનવજાતના બાલકાલમાં માણસે આવી શોધો કરી હશે ત્યારે તેને આવો જ આનંદ થયો હશે?

મારી બીજી ગોધ પણ એટલી જ આનંદદાયક હતી. એક દિવસ એ પગ પહોળા રાખીને ઊભો થયો અને નીચા વળીને એ પગ વચ્ચેથી કાંધે માથે 'અજમ તાગ' નેવા લાગ્યો. માથું ઊંધું હતું એટલે આખી દુનિયા કાંધી દેખાવા લાગી દુનિયા કાંધી દેખાય એની મજા તો હતી જ, પણ આખું દૃશ્ય વધારે ઉપાળું અને આકર્ષક દેખાતું હતું એ વળી મોટો આનંદ. આપણે રોજ કોઈ દૃશ્ય નેતા હોઈએ એનો ફોટો પાડવામાં આવે ત્યારે તે વધારે મુદ્દર દેખાય છે જોયે માથે દુનિયા નેઈએ એટલે એ પણ એ જ રીતે દાબ્યમય થઈ જાય છે 'નવ નવ પ્રીતિક નરાણામ' બીજું શું? કાંધે માથે લટકનાર આમાચીડિયાંને દુનિયામાં કઈ ખાસ દાબ્ય લાગતું હશે એમ દેખાતું નથી રીતમર આ શોધ પણ એ જાહેર કરી

તો મધાને દુનિયા આવી બિધી દેખાય પછી મારું
અનગમડો માણુમ પગ પર ઊભો ને તો એને, આજે
આપણને દેખાય છે તેની દુનિયા દેખાય, અને પત્રી એ કહે,
'જુઓ, દુનિયા નવી બિધી છે' માથા તરફ આમ્રાશ ને પગ
સમક્ષ જુમિ ' આ વિચાર મુજબો ખરો, પણ એ જાહેર
કરવાનું મન ન થયું મન મન ન થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે
બાળકમા રહસ્યગોપનની વૃત્તિ નેહલી છે એનું એ પરિણામ
હશે, અથવા એ વિચારો ચક્ષુ કળ્યા નેહલી ભારામનૃદ્ધિ
તે વખત મારી પાસ નહિ તેથી પણ એમ થયું હશે
ભારાને અભાવે માણસગત ઓછું દુઃખ વેતી નથી)

સાતારાનાં સ્મરણો

આપણને 'આવું અવળું' અવળું દેખાય છે. માયુ' તો, આકાશ નીચે છે ને દુનિયા ઉપર છે ।

* * * *

એક દિવસ એક સુકલકડી ડોમે અમારે બાગેએ આવ્યો અને કહ્યું, 'થોડે' તાક ઘા પોટાત આગ પકડી આહે.' મને થયું કે આ માણસે ભૂલથી અગાગ ખાધા હશે; નહિ તો પેટમાં તે વળા આગ શાની પડે? મેં કહ્યું, 'તને એક લોટા પાળી પાઈ એટલે આગ ઓલવાઈ જશે.' મને તાણુખી તો થતી જ હતી કે કેમ કરીને એણે આગ ખાધી હશે' (શ્રી કૃષ્ણે દાવાનળ લક્ષણ કરેલો એ વાત તે વખતે હું જાણતો ન હતો) એટલામા અંદરથી વિંછળ આવ્યો. એણે ડોમાની વાત સાભળી અને એને ખાસો એક લોટા જાશ પાઈ ડોસો આશીર્વાદ દેતો દેતો ગયો. ખીજે દિવસે બપોરે આવ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે, ' પેટમાં આગ પડી છે, જાશ આપો ' મેં મનમા નક્કી કર્યું કે, ડોસો લુચ્ચો છે ગઈ કાલે જ એની આગ ઓલવી નાખી છે ને? મેં એને કહ્યું, 'લુચ્ચા, જા અહીંથી, નહિ તો લાત મારીશ ' પણ વિંછળએ આવીને મને ધમકાવ્યો અને ફરી એને જાશ પાઈ. ખીયારો ડોસો ! એની માયી મિથિતિ હું જાણત તો હું એનું આવું અપમાન ન કરત, અને એ જો મારું અદાન

વાગે, ને કપાળે ચાલ્સો પણ કરે એ જોઈને કેટલું ગોઠું
 માગી મસ્તરી કરે, 'જો, છોકરીની પેટે ચોટવો વળાવે છે ને
 ચા તો કરે છે।' હું રોઈ પડું એટલે કાશીબાબી મને દિમન
 આપે ને કહે, 'એ લોકો છો બન્તા તારે એમનું મામણવું
 જ નહિ' પણ આખરે હું તો પ્રશુ તરફ દળી પડ્યો ને
 મેં ચા નો કન્ઝા દેવાની ના પાડી તે દિવસથી પ્રશુ મને
 ગણાવું તિનક કરના લાગ્યો જ્યારે સ્માર્ત સૈન રહ્યા, એટલે
 અમારું તિનક તો આડું જ હોય મગરીમા તિનકને 'ગધ'
 કહે છે 'ગધ' લગાડીને હું આઈ પાસે ગયો, દાદી પાસે
 ગયો, અને પૂછ્યું, મારું ગધ કેવું દેખાય છે?' એમણે
 કહ્યું, બહુ જ રૂપાળું' બન, હું નાચતો કૂદતો દોડ્યો,
 'માઝ ગધ જાન, જાન ઈશુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે પડતા
 પહેલાં માણુમને ગર્વ ચડે છે તે દિવસે મારું એમ જ થયું
 પાછને મારણે આગણામા દોડના ગયો ત્યાં ખાન્સી ઠોકર
 ખાધી ને નીચ પડ્યો કપાળ પર સરમ ધા થયો લોકો
 વહેવા નાનડું બધા દોડી આવ્યા માર્ક જઈને પિતાશ્રીને
 મોનાવી લાગ્યું એમણે ધા ધોઈ તેના પર મનમપગી ચોડી
 દીધી કેટલું કહે, જુઓ તો દુનુનો ધા ગુણાકારના ચિહ્ન
 (x) જેવો છે' એ પણ જાણે એક બદાહરી જ બધા જ

પણ મારી જીદનું કે બહાદુરીનું મરસ ઉદાહરણ તો ખીણું જ છે. એક દહાડો ધરમાં માંજાર પૂડ નામનો એક મસાલો તૈયાર થતો હતો. એમાં રોપરું ને ચોખા પણ તવા પર શેકીને તેની બૂકી નાખવાની હોય છે. વિષ્ણુ રસોડામાં જઈને શેકાઈને લાલચોળ થયેલા ચોખા ખાવા માટે લઈ આવ્યો. છોકરાઓને આવો કર ન મળે તો ધરનું કોઈ પણ કામ નિર્વિધે પૂરું થાય નહિ એ વાત દુનિયાની બધી માતાઓ જાણે છે. મેં વિષ્ણુને પૂછ્યું, ‘તું શું ખાય છે? મને આપને?’ એને શી દુષ્ટ બુદ્ધિ મૂઝી, કાણ જાણે! વિષ્ણુનો સ્વભાવ અટકચાળો ખરો, પણ દુષ્ટ નહિ. પણ તે દિવસે એને માથે જ દુર્બુદ્ધિ મૂઝેલી. એક કાથળામાં લાલ મરચાના ઘોળાં ઘોળાં બિયાં પડેલા હતા. તે તરફ આગળી કરી વિષ્ણુ મને કહે, ‘એ કાથળામાં જે છે તે હું ખાઉં છું.’ મેં ઉતાવળે ઉતાવળે મઠી લરીને મરચાનાં બિયાં લઈ લીધાં ને મોઢામાં ઓરી દીધા. વિષ્ણુ આવો બની નેત્ર રહ્યો ને કહ્યું, ‘કેવાં લાગે છે?’ મેં કહ્યું, ‘મરમ.’ રાવાનું મન તો થયું, પણ મરદ કઈ. એમ હારી જાય? મોઢામાં નાખેલાં બધાં બિયાં, બની શકે તેટલું હાવડું મોઢું રાખી, ચાવીને હું ગળી ગયો અને રણ જીત્યો. ખીજે દિવસે શૌચ જતાં શી મુશ્કેલી નહી તે તો મારા જેવો મરચાંબહાદુર જ જાણી શકે.

*

*

*

*

અત્યુત્થતાનો ખ્યાલ મને પહેલવહેલો ક્યારે આવ્યો એનો વિચાર કરતા નીચેની ખીનાઓ યાદ આવે છે. એક દિવસ બપોરે એ વાગ્યે કેશુ નિયમ પ્રમાણે નિશાળે જવા

જપકચો એ જમાનામાં જ્યાં છોકરા ટોપી પહેરતા નહિ
કૂટલાક કેટો પણ પહેરે કેશનો ફેટો કાળો હતો ને એમાં
સફેદ ટપકા હતા નિશાળે જ્યાં નીકળ્યાને ચાર છ મિનિટ
પણ નહિ ચર્ચ હોય એટલામાં એ દફતર લઈને પાછો
આવ્યો. દાદીએ પૂછ્યું, 'પાછો કેમ આવ્યો?' તો કહે,
'નિશાળે જતા રસ્તા પર ગધેકું અડી ગયું, એટલે નહાવા
પાછા આવ્યો છું' દાદીએ તરત જ થોડું પાણી ગરમ કર્યું,
એના કપડા પનાળ્યા, અને એને નવડાવ્યો. ગધેકાને અડકાય
નહિ, અડાય તો નહાવું પડે, એનો આ મારો પહેલો
પદાર્થપાઠ

તે જ દિવસે માજી મને જાણુ ખાવાનું મન થયું.
એટલે આઈએ મને મહાફૂના ખલા પર બેસાડી બજારમાં
મોકલ્યો. પૈસા માન હાથમાં તો આપે દ્રાણુ? તે તો
મહાફૂ પામે જ હતા જાણુ પણ ઘેર આવ્યા પછી જ
ખવાય, રસ્તામાં નહિ હું મહાફૂના ખલા પર મવાર ચર્ચ
બજારે ગયો. મેં જાણુ પમદ કર્યા તે મહાફૂએ ખરીદ્યા.
અમે પાછા આવતા હતા એટલામાં રસ્તે વિંછુ મળ્યો. મેં
એને કહ્યું, 'મને તગસ લાગી છે' એ અમને એક ગોળ
હોજ આગળ લઈ ગયો. હોજની ચારેકોર જનજાતના
પ્રાણીઓના મોઢામાંથી પાણી વહેતું હતું એક તરફ માણસ,
એક તરફ ગાય, એક તરફ મિલ, એ પ્રમાણે મારા મનમાં
વિચાર આવ્યો, માણસના મોઢામાંથી પાણી આવે છે એ
તો એકું ગણાય એટલે મેં આગળ જઈને ગાયના
મોઢામાંથી નીચળતું પાણી પીધું એટલામાં તો વિંછુએ
જૂમ પાડી, 'અરે, આ તે શું કર્યું? એ જાણુએ તો મદાર

માતારાનાં સ્મરણો

લોકો પાણી પીએ છે' એ ચક્રવીને તો અડાય પણ નહિ ' મારી નિદગીનો એ પહેલો મામાનિક ગુનો પીયુ મોહુ લઈ પુ ઘેર આ-ચો પછી મારે અને મને લિચમી વાવનાર મહાદુને બનેને નહાવુ પડયુ મેં શીખી લીધુ કે જેવા ગધેડા તેના મહાગ, બનેને અડકાય નહિ

મારો આ રીતે ડ્રેગવેનો સ્પર્શસ્પર્શભાવ પ ઢરપુર ગયા પછી મોજો પડ્યો પણ તેનું વર્ણન અહીં ન કરું

* * *

અમારી નિગાળને રત્ને ટપાલ ઓફિસ આપતી હતી તાર ઓફિસ પણ એની માથે જ હતી તાર ઓફિસનો એ તાર પામેના પાણીના હોજમા રાખ્યો હતો ડાઘ્યા કરીને એક મુમલમાન છોકરો અમારે પડખે રહેતો હતો તેને

હતા. હેડમાસ્ટર અને નિંગાળ પર મારી પેઠે ચીડ ચડી હતી. હું ટપાલ ઓફિસને બારણે પગથિયા પર બેસી ગયો. ડેટલોય વખત સુધી બેઠો હર્ષિય. ચીડ કેમ કઢાય ? 'એક વિચાર મનમાં આવ્યો. અમલમાં મુકવાનું મન થયું. 'પણ' સાથે સાથે મનમાં બીક પણ એટલી જ હતી. 'લાંબા કાળ સુધી 'ભવતિ ન ભવતિ' કરી આખરે હાથ બીડી, નિશ્ચય કર્યો, આમતેમ બેઠું લીધું, મનની બધી ચીડ ભેગી કરી નિશ્ચયને ટેકો આપ્યો. પછી ધીમે રહીને રસ્તા પરથી એક કાંકરો ઉપાડી લીધો અને ઝડ દર્ષને ટપાલની પેટીમાં નાખી દીધો.' મરાઠીમાં કહેવત છે, 'લિત્તા પાડી' બહારાસમ.' મેં કાંકરો નાખ્યો ને, રસ્તા પરનો એક માણસ મારી પામે' આવીને બોલે; એણે મને પૂછ્યું, 'અત્યા તે' અંદર શું નાખ્યું?' શો જવાબ આપવો તે મને સૂઝ્યું નહિ. હોંઠ હલાવ્યા. એટલામાં ડહાપણ સૂઝ્યું કે આવે પ્રસંગે હોંઠ હલાવવા કગતાં પગ હલાવવા એ જ સારું. ત્યાંથી જો દોડ મૂકી, તે કાકરાબહાર ઘેર આવીને બોલો!

‘બાબાચી ખોલી’

મારા સૌથી મોટા ભાઈ બાબા અમારી નીતિના ચોકીદાર હતા. તેમની ભણવાની ઝોરડી એ તો એક ભારે જાહેર મંસ્થા જેવી હતી. બાબા નિશાળે જતા ત્યારે બધું સૂનું સૂનું થઈ જતું. પણ બાકીનો આખો વખત કાવ્યશાસ્ત્ર અને વિનોદની પિચકારીઓ ચાલતી બાબાને ચોપડીઓનો શોખ અમાધારણ હતો એટલે, હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જરૂર હોય તેવી, અને જરૂર ન હોય તેવી પણ, જાતજાતની ચોપડીઓનો ઢાંકો એમની ખોલીમાં પડેલો હોય. સ્વાભાવિક રીતે નિશાળના છોકરાઓ, ગોળને માખીઓ ચોંટી રહે તેમ, બાબાની એ ઝોરડીને ચોંટી જ રહેતા. બાબા નિશાળમાં જોડેલુ ભણે તેટલુ ઘેર આવી

એમની ૧૫ પણ મૂગી ન હતી પથારી બેગા થયા કે તન્ત
જ તેમનું ધોરવાનું શરૂ થાય

અણુયા, એ બાબાથી નાના બાઈ એમને બાબાનું
ધોરવું પગદ ન પડે તેઓ સૂતરની નાનકડી દિવે વાળી
બાબાને 'હવા લગાડતા' 'હવા લગાડવી' એ અમારો
પારિભાષિક શબ્દ દિવેટ નામના ઘાસે એટલે બેરથી છીં
આવે અને ઊંધ તૂની જાય લોખંડગૃતિની આ મેવાનું
હવા લગાડવી એ માફુ નામ હતું

એ દિવસે મને થયું કે, ચાલો આપણે કંઈ પુણ્ય
મેળનીએ સૂતરની દિવે જડે નહિ એમ્ને દીવામળી નઈ
લીધા અને ધીમે રહીને બાબાના નામિત્ર નિવરમા તેના
પ્રવેશ કરાવ્યો' એ છે કે, કલિયુગમા મર્મનું ફગ તરત જ
મળે છે મને એનો અનુભવ વીક વીક થયો પુણ્યના ફળ
ઉપનત 'હાડ (અટક્યાઓ) મસ્તીખોર અને 'ખોડખર'
એવા નણ ઇતમળ પણ મને મળ્યા'

ભિંસે માત્તર ગત્રે માબાને અને અણુયાને લણાવવા
આવતા લાલા ગણિત અને કોષ એ 'એમના' ખાસ
વિષય એ ધરમા આવે તે તરત અમારે ઉદર-ખિનાડી ન્યાયે
ખૂણામા લગઈ રહેવું પડતું એટલે ભિંસે માત્તર વિષે
અમારા નાના છોશઓમા ખાસ અણુગમે હોય એ
સ્વાભાવિક હતું એ દિવસ ભિંસે માત્તરને લણાવવાનો
ખૂન રસ ચળો હતો મને અદેખાઈ આવી રગમા લગ
કેમ પડાવાય એ વિચારમા હું ચળો, — 'પગ્નો' કેમ
ફેલાય? આખરે કરુ ન સંજવાથી બાગણ આગળ ઊભા
ગઈ 'કુહકુહ ઉ—ઉ—ઉ—'નો મહામત્ર લલમયો બસ,

લિસે માસ્તર કાલિનાગની પેઠે પુતકારી જાડયા. એમની નજર મારા ઉપર પડે તે પહેલાં તો હું જીવ લઈને નાડો. એટલામાં, ગોંડુના દુર્ભાગ્યે એને દોડતો દોડતો ત્યાં આપ્યો. લિસે માસ્તરે એને પકડી એક લપડાક લગાવી દીધી અને કહ્યું, ‘કેમ રે લુચ્ચા, જૂમ શાને મારે છે?’ એ બિચારો શું સમજે? એણે તો જોરથી ભેંકડો તાણીને ગેવા જ માંડ્યું! લિસે માસ્તરને થયું, આ ‘વળા બીજી બક્ષા’ એ જાનો ન રહે ત્યાં સુધી વર્ગ શી રીતે આગળ ચાલે?

પણ લિમેનું ભેજુ ઉપજાઉ હતું. તેમણે એક દીવાસળી સળગાવી ગોંડુને કહ્યું, ‘મોહું બંધ કર; નહિતર જો, આ મોંમાં નાખું છું!’ હું પાછળ રહ્યા રહ્યા આ આખો દમણ પ્રગંભ જોતો હતો. હું કેવો બચી ગયો તે જ ખ્યાલ પ્રથમ આવ્યો; પછી, ગોંડુની ફીક કળેતી થાય છે એ વિચાર મનમાં આવ્યો, અને હસવું પણ આવ્યું. પણ કેમે કરીને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય જ નહિ દંઢક બગડ્યું છે, મેં દંઢક અણુજાળતું કર્યું છે, એવો ખ્યાલ મનમાં આવ્યો ખરા; કદી નહિ અનુભવેલી એવી શરમ પહેલવહેલી મેં અનુભવી. પણ શરમ શા માટે લાગે છે એનું પૃથક્કરણ હું તે વખતે કરી શક્યો નહોતો. સગા પૂરી થયે ગોંડુ બહાર આવ્યો.

દિવસનો પ્રસંગ બૂલી જવા જેટલી યાંત્રિ મને મળી જ નહિ.

ઘરમાં કંઈ પણ તોફાન કરીએ અથવા વાંકમાં આવીએ એટલે અમને બાબાની ઓરડીમાં બેમાટી રાખતા. અમને આ મળ તમાચા કે મોટી કરતાં પણ વમથી લાગતી. ઓરડીમાં જઈએ કે એક ખુણા બનાવી અમને હુકમ થતા કે, 'બમ' તિકડે, દેવા મરખા હાથ નેડૂન.' (દેવની પેકે હાથ નેડીને ત્યાં બેમી જ). મારું શરીર તો બેમી જતુ. પણ મન કંઈ થોડું જ બેમી રહે? મનમાં વિચાર આવતો કે, દેવો દેવા વિચિત્ર કે રમતા પણ નહિ હાથ, તોફાન પણ નહિ કરતા હોય, અને હાથ નેડીને બેમી રહેતા હોય. દેવો આમ બેમતા દશે એમાં શંકા ન હતી, કેમકે ઘરમાં મેવાસન ઉપરના દેવો નેતો તે એમ જ બેસે, બીજા નવડાવે ત્યારે નહાય અને ખવડાવે ત્યારે ખાય.

હું બેડો બેડો બાબાની ઓરડીનું મારે તરફથી નિરીક્ષણ પણ કરતો. મોટી કચા છે, ચોપડીઓ કચા છે, શાદીની શાદી કચા છે, પથારીનો વીરો કચા છે, વગેરે બધું નેર્મ લેતો. દીવાની આસપાસ મકાડાઓને પ્રદક્ષિણા કરતા નેર્મ મને ખૂબ મળ પડતી, અને દીવો એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે એ વિગે ખાતરી થતી. બધા મકાડાઓ એક જ દિશાએ ગોળ ગોળ કરે, પણ એકાદ મોટો મકાડો વળી, ધ્રુમકેતુની પેકે, જિવટી જ દિશા લે.

એક વખત આવી રીતે બાબાની ઓરડીમાં મને બેમાટવામાં આવ્યો હતો. અગોકવનમાંથી સીતાને હોડાવવા મારું રામચંદ્ર હનુમાન જેવા વીરોને લઈ ગયેલા. પણ

‘બાબાચો જોલી’

મને બાબાની ઓરડીમાંથી છોડાવી લઈ જનાર ભાગ્યે જ કોઈ આવવાનું હતું ! એટલે, શિવાજીની વાર્તા જાણતાં પહેલાં જ મેં શિવાજીનું અનુકરણ કર્યું. પથારીનો વીટા પડ્યો હતો એની પાછળ ચાકીને સૂઈ જવાનો મેં ડોળ કર્યો. બાબાએ મને એ સ્થિતિમાં એક બે વાર જોયો છે એટલી ખાતરી કરી લીધી; અને પછી, કોઈનું ધ્યાન નથી એવો લાગ જોઈ, પેટે ચાલીને પલાયન કર્યું. મને આમ બહાર આવેલો જોઈ કેશુને ભારે આનંદ થયો. એણે મારી પાસેથી બધી વીગત જાણી લીધી અને ગોંડુ આગળ મારા ખૂબ વખાણ કર્યા. ગોંડુ પામે અગમચેતી જરાયે મળે નહિ. એણે જઈને લાબીને વાત કરી અને મારી પનાયતદળાનો બેદ છતો થઈ ગયો. પણ માર્કએ એ પ્રસંગની ચર્ચા કરી

ચીર ગળે ઊતારતાં ખૂંચતી હતી એનું અરણ્ય આને પાનું તાબું છે

બાળકને પણ આબરૂ હોય છે. ફજેતીથી તેઓ તરમાઈ જાય છે. મોટેરા કરતાં બાળકોમાં આબરૂની અને વમાનની વાગણી વધારે તીવ્ર હોય છે એનો વિચાર મોટેરાં નહિ કરતા હોય ?

જે દિવસની જાહેર ફજેતીને લીધે હું કઈક રીઝા થઈ ગયો ત્યાં પછી જ્યારે જ્યારે મને બાબાની બોલીમાં પૂરી રાખતા ત્યારે ત્યારે છટકી જવાનો પ્રયત્ન હું કરતો, અને તેમ કરતાં મપડાઈ તોપણ મને શરમ ઊપજતી નહિ.

એક દહાડો કેશુનો ખડિયો ટોળાયો. નિગાળે જવાને વખત થયો હતો. સાહી વગર કેમ જવાય ? કેશુ રોવા જેવો થઈ ગયો. એટલામાં મેં તેને કહ્યું, 'કેશુ, બાબાની આરડીમાં સાહીનો આખી શાશી ભરેલી છે, એમાંથી નેઈએ તેટલી સાહી મળી શકશે.' પછી તો પૂછવું જ શું ? કેશુએ ખડિયો ભરીને સાહી લીધી, અને મપડાઈએ નહિ : એટલા માટે તેટલું જ પાણી તેમાં ભરી દીધું ! આ જોઈ થયા પછી કેશુ અને ગોંડુ બંને ખડિયો માથવયા વિશે બેઠરકાગ થઈ ગયા. દિવસમાં ચાર વાર ખડિયો ટોળાય, અને ચાર વાર બાબાની શાશી પામેથી જકાન લેવાય ! થોડા જ દિવસમાં સાહી આવ પાણી જેવી થઈ ગઈ અને અમે મપડાયા બાબા તરફીને બોલ્યા, 'કેશુ, સાહી ચોગે છે તે તો ચોગે છે, પણ પાછો વળી પાણી રેડી બાંધીની બગાડી મૂકે છે.' "

‘બાળાની બોલી’

આ માબળી વળી પાછુ મારુ વિચાર્યંત્ર ચાનવા લાગ્યું. મેં કેશુને કહ્યું, ‘આપણે કોલમા વતી પાટી ધસીએ છીએ ત્યાર ખૂબ કાનુ પાણી નીકળે છે. તે શીશીમા ભરી ઈર્ષ્યે એટલે શાહી પાતળી નહિ થાય અને આપણે મપડાઈશું પણ નહિ’ પ્રયોગ અજમાવતા વાર કેટલી.

ખીજે દિવસે શીશીમાની બવી શાહી ફાટી ગઈ. આને પ્રતાપે કેશુને માર પડ્યો. ગુનામા મારો ‘હાથ’ ન હતો, માત્ર ભેજી જ હતું, એટલે મને ગુનો કર્યાનું ખાન થયું જ નહિ. કેશુને માર તો મળ્યો, પણ માથે સાથે પોતાની પામે શાહી ન હાથ ત્યારે માને કહીને બાળાની શીશીમાથી શાહી લેવાના હક પણ મળ્યો.

ગોડુના ભોગપણથી મારી આવી અનેક સુખિઓની ગોધ ધરના બધા વર્તી જતા, પણ મેં તેયુ કે (વટે તોપણ શી મને લાડ જ કરતા) હું મોથી નાનો અને જે કંઈ કરતા તે કેશુ ગોડુને મદદ કરવાની હાનતથી કરતો, એટલે મારી કીર્તિ બાળાની નિશાળના દાસ્તેશમા ફેલાઈ ગઈ. બધા મને એક મગનુ રમખંડુ ગણતા થયા પણ આમાથી આગ્રધાર્યું પરિણામ આવ્યું અપણાએ કહ્યું ‘યા નમાડાના આમચા ખાલીતચ નીચૂ ઘા’ (આ નમાડને અમારું ઓરડીમા સુવાડના જાઓ) બસ, તે જ દિવસથી મારી પયારી માબાળી ઓગડીમા પાય-નાના મદાફુને ફક્ત થયો અને અજાણ રોજ મૂતા પડેના મને થોડું થોડું બળાવવા પાડ્યા.

‘વિધારંભ’

મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રની રાજધાની માતારા શહેરમાં થયો. (પિતૃ) ગ્રામીણ પેઠામાં લક્ષ્મણવાલાના ઘરમાં અમે રહેતા હતા, એ બીનાથી મારી બાલ્યજીવનની સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે. અમારા પડોશમાં નામદેવ કરીને એક ‘દરજી’ રહેતો હતો. નાના અને હરિ એના એ દીકરા. હરિ નાનો હતો એટલે એની સાથે મારી ટેસ્તી જામી.

સાતારાના મહારાજના હાથીઓ રાજ અમાગ બારણા આગળથી જતા. સાતારાના મહારાજને ત્રણ હાથી હતા. એક ધરડી હાથણુ હતી બીજી એક મોટો હાથી, એનું નામ દત્તા હતું, કેમકે એને એક જ દાંત હતો. ત્રીજો હાથી ‘નાના દાતી’ તરીકે ઓળખાતો, કારણકે તેને એકે દાંત ન હતો. એક દિવસ અમે નામદેવની દુકાનમાં બેઠા હતા, એટલામાં રસ્તા પરથી જતો દત્તા હાથી દુકાન તરફ આવ્યો, અને એણે સદા દુકાનમાં ઘાતી. અમે છળા તો

ગયા, પણ દુકાનમાંથી નારી જવાનો રસ્તો હતો જ નહિ. નામદેવે સમયમૂલ્યકતા વાપરીને દુકાનમાં પડેલું એક નાળિયેર હાથીની મુંઢમાં આપી દીધું, અને હાથી પણ નાળિયેર લઈને ચાલતો થયો. નામદેવની આ બહાદુરીનો કિસ્સો અમે કેટલાયે દિવસ સુધી વર્ણવતા હતા. આજે મને લાગે છે કે હાથી આવ્યો એ કંઈ અકસ્માત ન હતો. નામદેવે જ કોઈ તહેવારને કારણે હાથીને નાળિયેર આપવાની વાત મહાવતને કરી હશે, અને મહાવત હાથીને તેની દુકાન પાસે લઈ આવ્યો હશે. નહિ તો તે જ દિવસે દુકાનમાં નાળિયેર ક્યાંથી હોત? પણ એ તો મારી આજની કલ્પના છે. તે દિવસનો અનુભવ તો ભારે અકસ્માતથી બચી ગયાનો જ છે.

અમારા ઘરની પાછળ એક ઝિમરાનું અને એક સીતાફળાનું એમ બે ઝાડ હતાં. બે વચ્ચે એક મોટા તુલસીકચારો હતો. આસપાસની જમીન અમે હમેશાં છાણથી લીપેલી રાખતા અને સાંજે પાંચ વાગ્યે ત્યાં દશમી ખાવા બેસતા. ‘દશમી’ સાથે લોકવાર્તાઓનો ખોરાક પણ અમને આ જ ઠેકાણે મળતો. મારી કાશીલાલી પાસે વાર્તાઓનો ખંડાર હતો. કાશીલાલીને નવરાસ ન હોય ત્યારે મારી દાદી પાસેથી હું વાર્તાનો કર ઉઘરાવતો. મહાદેવપાર્વતીનું આખું જીવનચરિત્ર મને મારી દાદી પાસેથી જ મહેલવહેલું મળ્યું. આજે પણ જ્યારે જ્યારે મહાદેવનું નામ સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે દાદીએ વર્ણવેલા, લાંબી લાંબી જટાવાળા અને લાલ આંખોવાળા બાવાનું જ ચિત્ર કલ્પના આગળ ઊભું થાય છે.

ધરમા અમે ગમતા ત્યારે રજુ હાથી બનતો, ગોદુ
હાથીનો મદાવત બનીને ચાલતો અને હું દણુ રાજા થઈ
કેળુની પીઠ પર અગાડીમા મેસતો, કેમકે હું સૌથી નાનો
કેળુને માથે એ ગળપટો બાધા એનો ઝેડો ચૂકની જગાએ
લગતો છાંડતા અને અમે ઘરની અદર જ તાપી હાથી
રમતા કેમકે કોઈ અમને રમતા પગ જવાં ન દે રમતા પગ
જઈએ તો ખરાબ છાંડાઓના મોઢાની ગાગો કાને પડે
હુ પાચ વરસનો થયો ત્યાં સુધી મજક પર ગયો જ ન હતો
બજારમા જઈ ત્યારે મદાદુના ખલા પર જઈ મદાદુ એ
અમારો વફાદાર ધારી નોડો તેની હકૂમત અમારા પગ
પૂરેપૂરી ચાલે બજારમા પણ એ અમને પાચ ડગના ચાલવા
ન દે કઠક ચાલે હોઈ તો દાદી સાથે મનતરુ મરી
પાડતે બાગે હનુમાનના મંદિર સુધી,—એટલે કે શેરીના
છેડા સુધી

આરી મિતિમા જાહેરે જો અમારો અવહાગમા બાધા જેવો
દેખાય તો નાઈ ખરી? મારા લાઈ એકુ અને મારી વચ્ચે
ફક્ત દોઢ વરસનું અંતર હતું એનો સ્વભાવ સાવ ભોળો
એટલે સરખામણીને લીધે હું હમેશા ડાલો ગણાતો

હુ પાચ વરસનો થયો એટલે મેં હું લીધી કે, મારે
નિશાળે જવું છે ધરમા કોઈ માડુ માને નહિ એટલે
અદી તથા વાગ્યે, જે વખતે પિતાશ્રી ઓફિસે ગયા હોય ને
મોટા લાઈઓ નિશાળે બળુના હોય તે વેળા, મા પાસે રહ
કેલઈને બેગુ આખરે અંગાઈને માએ મારો જવા દીધો
ધોગા ધોગા ટપમવાળો એક નામ દેટો મારે માથે બાધ્યો
અને મને નિશાળે મોડ્યો નિશાળના છોકરાઓને એક

નવું રમકડું મળ્યું. છોકરાઓ મને વારાફરતી રમાડે અને રોવડાવે. અત્યારે તો એ વખતના, પેડે નામના, એક જ માસ્તર ચાલે છે. એમના ગજવામાં હમેશાં પતાસાં પડ્યાં રહેતાં. મને જુએ એટલે એકાદ પતાસું આપ્યા વગર રહે નહિ. આ પતાસાંને લીધે શાળાનાં મારાં પ્રથમ રમણો અત્યંત મીઠાં — ગળ્યાં છે.

પણ પહેલે જ દિવસે એક મંકટ જીપળ્યું. રમતાં રમતાં માથા પરનો ફેટો છૂટી ગયો. મને તે કરી બાંધતાં આવડે નહિ, અને એ વાત છોકરાઓ આગળ કબૂલ કરતાં શરમ આવે; એટલે હું ભારે મૂઝવણમાં પડ્યો. આખરે એક છોકરાએ મને ફેટો બાધી આપ્યો, અને પાંચડી-સલામત હું ઘેર આવ્યો.

પછી તો હું રોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સડક પર આલવાની હિંમત પણ આવી. અને હવે તો ઘરમાં સૌ ના પાડે તોયે નિશાળે દોડતો જતો. મહાદુ મને પકડવા મારી પાછળ ઘણી વાર આવે, એટલે દોડતાં દોડતાં પણ વારેઘડીએ હું સિંહાવસોકન કરતો. મારી આ શાળાપરાયણતા જોઈ મને એક સુમુહૂર્ત પર નિશાળે મૂકવાનું નક્કી થયું. ધણુ કરીને દોઢગનો દિવસ હશે. આખી શાળા બેગી થઈ. છોકરાઓ બધા મારાં સારાં કપડાં પહેરીને આવ્યા હતા. જૂના રાજમહેત્રના એક મોટા ચોકમાં શાળા બેસતી હતી, એટલે મકાનની લવ્યતા તો હતી. જ. બધા છોકરાઓને મીઠાઈ વહેંચવામાં આવી. શાળાના પટાવાળાએને ધાણીના મોટા મોટા લાડુ આપવામાં આવ્યા. શાળાના માસ્તરને એક ચાંદીની થાળીમાં ખાસ

મીઠાઈ આપવામાં આવી અને હું ‘પાટી પર બેઠો’ એક ધરડા માગતો મારી પામે આવીને બેઠો. એમણે મારી ખેંટ પણ મોટા મોટા મરોડદાર અક્ષરે ‘શ્રી ગણેશાય નમઃ ઓ નામા મૌધ’ વખી આપ્યું. હજીધર કંકુ વગેરે છાટી મારે હાથે તેની પૂજા કરાવી પછી માન હાથમાં એક પેન આપી, માગે હાથ પકડી મારી પામે એક એક અક્ષર છૂટાનતા જાય અને બોલાવતા જાય એક વાગ છૂટ્યું એટલે તે દિનમની નિશાળ ખવામ મને થોડું લઈ જવામાં આવ્યો, અને હું શાસ્ત્રોક્ત વિદ્યાથી બન્યો.

આ ઉત્તમવને માટે મારા હાથમાં મોતાની કલ્પી, કાનમાં મોતીની દડીઓ, અને ગળામાં એક સોનાની કંડી, એટલે ઘરેણા ધાલેના હતા આવી રીતે નન્દીની પેરે શણગારીને મને રાજ મહાકુની માથે નિશાળે મોકલના ત્યાં એક ભારે અમરક ઉત્પન્ન થઈ મગમર દસને દોકોરો થાય કે એકગાંઠા પાટીપુમ્તક લઈને વાછગડાની પેડે ઘેર દોડી જાય માગ શરીર પણ ઘરેણાનું જોખમ, એટલે અમારા હેડમાત્તર મને એકલો થોડો જવા ન દે, અને મહાકુ તો કોક કોક વાર દસ દસ મિનિટની વાર લગાડે શરૂઆતથી જ માર આવી રીતે મજા વગડી સજા બોગવવી પડતી હું હેડમાત્તરને કમ્બરીને કહું કે, ‘કંડી તો પહેરણની બાદર છે કહી બાથની બાદર સનાડી હું દોડતો થોડો જઈશ મહાકુ મને રસ્તામાં જ મગશે’ પણ હેડમાત્તર એકના બે ન થાય

નવા નિશાગિયાના નવ દિનમ પૂરા થયા અને મારો આ બવો આનંદ આથમી ગયો. ચાલ્વકકર કરીને એક નવા

માસ્તર અમારી નિશાળમાં આવ્યા, અને તેમને ભોગભોગે અમારો જ વર્ગ મોંપવામાં આવ્યો. એ શરીરે સારા હૃદયુષ્ય હતા. ઉમરે જુવાન હતા. પણ એમને એકા હોય ત્યાંથી જાંવાનુ ભારે આજસ. દરેક છોકરાને પોતાના પાદ માટે જાડીને એમની પામે જવું પડતું. અમે સૌ એમનાથી દૂર અર્ધવર્તુળ કરીને બેસતા. અમે છોકરાઓ, એટલે તોફાન વિના તો શાના રહીએ? અને તોફાન ન કરીએ તોપણ કંઈ ને કંઈ કારણે વાકમાં તો જરૂર આવીએ. (સાચું કહું તો મારામાં કશું તોફાન હતું જ નહિ) ચાંક શાને કહેવાય એ પણ હું જાણુનો ન હતો. ધ્યત્તા (ધોરણ)ની થોડીક કવાયત મમજી તેનું પાલન કરુ, અને જ્યાં ન સમજું ત્યાં શન્ય દષ્ટિએ જોયા કરુ. તે વખતના મારા ફોટો પરથી જોતાં મને લાગે છે કે, હું બાધા જેવો તો નહિ જ દેખાતો હોઉં. છતાં કંઈ ને કંઈ કારણે મને રોજ માર પડતો. ચાંદવડકર માસ્તર પાસે ત્રણેક હાથ લાંબી વાંમની સોટી હતી. આમન પગે એકા એકા છોકરાને સજા કરવા માટે આ દિવ્ય શસ્ત્ર તેમને ખૂબ સગવડ બરેહુ હતું. સોટી ખાવા માટે હાથ ધરવાનું તેઓ કહેતા. હાથ ધરવાની મારી હિંમત ચાલતી નહિ એટલે ગુરુ મહારાજ પલાંડી વાળાને બેઝેલી મારી ખુદી જાંઘ પર સોટી ચમચમાવતા. આ તાલીમને પ્રતાપે હાથ આગળ ધરવાની હિંમત મારામાં આવી. આ દુખ રોજ ચાલતું. પણ બધા જ છોકરાઓ માર પાતા હોવાથી, આમાં કંઈ અલગતું છે કે ઘેર કહેવા જેવું છે એમ મને લાગ્યું જ નહિ. પરંતુ નિશાળે જવાની મારી પ્રયુક્તા કરમાઈ ગઈ. હવે તો નિશાળે

જના હું બહુ જ મોડો જિંદો અને હિમાલય વગર રાજાનો
પથ દાખતો

આમ કેનાયે દિવસ સુધી ચાલ્યું એક દિવસ
નિશાચેથી ઘેર આવીને હું પેજ (ધેર) ખાવા બેસી
સોનીના પ્રતાપે હાથ તો લાવ્યોય ચથા હતા ગરમ પેજ
હાથમા ને કરી વેવાય નહિ આખમા આસુ આંસુ
લાબીએ પૂછ્યું, 'શું રાજાના માતરે માયો કે શું?' મે
ના પાડી પણ લાબી કઈ એમ માની ત્યજ એના ન હતા
તેમજે આખા ઘરમા પોકાર કરી મેલ્યા કે દુનુને માત્ર
મારે છે મને બાધાને એમ ન લાગ્યું કે, લાબી મારું ઉપનાય
લઈને આટલો પોકાર કરે છે મને થયું કે લાબી મારી
ફજેતી કર છે' માર ખાલ એ છેકરો ખરાબ, એટલું
નીતિશાસ્ત્ર હું શીખ્યો હતો એટલે માર ખાઈએ તોપણ
કહીએ નહિ મને લાબી પર

ચાંદવડકરને પાણીયું મળ્યું છે. તેઓ બીયારા નવા નવા ઉમેદવાર આવેલા હતા. ત્યાર પછી કેટલાયે મારતરોના માર મેં ખાધા હશે, પણ બીયારા ચાંદવડકરની જિંદગીની શરૂઆતમાં જ હું નડ્યો! પછી મને ખબર મળ્યા કે, મારાં ભાભીના કહેવાથી મોટા ભાઈએ ક્યાંક રાવ ખાધી હશે, અને તેને પરિણામે નિશાળની નાની દુનિયામાં આવડી મોટી રાજ્યકાન્તિ થઈ ગઈ!

આ ઘટનાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, આખી નિશાળનું ધ્યાન મારી તરફ ખેંચાયું, અને મારકણા મારતરને વિદાય અપાવવાના પુણ્યને લીધે વર્ગના છોકરાઓ મને દુવા દેવા લાગ્યા.

આકાંક્ષા

અમે સાતારામાં હતા. એક દિવસ એક ગાડી બારણે આવીને ઊભી રહી. તેમાંથી એક બાઈ, મળનું ટપકાંટપકાં-વાળું મવન પહેરેલી, નીચે ઊતરી. એની પાસે સામાન પણ ખૂબ હતો. મેં જૂન પાડી કહ્યું, ‘બાઈ, કોઈ ઘરમાં આવ્યું છે.’ મારી અપેક્ષા હતી કે, બાઈ અંદરથી આવે ત્યાં સુધી આ બાઈ બારણે રાહ નેરે. પણ એ તો સીધી અંદર જ ગઈ, અને ઘરમાં બધે ઘરની જ હોય તેમ ફરવા લાગી! પછી મને ખબર પડી કે એ તો મારી બહેન હતી. ઘણા દહાડા સાસરે રહીને પિયર આવેલી. જમી રહ્યા પછી એણે પોતાનો બધો સામાન ખોલી ખોલીને બાઈને બતાવ્યો. એમાંથી પાંચ છ સરસ રંગીન લપોટા નીકળ્યા. એ મને આપી એણે કહ્યું, ‘દસુ, હેં ઘે તુલા.’ હું ખુશ તો થયો, પણ ખુશી કરતાં મને અજામળી વધારે ચર્મ. બાબાં. અમને

લખોટાને અડવા ન દે. લખોટાને તો જુગારીઓ જ અડે. લખોટાની મેલી રમત મારા ઘરના છોકરાઓ માટે ન હોય. લખોટા લઈને હું રાજી તો થયો, પણ રમાય કેમ એ હું ક્યાંથી જાણુ? દોડતો દોડતો ગોદુ પાસે ગયો અને એને કહ્યું, 'જો, આ મારા લખોટા'. એને પણ રમતા આવડે નહિ એટલે અમે બે જણાં મામસામા ખેતી લખોટા ગળડાવી ફેંકવા લાગ્યા. લખોટા ટક્કર ખાય ત્યારે મળ પડે મનમાં બીક ખરી કે, બાબા આવે તો રમત બંધ થાય, એટલું જ નહિ પણ, લખોટા પણ જપત થાય.'

હું તરત જ જોઈ શક્યો કે આક્ષા ઘરમા બધાંની માનીતી હતી આઈ તો એના ડહાપણ પર અને હેતાળ સ્વભાવ ઉપર વારી જતી હતી પિતાશ્રી તો આખો દિવસ ભાગ્યને શુ ગમે છે ને શુ જોઈએ છે એ જાણવાને જ ઇતેગર દેખાતા. બાબા અને અપણા એની જાત જાતની મજાક કરી એને પ્રમર્શ રાખવાને મથતા મારા મનમા વાત ફસી ગઈ કે આક્ષાનું વર્તન તે આદર્શ વર્તન પણ એક વાત મનમા ખૂચતી હતી. આક્ષા હાથમા ચોપડી પકડે ત્યારે અમને નિશાળમા જતાવેલું તે રીતે પકડે નહિ, પણ ડાબી બાજુના પાના ગોળ વાળી બે પૂઠા ભેગા કરે, અને એક હાથે ચોપડી-પકડી કડકડાટ વાગી જાય એને મોઢે વાર્તા સાંભળવી મને ગમતી, પણ ચોપડી આમ પકડે એ

રાજ માને 'રામવિજય' લઈને આઈને જાગી સભાગાવે દૂ પળ ત્યા જઈને મેસતો

એક વિષમ આક્ષા આઈને મહે, 'ધગમા આ પોપટ ગમ્યો છે એને આપણે છોડી મૂળ્યે—હિડારી દઈએ' મે પૂછ્યું કેમ? એ તો બધાનો માનીતો પોપટ છે' આક્ષાએ તરત જ સુઝવડ મૂકે નળભયતી આખ્યાન ગાવાનું શરૂ કર્યું તેમા ત્યારે, ગજના હાથમા મપડાયેલો હમ છૂગી જવા માટે તગદિયા મારે છે પોતાને છોડી દેના માટે ગજને અને રીને પ્રગરીને વીનવે છે, અને તોયે નળ છોડતો નથી એમ જોઈ નિનસ થઈને પોતાની મા પોતાની માદા અને મન્યાનુ રમણ મરી વિનાય મરે છે એ પ્રમગ બાવ્યો ત્યાર આક્ષા રડી પડી આસુ ખાળીને પછી દરેક કહીને એણે અર્થ મરી બતાવ્યો સૌના હૈયા પીગળી ગયા, અને નક્કી થયું કે પોપટને છોડી દઈએ વિષયુએ સીતા ફળીના જાડ ઉપર પાજરુ દીમાડી રાખ્યું અને ધીમે રહીને એનું બારણું મોલ્યું એક ક્ષણ સુધી તો બહાર જોડી જવાનું પોપટને સજાયું પણ નહિ એ તો હેમતાર્ધ જ ગયો હશે બીજી ક્ષણે પાજરાની સળી પરથી કૂદી પડી બાનુલામા બેઠો અને ત્યાંથી લરૂરરૂરૂ આમશમા જોડી ગયો આક્ષાની આપમા આનંદના ઝળઝળિયા આવ્યાં થોડા જ વખત પછી પોપટ પાછો આવ્યો, પાજરા પર બેઠો વિષયુ મહે, 'એ તો જવાનો નથી ચાલ, એને ધીમે રહીને પકડી પાજરામા પૂરી દઈ આક્ષાએ ચોખ્ખી ના પાડી પછી રાજ એ પોપટ સીતાફળીના જાડ પર આવીને મેસે, મળુ કે મર્યા આપીએ તે ખાથ અને જોડી જાય આમ એમાદ

મહિનો ચાલ્યું હશે. વખત જતાં એ પોપટ બીજા પોપટ સાથે ભળી ગયો, અને પછી તો અમારી પાસે આવતાં ડરતાં શીખ્યો.

થોડા દિવસ પછી બેલગામથી આક્ષાના વર અમારે ત્યાં આવ્યા. અણ્ણા જેટલી જ એમની ઉંમર હશે, છતાં પિતાશ્રી એમને નાઈક કહીને માનથી બોલાવતા. તેમને હાથ ધોવા પાણી પોતે આપતા. પિતાશ્રી આવા જુવાનની આટલી ખુશામન કેમ કરે છે એ હું સમજી શકતો નહિ. મને તો બધું અનુગતું જેવું લાગતું. તેમનું નામ પણ હું જૂલી ગયો છું. તેઓ બહુ બોલતા નહિ, અમારી સાથે ભળતા નહિ. અને જમતી વખતે બહુ ઓછું ખાતા, એટલું યાદ છે.

ચીમી એ બાબાની દીકરી. ખૂબ રમતિયાળ. ધરનું સર્વસાધારણ રમકડું. એની ઉંમરના પ્રમાણમાં ખૂબ હડાપણું બતાવે. આક્ષા એને રમાડતાં રમાડતાં ટોક ટોક વખત ખિન્ન થાય, અને આઈને કહે, ‘આઈ, શદાણું’ માણસ લાભન નાહી. (હાલુ માણસ બહુ જીવે નહિ.) આપણી ચીમી આટલી હોશિયાર છે, તે કેમ કરીને ઝાઝી જીવશે, એ ચિંતા મારા મનમાં પેડી છે.’ પણ આક્ષાનાં આ વચન આક્ષાને જ લાગુ પડવાનાં હતાં એ તે વખતે ન આક્ષાના ધ્યાનમાં આવ્યું, ન આઈના.

અમે શાહપુરમાં આવ્યાં છીએ. બીસેનું ઘર એ અમારું મોસાળ. ત્યાં અમે રહેવા આવ્યા છીએ. આક્ષા કંઈક માંદી છે. અમારી મોટી મામી રોજ ગવારે બિટીને પેજ (ચોખાની ઘેશ) તૈયાર કરતી, અને અમે બધા

નન જેમ તેમ રીતી બીજે રિતે આઈ દઈ ખાય
 નહિ ઝાઈન હુ માને નહિ છત્તા દત્તાજ તરીકે
 ગમમામા મને આઈ પામે નઈ ગયા એમણે મને કહ્યું
 'તારી આઈને કહેજો કે, માગ ગયાના મમ તુ ન જમે
 તો' હું હેવા જનો હતો, પણ આ ઝિએ દદનાપૂર્વક કહ્યું,
 'હવે એવું કઈ મોરીડ મા માતૃમન દત્તની નમ પછી
 ડપડે જ શાની? મો મારી પર ચિડાયા ગમમામાનો
 માગ પ્રત્યેનો તિરન્દગ ન્પર દેખાતો હતો પણ હું ન
 બોલ્યો ત ન જ બોલ્યો

‘શાશ્વ માપમ લાખત નાહી’ એ આહ્વાન વચન
 આખરે આખા વિદ જ માન્ય પડ્યું આઈ ગેજ એ
 વચન નજાર અને કચે આહ્વા વિને મારા પ્રત્યક્ષ અમરજો
 તો આટના જ ગણાય છતાં નાનપણથી એ સમરજોનું જ
 ધ્યાન મરી મરીને તન હું પોપનો આન્યો છું (આધારણ
 રીતે હિંદુ મુલમા દીમરીઓ તરફ બેદરમરી જ હોય છે
 દીમરી તેના વદાના અને દીમરી તેટલી બાળખામણી, એ
 મન્યતા અને પ્રાનમા છ) અમારા ધરમા આહ્વાની સ્થિતિ
 મૂલમીર હતી માણમતી લગલગ બરી શુભ વૃત્તિઓ
 મોડુખિં વાતાવરણમા જ ખીને છે તેમા પણ મા પછી
 જે ભારમા ભારે ઝાઈની અસર થતી હોય તો તે બહુનની
 છે માણમનો મા સાથેનો મનધ તેમ જ સ્ત્રી માથેનો મનધ
 એમતિં બચવા અસાધાન્ય હોય છે દીકરીનો મનધ પણ
 એવો જ હોય છે પણ જે મનધ મહેનદથી આપ્યું ચઈ
 શકે, આખી સ્ત્રીજાતિનો અંતર્ભાવ કરી શકે એવો મનધ
 તે બાઈમહનનો જ હું મમજો શયો એના પદના જ

મારી બહેન ગુજરી ગઈ, તેથી જિંદગીનો મારો એ વિભાગ
શન્યવત્ થઈ ગયો છે. સ્ત્રીઓને હું દ્વરથી પૂછું છું, પણ
તેમની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંબંધમાં આવતાં મને આવડતું
જ નથી. ભગિનીપ્રેમની જૂખ રહી જ ગઈ છે. જેમ
જેમ જીવનની વ્યાપકતા અને સર્વાંગસુંદરતાનો આદર્શ
બંધાતો ગયો છે, તેમ તેમ મારે એક બહેન હોય તો કેવું સારું,
એવો વિચાર મનમાં આવી મન જૂરે છે. એમાં પોતાને
બહેન ન હોવાને કારણે નવી બહેન મેળવતાં ન આવડે
એ મુશ્કેલી છે જ.

મારા આદર્શ પ્રમાણે પૂજનીય એવી કેટલીયે બહેનો
હું જોઉં છું તેમના પરિચયથી હું જરૂર પાવન અને ઉન્નત
યઈશ એવી મનને ખાતરી થાય છે. પણ હૃદયની જૂખ તો
આછાના પવિત્ર સ્મરણથી જ શમાવવી રહી.

પૈમા ખોયા

ખરાબ છોકરાઓ પામથી અમે ગદી ભાગા શીખી
લઈશ એ બીકથી જેમ અમને માર્ક મળે ધરમાથી રમ્યા પર
જવા દેતા નહિ તેમ કોઈ પણ વખતે માર્ક પણ મારણે
અમારા હાથને પૈમાનો સ્પર્શ થવા દેતા નહિ સારા ધરના
છામગએને જેમ હાથને કે બીડીને અડના ન દે તેટલી જ
ચોકમાઈથી અમને પૈસાની આજકાલે રાખેની પૈસા કે
રૂપિયાને આપણાથી અજાન નહિ એ વાત અમારી રગેરગમા
ગતરી માર્ક હતી જીના એ જ કારણે ઘણી વાર ગોળ ગોળ
મિઠ્ઠા હાથમા લઈને રમવાનું મન થઈ આવતું ખરું

એ સાર શાહકુરમા નાગયણુમામા ગાથે ગાડીમા
ખેરડી દાકતરને ત્યાં ગયો હતો પાછા આવતા એ મામાને
કહ્યું 'નારાયણુમામા, નારાયણુમામા તમારી પાસે પૈસા
છે તે મને જરા હાથમા લઈને નેવા દેને' માગવાની
લિખત તો એ કંઈ પણ મનમા લગભગ ખાતરી જ હતી

પૈસા ખોચા

કે, નાના છોકરાઓથી પૈમાને અડાય જ નહિ એ ચિરપરિચિત સ્મૃતિવાક્ય નાસાયણુમામા મારા માથામાં મારશે. પણ એવું કશું ન બન્યું. ઊલટું, તેમણે ત્રણેક આનાના પૈસા મારા હાથમાં આપી દીધા. મારા આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. મૂઠી ભરાય એટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા એ કંઈ નાનીસૂની વાત હતી ? એક એક પૈસો હાથમાં લઈને મેં જાળ જાળ ફેરવ્યો. બધા પૈસા ફરી ફરી ગણી જોયા. (તે વખતે મને સો સુધી ગણત્તા આવડતું હતું.) પછી પૈસા જોવાનો રમ ઊતરી ગયો. છતાં પૈસા મૂઠીમાં જ રાખી, ગાડી પાછળ પગથિયા પર કોઈ લિખારી છોકરો એમે નહિ એટલા માટે, પાછો વળાને હાથ ગાડીમાંથી બહાર લટકાવીને, હું જોવા લાગ્યો.

મારુતિના મંદિર સુધી આવ્યા હોઈશું; ત્યાં કેટલાક છોકરા મોઢિંડા રમતા હતા. તે તરફ ધ્યાન ગયું; અને મૂઠી તગ્નું ધ્યાન ઓછું થયું, મૂઠી ટીલી પડી. હાથમાંના પૈસા નીચે પડી ગયા. આ લમંકર અકસ્માતથી હું એવો તો દિગ્મુદ બની ગયો કે, શું કરવું એ મને સૂઝતું નહિ. આપણે ક્યે ગાડી રોકાય એ તો ધ્યાનમાં આવે એવું હતું જ નહિ. (માનાં છોકરાંઓની ધ્રુષ્ટાને માન

પૈમા ખોયા

ખરાબ ડોકરાઓ પામથી અમે ગદી બાધા શીખી
 લઈશું એ બીકથી જેમ અમને ડાઘ માગે ધરમાથી રમ્ના પર
 જવા દેતા નહિ તેમ ડાઘ પણ વખતે ડાઘ પણ કારણે
 અમારા હાથને પૈમાનો સ્પર્શ થવા દેતા નહિ સારા ધરના
 છામગાંઠોને જેમ દાડમાને કે બીડીને અજવા ન દે તેટલી જ
 ચોમસાધથી અમને પૈમાની આભડછેટ રાખેલી પૈમા કે
 રૂપિયાને આપણાથી અજાય નહિ એ વાત અમારી રંગેરંગમા
 બિતરી ગઈ હતી જીના એ જ કારણે ઘણી વાર ગાળ ગોળ
 મિલકા હાથમા લઈને ગમવાનું મન થઈ આવતું ખરું

એ વાર શાહપુઆ નાગવલુમામા માથે શાડીમા
 બેગી દાકતરને ત્યાં ગયો હતો પાછા આવતા એ મામાને
 મ્હુ, 'નાનવલુમામા, નારાયણમામા, તમારી પામે પૈમા
 છે તે મને જરા હાથમા લઈને જોવા દેને' માગવાની
 હિમત તો એ હતી, પણ મનમા નગભગ ખાતરી જ હતી

પૈસા ખોચા

કે, નાના છોકરાઓથી પૈસાને અડાય જ નહિ એ ચિરપરિચિત સ્મૃતિવાક્ય નારાયણમામા મારા માથામાં મારશે. પણ એવું કશું ન બન્યું. ઊલટું, તેમણે ત્રણેક આનાના પૈસા મારા હાથમાં આપી દીધા. માગ આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. મૂઠી ભરાય એટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા એ કંઈ નાનીસની વાત હતી ? એક એક પૈસો હાથમાં લઈને મેં ગોળ ગોળ ફેરવ્યો. બધા પૈસા ફરી ફરી ગણી જોયા. (તે વખતે મને સો સુધી ગણતો આવડતો હતો.) પછી પૈસા જોવાનો રસ ઊતરી ગયો. છતાં પૈસા મૂઠીમાં જ રાખી, ગાડી પાછળ પગથિયા પર કોઈ લિખારી છોકરો બેસે નહિ એટલા માટે, પાછો વળીને હાથ ગાડીમાંથી બહાર લટકાવીને, હું જોવા લાગ્યો.

માત્રતિના મંદિર સુધી આવ્યા હોઈશું; ત્યાં કેટલાક છોકરા મોઈદિડા રમતા હતા. તે તરફ ધ્યાન ગયું; અને મૂઠી તરફતું ધ્યાન ઓછું થયું, મૂઠી ઢીલી પડી. હાથમાંના પૈસા નીચે પડી ગયા. આ લમંકર અકસ્માતથી હું એવો તો દિગ્ભ્રમ બની ગયો કે, શું કરવું એ મને સ્પષ્ટ નહિ આપણે કલે ગાડી રોકાય એ તો ધ્યાનમાં આવે એવું હતું જ નહિ. (નાના છોકરાઓની ઇચ્છાને માન અપાતું હોય એવું મેં કોઈ કાળે જોયું નહિ.) મામાને કહું તો તે વદશે એની પણ મનમાં ખાતરી. એટલે (ચૂપચાપ બેમી રહેવું એ બીકણ બાળકોની સાવંલોભ નીતિ) મેં અખત્યાર કરી. મોઈદિડા રમનાર છોકરાઓમાંથી એક જણે પૈસા પડતા જોયા. એ ધીમે ધીમે ચાલતો રમતા પર આવ્યો. એણે પૈસા ઉપાડ્યા, મારા તરફ જોયું, ને

પૈમા ગળવામા નાખ્યા મે શૂન્ય નજરે એના તરફ જોયું
એણે એક પળ વાગ નજર મારા તરફ નાખી, અને પડી
જાણે કશું બન્યું જ ન હોય એમ, હાવકું મોઢું કમીને
ધીમે ધીમે આવતો આવતો પાછો રમતમા લળી ગયો.
આમપામના છોકરાઓએ એના તરફ જોઈને મો મનકાવ્યાં
એ હાથમા, પોતાના દોસ્તને ઓચિંતો લાલ થયો એનું
અભિનદન અને પોતાને એ લાગ ન મળ્યો એની અદેખાઈ,
બને ગપટ દેખાતા હતા મોઢા પગથી માણસનો આટલો
સૂક્ષ્મ લાવ કળી જવા જેટલી અછલ મારામા હતી, છતાં,
આવે પ્રમગે કઈક પગલું લગ્નાનું હોય છે એટલું ન
મમજવા જેટલી બાવાઈ પણ સાથે આવે જ હતી.

નાના છોકરા વર્ગમા ધ્યાન ન દે, ઝટ જવાબ ન
આપે, અથવા માનમા સમજી હતું ન કરે, ત્યારે બીટળા
પડનાર શિક્ષકો અને માણસોએ મારો આ દિરંગો ધ્યાનમા
રાખવા જેવો છે બાલમાનસનો વિકાસ અમુક ચોક્કસ
ક્રમમાં થતો નથી એમા અનેક મંકારોને લીધે મોટાગના
કળ્યામા ન આવે એવી વિવિધતા હોય છે આટલું પણ
જો તેઓ ધ્યાનમા રાખે તો તેઓ પૂરતી ધીરજ કેળવી
શકશે અને બાલદોષમાથી બચી જશે.

ગાડી ધગને બાગે આવીને ઊભી મામા કહે, 'હતું,
પૈમા લાવ જોઉં' હતું પૈમા ક્યાથી લાવે? એ તો ટગર
ટગર જોઈ જ ગયો પણ કઈક જવાબ તો આપે જ
છૂટતો મે કહ્યું, 'પૈમા હાથમાથી પડી ગયા.'

'ક્યા પડી ગયા? ટેલી ઝીંતે પડી ગયા?'

'મારતિના મદિર આગળ પેવા છોકરા રમતા હતા ત્યાં.'

પૈસા ખોયા

‘ત્યારે બાધા, મને તે જ વખતે કેમ નહિ કહ્યું?’

‘પણ એક છોકરાએ એ ઉપાડી લીધા તે મેં જોયા.’

મામા તિરસ્કારથી હસ્યા. જવાબમાં મેં શરમાળ અને દીન મુદ્રા તેમને બતાવી. મામા મને વટવા નહિ અને મારા દેખતા ઘરમાં બીજા કોઈને તેઓ કહેવા પણ ન બેઠા, એ આનંદમાં भारी શરમ તો હું ભૂલી જ ગયો. પોતાની માનીતી બહેનનો સૌથી નાનો લાણો ઘેર આવ્યો છે, એને કેમ વઢાય, એવો ઉદાર વિચાર કરી મામાએ મનની વાત મનમાં રાખી હશે. છોકરો આવ એવટ્ટક છે એમ એમણે તોણ બાંધ્યો હશે, અને આખરે તેઓ એ વાત ભૂલી પણ ગયા હશે. પણ भारी નગર આગળ તો તે દિવસનો એ બધો દેખાવ તે દિવસના જેટલો જ આજે તાજો છે. કહો તો મારુતિના મંદિર આગળની એ જગ્યા આજે પણ બરાબર બતાવું.

જામકુંળ અને જલેખી

માતાગથી અમે ધણી વાર શાહપુર આનતા. શાહપુર અને બેનગામ લગભગ એક જ છે. શાહપુર અમારું મોમાળ (એ દિવસોમા રેતવે ન હતી, એટલે મુમાફરી બગદગાડીમા થતી) અમે એક વાર બગદગાડીમા બેમીને માતાગથી શાહપુર આવેના તેનું અરણ્ય હતું છે. અમે અમારા નચના ભાઈ વિખલુના લમ પ્રસંગે જતા હતા. વાટમા એક સુદર પથગના પુત્ર તબે નદીને કાંઠે જાતયા હતા. પિતાશ્રી સાથે ન હતા. ગાડાની મુમાફરીમા વખત ઘણો જામ, અને એમને એટલી રજા મળે એમ ન હતું, એટલે તેઓ પાછળથી ટપાવના ટામામા આવવાના હતા. માગ ભાઈએ નદીને કાંઠે ત્રણ પથગ ગોદરી મુમાગો માડી રસોઈ દવાની તૈયારી કરી. એટલામા બાએ કહ્યું, ‘અડી રસોઈ ન થાય, ચાલો આગળ જઈએ’ આવો મમનો પુત્ર, મીઠી છાયા અને બૂખનો વખત, એવે મમમે બાએ

ફૂંચ કરવાનો હુકમ કેમ આપ્યો હશે એની કંઈ સમજણ ન પડી. બાએ કહ્યું, ‘નદીનું પાણી બધું પરપોટાવાળું છે.’ જોઈ તો, સાચે જ પાણી ધીમે ધીમે વહે છે અને ઉપર ગંદાં ફીણ અને પરપોટાં ખૂબ છે! મેં દલીલ કરી, ‘પણ માંસનું પાણી તો સારું છે ને!’ બાએ કહ્યું, ‘ના, પણ નદી અપવિત્ર છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, નદીમાં આવા પરપોટા હોય ત્યારે એ પાણીને અડાય પણ નહિ.’

શાહપુર આવ્યા ત્યાં તો નવી જ દુનિયા. જમીન બધી લાલ લાલ પહેલે દિવસે મેં ફેટલાય લાલ કાંકરા ભેગા કર્યાં. મારા માંમાની ઠીકરી મારી સાથે ખોલે તે ભાપા હું બગબર ન સમજી. મારી ભાપા મરાઠી, એમની કોકળી. બધું જંગલી જંગલી જેવું લાગે. લાડુબહેન મને કહે, ‘આલ, આપણે મોડકા (હુંદા) માસ્તરની નિશાળે લાણવા જઈએ.’ મોડકા માસ્તર એક વિચિત્ર વ્યક્તિ હતા. કદમાં હીંગણા, સ્વભાવે ઉગ્ર અને બંને હાથે હુંદા! ધોતિયુ બદલવું હોય ત્યારે સ્ત્રીની મદદ લે! પણ લણાવવામાં એણી. એમને ત્યાં ચોકમાં છોટરાઓ હારનધ બેસતા. મોડકા માસ્તર દરેક છોકરા આગળ વારાફરતી આવીને બેસે. પગમાં પેન ઝાલી રહેલ ઉપર સુરેખ અક્ષર લખી આપે અને કહે, ઘૂંટ. ઠાગળ પણ જમીન પર રાખી, કસમ પગના અંગૂઠા અને પાંખેની આંગળી વચ્ચે પકડી, એવા તો મરમ અક્ષરે

ત્યા, સોડીનો બો શો ? પણ મારો એ આનંદ જાઓ વખત
 ટક્યો નહિ હું જરા આમતેમ જોતો હતો એવામા મોડકા
 માસ્તરે આવીને મારી ખુફી જાધ પગ પગ વતી એવી તો
 ચૂંચી ખણી, કે હું ચીસ પાડીને નિશાળમાથી નાસી જ
 ગયો. બીજો દિવસે આપણે નિશાળે જવાની સાફ ના
 પાડી મે વિચાર કર્યો કે, અહીં ક્યા બાબા છે તે મને
 ડરાનીને નિશાળે મોકલશે ? પણ માગ ફુલોંગે બાનાનું
 કામ મારી મોદી મામીએ વધુ મને ઉપાડીને કેડે બેમાડી
 તે નિશાળે લઈ મઈ રસ્તામા જ મે મનસૂચો કર્યો કે,
 આજે હાથો તો નિશાળની બના હમેશ માટે કપાળે—અથવા
 સાચુ કહુ તો જાધે—ચોટવાની. એટલે નિશાળને બારણે
 મામી મને જમીન પર મૂકે એટલી જ વાગ બને પગનો
 પૂરો ઉપયોગ કરી શરીરનો બીજો છેડો મે સાધ્યો. મામીનું
 શરીર કઈ હળવુ નહોતું કે મારી પાછળ પડીને મને પકડી
 શકે અતે મારો વિજય થયો અને શાહપુરમા હોઈ ત્યા
 સુધી નિશાળે ન જવાની મને છૂંચી મળી મારે લીધે
 લાડુબહેન પણ ધરમા જ રહેવા લાગી, અને અમે દોઢ
 વાર્તાઓની ઉગ્રણી શરૂ કરી

બેળગુદી એ અમારુ મૂળ ગામકુ શાહપુરથી લગભગ
 આઠ માઈલ પર તે આવેલું છે બે મગની ટેકરીની તળે
 એક બાણુ પર પથરાયેલું છે અમે એક વાર બેળગુદી
 જોવા ગયા અને મામાને ત્યા રહ્યા પહેલે જ દિવસે મા
 સાથે ગ્રામજોશીને ત્યા મહેજ ગયા હતા ત્યા ગયા
 તરત જ તેમની ખૂપડીના નીચા છાપરાની વચ્ચે પડીને
 આપણે તો હીચકા ખાવા માયા. ગામકાનું છાપડુ, એ

કંઈ એવાં અટકચાળાં ખમે? એણે તરત જ કરડક કરડક અવાજ કરી મારી સામે ફરિયાદ કરી. બધાં મારા પર ચિડાયાં. મને ત્યાંથી મુક્તિથી હાંકી કાઢવા ખાતર મારી નાની મામીએ કહ્યું, ‘અમારી આ નાની ચેમુને લઈને ઘેર જા. એને ખૂબ સાચવજે હો. રસ્તામાં ઠોકર ખાઈને બંને પડતાં નહિ.’ વીરો બહેનીને લઈને ચાલ્યો તો ખરો, પણ ‘મામાનું ઘર કેટલે’ તે યાદ ન રહ્યું! બહેનનો હાથ ઝાલીને ચાલ ચાલ કર્યા જ કર્યું. ગામની મામેની બાબુની લાગોળ આવી, અંતમજવાડો આવ્યો, તોપણ અમે ચાલ્યાં જ જતાં હતાં. આખરે એક મહેતરાણી ડોશીએ અમને બેઠાં કહ્યું, ‘આ દોનાં છોકરાં છે? ક્યાં જાય છે?’ મારી આગળ આવીને મને પૂછે, ‘બાળ, તું કોણાચા?’ (બેટા તું કોનો દીકરો?) હું રસ્તો જૂલો મયો છું અને મારો પત્તો મેળવવા આ ડોશી મને પૂછે છે એટલુંયે મારા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. મેં તરત જ જવાબ વાળ્યો, ‘મી આઈચા.’ (હું મારી માનો.) રસ્તા પરના બધા લોકો હસવા લાગ્યા. મારો જવાબ કંઈ એટલો બાધાઈ ભરેલો ન હતો. અમારા ઘરમાં અમારાં સર્ગાવહાલામાંથી કેટલીયે ડોશીઓ આવીને, અમારો પક્ષપાત મા તરફ છે કે પિતા તરફ તે જાણુવા સવાલો પૂછતી કે, ‘બેટા તું કોનો?’ પછી તે દિવસની લહેર પ્રમાણે અમે કહી દેતા, બાનો અથવા બાપાનો. મને થયું કે આ ડોશી પણ એ જ લાવે લાડ લડાવવા પૂછે છે એટલે મેં મારો સ્પષ્ટ જવાબ આપી દીધો હતો. ડોશીએ યેસુ લણી વળીને પૂછ્યું, ‘અને દીકરી, તું કોની?’ બહેની કંઈ વીરાને બેવફા નીવડે? એણે પણ

તરત 'જ' કહ્યું, 'મી નાનાચી' એ પોતાના પિતાને નાના કહેતી. અમારી પામેથી આના કરતાં ઝાઝી હકીકત મળે એમ તો હતું જ નહિ એટલે ડોશીએ કહ્યું, 'દીકરા, ચાલ મારી માથે, હું તને ઘર ભેગો કરી દઉં. આ નથી તારો રસ્તો.' અમે ડોશીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. ગ્રામા પછપરછ કરતી કરતી ડોશી અમને મામાના ઘર સુધી લઈ આવી ત્યાંથી જ એ પાછી વળી ગત તો હું એનો ઉપકાર આજન્મ જૂવત નહિ પણ એ ડાકણે તો અમારા મવાલ-જવાબનો 'નિપોટ' પણ અક્ષરેઅક્ષર મામાને આપી દીધો. બધા હમી પચ્યા ત્યાં જાઉં ત્યાં મારી ઠેકડી થવા લાગી. જે મને જુએ તે કહે, 'મી આઈચા' હતું સાવ બાધો છે, એની મામાને જે બધાને ખાતરી થઈ ગઈ પણ ઈશ્વરકૃપાથી ખીજે જ દિવસે મારી લાયકી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મને મળી આવ્યો.

અમારી માગીના બગીચામાં જામફળ બહુ સારાં પાકતાં અદરથી પૂરેપૂરાં લાલ હોવા છતાં, ઝાઝાં બિયાં નહિ. માઈએ એક મોટો ટોપવો ભરીને મોટમોટી નારંગી જેવડા જામફળ મોકલ્યા હતા. નોકર ટોપવી જમીન પર મૂકે તે પહેલાં તો અમે બધા છોકરા ત્યાં પહોંચી ગયા, અને અકેક જણે અકેક મોટું જામફળ હાથમાં લઈ લીધું નાના બાળકો આખું જામફળ ખાઈ જાય તો માંદ પડે એવી બધાની માન્યતા એટલે મારા મોટા ભાઈ અપણા અને વિપ્લુ અમારી પાછળ દોડ્યા અને કહે, 'લાવો બધાં જામફળ પાઈ' છોકરીઓ તો બધી ખીટણ દયિયાર-બધીનો દાયદો થયો ત્યારે જેમ હિંદુસ્તાનના લોકોએ

જામફળ અને જલેબી

પોતાનાં શસ્ત્રો સરકારને સોંપી દીધાં હતાં, તેમ છોટરીઓએ એક પછી એક પોતાનાં જામફળ ટપોટપ, પાછાં આપી દીધાં. પણ અમે છોકરાઓ તો બહારવટિયા ગયા, એટલે ત્યાં મુઘી શ્વાસ ટકે ત્યાં મુઘી શરણે ન જવાનો અમારો નિશ્ચય હતો. અમે પલાયનયુદ્ધ શરૂ કર્યું! અણ્ણા અને વિંછુ અમારી પૂઠે પડ્યા. કેશુ, ગોંડુ, વગેરે બધા પલાયન-યુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા. કોઈ હાથમા ન આવ્યો. હું સૌથી નાનો, મારું શું ગળું હોય? તરત જ અણ્ણાએ મને પકડી પાડ્યો, પાછળથી આવી મારા બે પડખાં ઝાલી મને એમણે અધર ઉપાડી જ લીધો. કેશુ ગોંડુએ હાલાકાર કર્યો. અને કેમ ન કરે? પોતાના પક્ષનો એક મહારથી (નેકે મહાપગી કહેવું નેઈએ) પડે એ કેમ સહ્યું નય? અને ને મારું જામફળ છીનવી લેવામાં આવે તો પછી જામફળ ખાવામાં સ્વાદ કેમ આવે? એમનાથી મને કશી સહાય કરી શકાય એમ તો હતું જ નહિ કેશુ કહે, 'ફેકી ફે તારું જામફળ મારા લેણી.' પણ એને શી ખબર કે વિંછુ, પાછળથી આવીને, ક્રિકેટના ક્ષેત્રપાળ (પ્રીલ્ડર)ની પેઠે, એની પાછળ જ આવીને ઊભો છે. હું ફેકું કે એ તરત અધરથી જ ઝીલી લે. હવે શું કરવું? મારા હૃદયમાં એ કાણે ફેટ્યો વલોપાત થતો હતો. આજે હારી જાઉં તો આખી બેળગુદીમાં મારી આખર ન રહે હજી ગર્ભ કાલે જ આપણી ફજેતી ગવાઈ ગઈ છે. પણ ભગવદગીતામાં

જન્મદુઃખ ખાતું હોય તો' એમણે મને જમીન પર મૂકી દીધો, અને માથે જ મારા હાથમાથી જન્મદુઃખ લેવા માટે હાથ લગાવ્યો. મેં મનમાં અભેદબુદ્ધિ ગણી, જન્મદુઃખના નેટલા જ સ્વાદથી, એમના પહોચાને બચકું ભર્યું. એ ચિંતાય એ પહેલાં જ કેરું અને ગોંઠુએ વિજયધ્વનિ કયો. મારી બહાદુરીથી ગળ ચર્મ વિષ્ણુ પણ મારી કહર કરવા લાગ્યો. એટલે અખણાએ પણ હવે ચિંતાવા કમતા હમી પડવામા જ હતાપણુ માન્યુ.

જન્મદુઃખ નિરંતર આરોગી લીધા પછી જન્મવાની ભૂખ ઓછી હતી પણ મેં હલે, "ને આજે આપણે ઓછુ જન્મ્યા તો દીકાને પાત્ર જ ચવાના આપણે તો મિદ્ધ કરવું નેઈએ કે, જન્મદુઃખ ખાવા એ તો હેાકરાએ માટે રમતવાત છે" એટલે અમે પોતાની શાખ એસાડવા ખાતર.

મોટપણે સુખી થશે; નાનપણમાં કડવું ખાશે તો મોટપણે ગળ્યું મળશે. ચાલ, આપણે બંને આજથી મર્યાં ખાઈએ એટલે મોટપણે આપણને પેંડા જલેખી મળશે.' નાનાની વાત તો મારે ગળે ન ઊતરી, પણ ના પાડું તો કાયરમાં ખપું એ બીકે ગોંડુની બાધાઈનો હું બોગ યઈ પડ્યો! અમે બંને જણાએ અકેક મરચું ખાધું. ગોંડુને આટલું તો સમાધાન હતું. કે, આના બ્યાજમાં મોટપણે ગળ્યુ ગળ્યુ ખાવાનું મળશે. મારી પામે તો એટલું સમાધાન પણ નહોતું. મારું તો શુદ્ધ નિષ્કામ કર્મ હતું.

થોડા જ દિવસમાં અમે પાછા શાહપુર ગયાં. કોણ જાણે શાથી, મારામા અને ગોંડુમાં જેટલી નીતિનિષ્ઠા હતી તેટલી કેશુમાં ન હતી. એ ગમે ત્યારે, ગમે તે વસ્તુ, (એકઠું ઘરની હોય તો જ) ગમે તે રીતે ઊપાડી લાવતો. એના નીતિશાસ્ત્રમાં, ચોરીની હદ પારકાં ઘર મુધી જ ગણાતી, પોતાને ઘેર ગમે તે થઈ શકે!

લગનગાળો આવ્યો. પિતાશ્રીએ કબાટમાં કંડિયો ભરીને જલેખી રાખેલી હતી. બિલાડીને પણ ખબર પડે તે પહેલાં કેશુને એની ખબર પડી ગઈ. એણે એમાંથી બેચાર ગૂંચળાં કાઢી લીધાં. પણ વહાલા દત્ત વગર ખવાય કેમ? મને એકાંતમાં બોલાવી કહે, 'સે, આ જલેખી ખા.' આ પહેલાં મેં કોઈ કાળે જલેખી જોઈ કે ખાધી ન હતી. સ્વાદ જાણ્યા વગર એનો આકાર કોઈને ગમે એવો તો નથી જ હોતો. એક કટકો મેં મોઢામાં નાખ્યો, પણ એનો ખટમોંટો સ્વાદ મને ગમ્યો જ નહિ. મેં ખાવાની ના પાડી. પોતાની બહાદુરી એણે વ્હલી જોઈને કેશુને

મારા પર ચીડ સડી એણે મારો ગાય પકડી જોગ્યા
અમળાવ્યો અને કહ્યું, 'મ્હાગડચા(ટિકા), ખા ખા નાહિતર
મારતો જલ્દી' માસ્તી બાંધે મેં જલેબી ખાધી અને
કમાણું મોં કરી ત્યાંથી નીકળી ગયો. સાગ પાત્ર દિવસ
સુધી રોજ જંગેત્રી ખાવાની આ જળરહસી મારા પર
ચાલી, અને એ 'કેળરણી'ને અતે મને જલેબી ભાવના
આવડ્યું.

‘ મને રહેકે આપો ’

અમે કાગ્યાર ગયા હતા. પહેલવહેલો મમુદ્ર જોવાનું કોતુક કંઈક ઓછું થયું હતું. જોયા જોયા અને ઘટાઘાર સરુના જાડમાંથી સૂમવતો પવન પથ્થુ હવે ઝોળખીતો યઈ ગયો હતો.

હું મરાઠી નિશાળમાં ભણવા જતો ઘણું કરીને ખીળ ધોરણમાં હોઈશ. રામભાઈ ગોડબોલે કરીને એક છોકરો અમારી માથે બણનો દતો. એક દિવસ એણે મને પૂછ્યું, ‘ કેમ આપ્પા કાલેજકર, નારી પામે પોતાના કંઈ પૈમા છે કે નહિ ? ’ મેં મુઘ્ધ બાવે કહ્યું, ‘ ના બાઈ, છોકરાઓ પામે પૈમા ક્યાથી હોય ? ’ એક દિવસ વિમયેને ત્યાં હું ગયો હતો, ત્યાં મને મીઠાઈ મારુ આદ આના આપ્યા હતા. મેં તે નગ્ન જ ઘેર આપી દીધા. ‘ રામભાઈ કહે, ‘ તેથી શુ થયું ? ’ એ પૈમા કહેવાય તો તાગ જ. આઈ પામેથી માંગી લેજે. આપણે બજારમાંથી કંઈક

સન્ન મન્ન ખાવાનું વધ્યું' એ કહ્યું, 'આપણે ઘોડા જ શરૂ હોય છે બજારની ચીજ નહિને ખાઈએ?' પેત્રો કહે, 'તું કઈ મનજીતો' જ નથી પૈસા લઈ તો આવ પછી તને સીખડીશ, એ પૈસાનું શું કરવું તે તારા પૈસા તને ન મળે એનો અર્થ શો?'

મને માર્ગ ચીજ વેચાતી લઈને ખાવાનું મન તો હતું જ નહિ પણ ઘેઘી હું પૈસા ન મેળવી શકું એમ ગોમિયાઓ આગળ ષ્ણૂન મ કરાવ? એવે મેં હા તો પાડી છતાં રામભાઈએ કહ્યું, 'જો બા પૈસા આપવાની ના પાડે તો ગડી રડીને પણ લેજો'

આટલી શિખામણથી મળજ થઈ હોય ગયો બીજો દિવસે મવારે આઈ પામે પૈસા માગવા ગયો મારા પૈસા મને કેમ ન મળે એ ભૂત મગજમાં હતું જ પણ આઈ આના માગનાની હિમન ડાણ કરે? મેં ફક્ત એક ટુકડો માગ્યો. ટુકડો એટલ અઘો પૈસો—દોઢ પાઈ એ મિક્કો આજમાન જેવામાં નથી આવતો આઈએ કહ્યું, 'બાપુ, હું જ માગી પામે પૈસા રાખતી નથી તે તને ક્યાંથી આપુ? એમની પાસે જઈને માગી લે?'

હું સીંગો પિતાશ્રી પામે ગયો અને કહ્યું, 'મને ટુકડો આપો'

માઈ મળે પૈસાનું નામ ન લેનાર દોકરો આને ટુકડો કેમ માગે છે એની એમને નવાઈ લાગી તેમણે પૂછ્યું, 'તારે ટુકડાને શું કરવો છે?'

ગોમિયાનું નામ તો દેવાય કેમ? બજારની ચીજ લઈને ખાતી છે એમ પણ કેમ કહેવાય? આજરૂ જ વતય અને

‘મને રુકો આપો’ ,

મારા મનમાં પણ તેમ કરવાનું તો ન હતું. એટલે મેં કહ્યું,
‘તે નહિ કરું. મને એક રુકો આપો.’

પિતાશ્રીએ ચોખ્ખેચોખ્ખું મંલળાવ્યું, ‘શા માટે
લોઈએ છે તે કહ્યા વગર મારી પામેથી રુકો તો શું,
પાઈ પણ ન મળે’

હું પણ જીદે ચડ્યો હતો. શિખામણ પ્રમાણે
મેં રડવાનું શરૂ કર્યું: ‘મને.....રુકો આ.....પો,
મને.....રુકો આ.....પો.’ મવારથી અગિયાર વાંચ્યા
મુધી ચક્કાવ્યું. થોડા દહાડા પર મારી નાની લાભીએ
બાને મારા પિતાશ્રીને પગાડ કેટલો મળે છે તે પૂછેલું.
બાએ કહ્યું, ‘બમો.’ દસ વરમની લાભીનું કુવદલ જગ્યું.
બમો રૂપિયા તે કેટલા ચતા હશે? બાએ વહુના કોડ
પૂરવા પિતાશ્રીને ખાસ કહેલું, ‘આ મહિને નોટો ન લાવતા.
બધા રોકડા રૂપિયા જ લાવજો.’ રૂપિયા આવ્યા ત્યારે
એક આદીની થાળીમાં પાથરી બાએ લાભીને તે બતાવ્યા
હતા. મને મનમાં થયું, ‘પારકા ઘરની લાભી માટે આટલું
કરે ને મને રુકો ન આપે.’

પિતાશ્રી ટચેરીમાં ગયા અને દૂ રોતોરોતો ઊંધી ગયો.
સાજ પડી. પાંચ વાગ્યે પિતાશ્રી ઘેર આવ્યા. મેં ફરી
શરૂ કર્યું, ‘મને રુકો આ...પો.’ આ રુકાગીત રાતના
દસ મુધી ચાલ્યું. આખરે મારી જીજી વગર અને જાણ્યા
વગર જાગે મને ઘેરી લીધો અને એ દિગ્માનો અંત

મનમાં ધોળાતો હતો. મારુ ચાલત તો તે દિવસે હું નિશાળે ન જ જત. પણ હું જાયતો હતો કે, જે જવાની જગા પણ આનાકાની કરી તો પટાવાળાની ખાતે ચડીને જવું પડશે. એવું થાય એટલે જેવડી ફગ્ગેલી ફગ્ગેરીમાં પટા વાળાઓ આગળ અને નિગાળમાં આખી ફુનિયા આગળ એટલે નિશાળે તો હું ગયો, અને રામભાઈને મધુ વીતક વહી દીધું.

૧૧ વાગ્યે અમને એખીની રૂબ મળતી હતી એ વખતે વિશ્વનાથ વડીન નામનો એક છોકરો મારી પાસે આ યો. એનો અહેરો હતો દષ્ટિ આગળ છે માથાના લાખા વાસા વાળમાંથી એકાદ લઈને મોઢામાં ધાનવાની તેને ટેવ હતી. વિશ્વનાથ મારા ઘરનો અને રૂપાંગો દેખાતો હતો. તેના મ્થાગ પર પરસેવાના અચ્છ બિંદુ ચળમતા હતા. એણે મને એક બાણુ પર બેનાવી મ્થુ, 'ભાઈ, મર્વ દાનથી તારી ને રામભાઈની જે વાત આમે છે તે હું સાંભળું છું. રામભાઈ નમરો છોકરો છે એ તને આજે માગીને પૈમા લાવવાનું કહેશે, તને એને ઘેરથી ખાવાનું ભાવીને ખનડાનશે. થોડા દિવસ પછી ઘેરથી મોરી કગવાનું કહેશે પછી તો એથીયે વધારે ખરાબ કામો કરવાનું મ્થશે. તું એની મોનન રાખીશ મા.'

વિશ્વનાથની શિખામણની મારા પગ તારે અસર થઈ મે રામભાઈની મોબન છોડી આજે વિચાર કરતા લાગે છે કે, ત્રીગ્તુ ધોગ્તુ બચુનાર વિશ્વનાથની શિખામણ કઈ એના અનુભવની તો નહિ જ હોય. ક્યાકથી માખગેતું કે વાયેતું એણે મને કહ્યું હતું. પોતાની શિખામણનો પૂરેપૂરો

‘મને રોકો આપો’

અર્થ મરખો એ ભયે ન જાણતો હોય, પણ એની શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી હતી એ વિશ્વનાથ આજે પણ દૃષ્ટિ આગળ તાંને જ છે. આજે બીયારો કયા છે એ હું જાણતો નથી એની માથે મેં બે દિવસ દોમ્તી બાધી ખરી, પણ એ મારા કગ્તા ઉમરે બે વરગે મોટો, એટલે એ ટોસ્તી બહુ પાકી નહિ.

ભક્ષા વિશ્વનાથ, તું કયા છે, શું કરે છે, એ હું જાણતો નથી પણ તે માગ જીવન પર એક જ ક્ષણમા જે અમર કરી તેને માટે તને નમન જ કરે છે.

રૂમરજૂયાત્રા

જ નહોતો મમજ્યો, તો આજે યાદ જ્યાંથી હોય ? થોડોક વખત ગયો ને હું કટાણ્યો છીને આમતેમ આટા માગરાનું મન થયું પણ બીજા માર્ગ વડે નહિ એટલે અરમ્ય ઘર્ષને જોયો એક આમને બેમવાની, મોટા લોમની ધીરજ જોઈને મનમાં કંઈક કીતું પણ થયું.

આખરે બધાંડુ થવા આનું દીવાની પ્રી વ્યવસ્થા હતી જ નહિ મારી પેઠે મટાગેતો પણ વ્યવહારકુશલ પ્રા મહાન હશે એવો વચ્ચા જ છીને દીવાની માગણી કરી થયું, બધાનું ધ્યાન ગયું કે આપણે લાખા વખતથી 'લાપજો' દરીએ છીએ જામેસો રગ લાખો સૌ છિપ્યા કંઈક થોડું બોનીને બહાર આવ્યા મને થયું, હાશ, આપણે છટ્યા ! ફરી માર્ગ કાળે સભામાં આવીએ નહિ !

મારી જિંદગીની એ પહેલી સલા હતી

બીકણ હિંમત

કારવારમાં એક વાર અમે ઉખા ગેદની વખારમાં રહેતા હતા. એ મુકાનનું નામ પડ્યું હતું વખાર, પણ હતો ખાસો ગોખીન બગચો. મગલાનાં બારીબારણામાં બધે રંગબેરંગી કાચ જડેલા હતા. મેંડા પરનો ભાગ અમારા તાબામાં ન હતો, છતાં અમે છોકરાઓ તે વાપરતા તો હતા જ.

એક વખત અમે એક બહુ જ રૂપાળી બિલાડી ચોરી આણી હતી. એને માટે ગીન આયના-મહાલ બનાવવો હતો. કેશુએ અને મેં મળીને ઉપલે માળે જઈ પાછળની બાજુની બારીના પાચ લીલા પીળા કાચ કાઢી લીધા. પછી સુતાર પાસે જઈ એક દેવદારની પેટીમાં બારી બારણાં કપાવી એનો નાનકડો મહેલ બનાવ્યો. અને તેમાં પેદા કાચ બેસાડી દીધા. પૂરપૂરું ભાડું આપીએ છીએ તો કાચ ન વાપરીએ? અમે વખાર ભાડે ન લેત તો

અરી 'ઉદર પણ ન જ્ઞેત તણુ ચાર કાચ વાપર્યા તેમા શ
યયુ ? આની દલીલ પોતાની સાથે કરી, પગ્તાતા મનને
અમે શાત પાડ્યું

બંગાની આમપામ આખાના ઝાલ હતા બધા જ
પાયરી જાનના આસપામ ઈટચૂનાની વાલ હતી બિગલાની
સામે, બંને હોય છે તેમ, ઈટચૂનાના મે મોગા થાભના હતા
અને એ ઊંચા થાભના પર, એક થાભનાથી બીજા થાભના
મુધી પહોચવું જ ઈચ ચોરસ જાડું લાંબું બેસાડ્યું હતું
એક દિનસ દીવાલ પરથી હું થાભતા પગ ચડી મેડા ત્યા
મેસી મારે ચોપડી વાચવી હતી અને આમ મેરેતો જોઈ કેશુ
સામી બાજુની દીવાલ પરથી બીજા થાભના પગ ચડી ગેડા
પ્રવેશદ્વાર પર અમે બંને જથવિજથની ચેઠ આમસામા
મેરેના અને એની ખૂન મળી પડી હું એક આયા
લનકારવા નાખ્યો,

‘ પૂર્તિ નયવિનયાતે સનકાદિકીંચ્યા વિપાદ શાપાને ।

જાલે નન્મત્રય પરિ મુક્તિસ નેલે રતીશ શાપાને ’ ॥

પણુ એનામા નાણુ જાણે મને જ એક શાપ નડ્યો કેશુ
મને કહે, આ લાંબાના પુન પરથી મારી લગ્ન આનતો
આવ ’ કેશુની આઘા તો તોડાય જ નહિ એને હમેશ
આઘા મગવાની ટેવ અને અમને બધાને એનો કુકમ
હાલવાની ટેવ

મે જોયુ તો, મોટી ગાડી અદર આવી શરૂ એરો
રસ્તો છોડી આ થાભના બિલા કરેતા એવે જમીનથી
એની ઊંચાઈ પણ ઓછી ન હતી અને નાખાનો એ પુન
પૂરો જ ઈચ પહોંચો પણ માડ હજે એને વગાનીને જતા

પગ જરૂર લપસી જવાનો.' અધવચ ચક્રર આવે તો તો પગ લપસ્યા વગર જ હું પડવાનો. મેં ભાઈએ કહ્યું કે, 'આ તો કામ અધરું છે. આપણાથી' એ નહિ બને.' ભાઈએ પ્રથમ ઉત્તેજન આપી કહ્યું, 'ખીશ મા, તારે માટે એ જરાય અધરું નથી.' નાનપણમાં બે કસરતની અને ટેવ હોત તો તો એ કામ જરાય અધરું નહોતું. પણ કેમે કરીને મારી હિંમત ચાલે નહિ. ભાઈએ પછી સખતાઈથી હુકમ કાઢ્યો, 'તારે આવવું જ પડવાનું છે. હવે તું કાંઈ નાનો નથી; ખાસ્સો દસ વરસનો થયો છે. આટલીયે હિંમત ન થાય? હું કહું છું કે આવ.' મેં પણ દહતાથી જવાબ વાળ્યો, 'એ તો નહિ જ બને.' કેશુને ચિડાતાં વાર લાગતી ન હતી. એ બોલ્યો, 'બેબે હો! તું આવીશ તો ફીક; નહિતર આજે તો તને એવો મારવાનો છું કે તારા ગાલ લોહીલુહાણુ કરી મૂકવાનો.' મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે માર આવો એ તો રાજનો અનુભવ છે. એમાં તો આપણે પડિત છીએ. પણ આટલે ભયેથી પડીને માથું ભાંગી જાય એ પોસાય નહિ. એટલે મેં ભાઈની આગનો પહેલી વાર સાદર નિરાદર કર્યો. કેશુને મેં નમ્રતાથી કહ્યું, 'ભાઈ, એ મારાથી નથી જ થવાનું તું ગમે તે કરજે, પણ મારો પગ નથી જ લપડવાનો.'

ભાઈ પણ આ મારી બીકણુ દહતા જોઈ ચોકી ગયો. આખરે એણે કહ્યું, 'જ રડ્યા અહીંથી, તું તો આવો જ રહેવાનો. હવે હું જ તને ચાલી બતાવીશ.' જસ, મારની બીકથી જે કાર્ય ન થયું તે આ વેળાથી થયું. કેશુ ચાલી બતાવશે અને પહેલવહેલો આ પુત્ર પસાર કરશે, પછી મારી

આપ-શી રહી? હું એકદમ ગ્રહંચો અને સીધો પુન પરીથી મામી બાળુ ગયો. મામી બાળુ ટ્રેશુ પણ લીધો. થયો હતો એણે મને બાધમા જ લીધો. એની આખમાં દર્દના આમુ હતા. એણે મારી પીઠ યાગડી હતું, 'હું તને નટોતો કહ્યો કે તારે માટે એ અશક્ય નથી? તારી શક્તિ તારા કરતા હું જ વધારે ખર્ચ છું' પછી તો ટેટલીયે વાર હું આ બાળુથી પેલી માળુ અને પેલી બાળુથી આ બાળુ જઈ આવ્યો.

તે દિવસે સાંજે ટ્રેશુએ મને હનુમાનની વાર્તા કહી સીનાની ભાળ બાવવા માટે લક્ષ મુધી કોણુ કહી જન્ય એની મમનન વાદરાઓમા આ માર આલતી હતી મમુદ્ર એણગી જ્યાની શક્તિ એકના હનુમાનની જ હતી પણ દેવોએ એવું નક્કી કર્યું હતું કે, હનુમાનને જ્યા મુધી કોઈ કહે નહિ કે તારામા આટલી શક્તિ છે ત્યા મુધી એનામા એ શક્તિ પ્રગટ થાય નહિ એનામા આત્મવિશ્વાસ આવે નહિ

ગોકર્ણની યાત્રા

લકાપતિ ગવણુ દિમાનમમા જઈને તપશ્વર્પા કરના બેરો એની માએ એને મોકલ્યો હતો. ગિવપૂજક મહાન મત્રાટ રાવણુની મા શુ મામૂની પથરાના લિંગની પૂજા કરે? એણે દીપ્તરાને કહ્યું, 'જા બેટા, કૈનાસ જઈ મહાદેવ પામેથી જ એનું આત્મનિગ લઈ આવ તો જ મારે ત્યા પૂજા થઈ શકે' માતૃભક્ત ગવણુ બિપદથી માનસ સરોવરમાથી રોજ સહસ્ર કમળ તોડી કૈનાસનાથની પૂજા કરવા લાગ્યો. તપશ્વર્પા હજાર વરસ ચાલી

એક દિવસ, કોણુ જાણે શાથી, નવ કમળ ઓછા આવ્યા પૂજા કરતા કરતા ઉભય નહિ અને મહસ્તની સખ્યામા એક પણ કમળ ઓછુ હોય એ ચારે નહિ હવે શુ થાય? આશુતોડ મહાદેવ શીઘ્રકોપી છે સેવામા જરાક ન્યૂનતા આવી તો મર્વનાથ જ ગવણુની પુદ્ધિ કે હિંમત કાચી હતી જ નહિ તેણે એ-એ ગિરમ્મગ

ઉતારી ચડાવવા માંડ્યું આવી ભક્તિથી શું ન પ્રાપ્ત થાય ? બોજાનાય ગજ થયા. કહેવા લાગ્યા, 'વર માગ, વર માગ જેટલું માગે તેટલું આપું.' રાવણે કહ્યું, 'મા પૂર્ણમા મેલી છે. તારું આત્મવિગ નેઈએ છે,' શબ્દ નીકળાનાની જ વાર રાંભુએ હૃદય ફાડી આત્મવિગ કાઢી આપ્યું.

ત્રિભુવનમા દાહાકાર વર્તી ગયો દેવોના દેવ મહાદેવ આત્મવિગ આપી બે.' અને તે પણ કોને ? મુશસુગ્ના કાગ નવભૂને' હવે ત્રિલોકીનું શું થશે ? બ્રહ્મા દોડ્યા વિ'છ પામે લક્ષ્મી મગ્ગવતીને પૂછવા ગયા. ઇન્દ્ર મૂર્છિત થયો. આખરે વિઘ્નનાયક ગણપતિની મોઝે આગધના કરી અને કહ્યું, 'ગમે તે કરજો, પણ આ વિગ લક્ષ પહોચવા ન પામે એમ કરજો.'

મહાદેવે રાવણને કહ્યું હતું, 'લે આ વિગ. ત્યાં જમીન પર ગખીશ ત્યાં જ તે ચિર થઈ જશે. મહાદેવનું વિગ પાન કરતાયે ભારે રાવણુ લઈને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે કિનારે જનો દનો સાજ પડવા આવી હતી. રાવણને બધુશ ડાની હાજત થઈ શિવવિગ હાથમાં રાખી બેસાય નહિ, જમીન પર તો કેમ જ ગખાય ? આ મૂઝવણ આવતી હતી ત્યાં, દેવોના સંપત પ્રભાણે, ગણેશજી ભરવાડના છોકરાનું ૩૫ વર્ષને ગાયો ચારતા પ્રગટ થયા. રાવણ કહે, 'અસા છાકન, આ વિગ જરાક ઝાવ જોઉં. જમીન પર રખ મકનો' ગણેશ કહે, 'આ છે તો ભારે યાકી જઈશ નો ત્રણ વાર જૂઠ પાડીશ' એટલામાં તું આવ્યો તો પીક, નહિ તો પછી તારી વાન તું જાણે'

હાજત તો લંધુશંકાની જ હતી. એને કેટલી વાર લાગે ? રાવણ બેઠો. કોણ બણે આજ એના પેટમાં સાત સમુદર ભરાઈ રહ્યા હતા ! જનોઈ કાને ભેરવી એટલે તો બોલાય પણ નહિ ! સિદ્ધિવિનાયકે, કરાર પ્રમાણે, ત્રણ વાર રાવણના નામની જૂમ પાડી, અને ‘અ રૂ રૂ રૂ’ની ચીસ પાડી લિંગ જમીન પર મૂકી દીધું ! મધ્યું કે પાતાળ સુધી તે પહોંચી પણ ગયું ! રાવણ કોઘે રાતો થઈને આવ્યો અને ગણપતિના કપાળમાં લડાક દઈને મુછો માર્યો. ગળનનનું માથું લોહીલોહાણ થઈ ગયું.

પછી રાવણ દોડ્યા લિંગ ઉપેડવા. પણ તે વાત તો હવે અશક્ય હતી. પાતાળ સુધી ગયેલું લિંગ હાથમાં કેમ આવે ? આખી ધરતી ફૂળે પણ લિંગ બહાર આવે નહિ. આખરે મવણે લિંગ ઝાલી આમળી નાખ્યું; એટલે એના ચાર કકડા હાથમાં આવ્યા. નિગશાના આવેશમાં તેણે ચારે કકડા ચાર દિશામાં ફેંકી દીધા અને ખીયારો લંકા પાછો ગયો.

આમળેલા લિંગનો મુખ્ય ભાગ જે રહ્યો તે જ ગોકર્ણ-મહામળેશ્વર. આખી પૃથ્વી પર એના કરતાં વધારે પવિત્ર તીર્થસ્થાન નથી.

ગોકર્ણ-મહામળેશ્વર કારવાર અને અંદોલા એ બે બંદર વચ્ચે આવેલા તદડી બદરથી હએક માર્ગે દક્ષિણે બરાબર મસુદને કાંઠે આવેલું છે. દક્ષિણ દેશમાં કાશી કરતાંયે એનું માહાત્મ્ય વધારે છે. લિંગ મોટે ભાગે જમીનની અંદર જ છે. તેની જળાધારીમા વચ્ચેવચ્ચ એક મોટું કાણું રાખેલું છે. તેમાંથી અંદર અંગૂઠો નાખીએ ત્યારે

અંદરના લિંગનો સ્પર્શ થાય. દર્શનનો તો સવાલ જ નહિ. ત્યાંના પૂજારીઓ કહે છે કે લિંગની શિલા અત્યંત મુલાળી છે. જાકોનાના સ્પર્શથી એ ઘસાર્ધ જાય છે, તેથી પ્રાચીન લોકોએ આ વ્યવસ્થા કરી છે. ધણા વખત પછી શુભ શુકન થાય એટલે જળાધારી કાઢી, આણુબાણનું ચણતર દૂર ખસેડી, મૂળ લિંગ બે ત્રણ દાયકાં સુધી ખુલ્લું કરે છે. અમુક મહિના સુધી ખુલ્લું રાખ્યા પછી મોતીચૂનો ખનાવી આસપાસનું ચણતર કરી ચણી નાખે છે. આ ક્રિયાને, હું જુલો ન હોઉં તો, ‘અષ્ટબંધ’ કે એવું જ કંઈક નામ આપેલું છે.

અમે કારવાર રૂના ત્યારે એક વાર કપિલાવટી ત્રેવે દુર્ગલ અષ્ટબંધનો એ યોગ આવ્યો. પિતાશ્રી, આંઈ અને હું, અમે ત્રણ જણા એ માત્રાએ ગયાં. તદ્દી બંદર ઉપર મને તેડી લેવા માટે ‘ફલી’ કરવામાં આવ્યો હતો. એના ખભા પર બેસી હું ગોકર્ણ ગયો. કાલિતીર્થમાં નવાયો. ગોકર્ણ-મહાબજેશ્વરનું દર્શન કર્યું. રમણાનબૂમિ અને તેની રખેવાળી કરનાર હરિશ્ચંદ્રનું દર્શન કર્યું. હાડકાં નાંખીએ તો હાડકાં ઓગળી જાય એવા પાણીવાળું એક તીર્થ જોયું. અહમ્યાબાઈના અનજનમાં તે સાધ્વીનું ખાવડું જોયું. માથે ધવાયેલા અને બે હાથવાળા એવા મળનનનું દર્શન કર્યું. બહાની એક મૂર્તિ જોઈ. અને સૌથી અગત્યની વાત તે રાવણની પેલી પ્રખ્યાત લલચાંકોનો કંક પસ જોયો. આજે

ગોકર્ણની યાત્રા

હોય કે તવંગરનુ, જમીન તો ગાગની, પણ કાળા આરસ-પહાણુ જેવી મખત અને ચક્રચક્રતી જ હોય. સાચે જ અંદર મોઢું દેખાય! ગરમીના દિવસોમા બપોરે કંઈ પણ પાથર્યા વગર માણસ એ ગારાની છો પર મુખેથી મૂર્છ શકે. વખતોવખત આ જમીન છાણુ ને મેશ બેળવી તેનાથી લીંપવામાં આવે છે. પણ આ લીંપણુ હાય વૃત્તી થાય નહિ. મોપારીના ઝાડ પર એક જાનનુ પૂંકુ તૈયાર થાય છે તેના વતી જમીન ધમી ધમીને ઓપવામાં આવે છે. આ પૂંકાને ત્યાંની ભાપામાં 'પોવલી' કહે છે

ગોકર્ણથી પાછા આવતાં તદડી સુધી ઈરિયાવાટે વાફર એટલે રટીમલોચમા બેસીને જવાનો 'વિચાર રાખેલો. મોસમનુ તોફાને શરૂ થવાને બહુ જ થોડા દિવસ હતા. આઠ દિવસ પછી આગબોટા પણ બંધ થવાની હતી. એટલે પાછા જનાર યાત્રાળુઓની ભીડ પાર વગરની હતી. તદડી બંદરેથી ચડનાર લોકોને રટીમરમા જમ્યા મળે કે નહિ એની જ શંકા હતી. એટલા માટે જ અમે રટીમલોચમાં બેસી રટીમર સુધી વહેત્રા પહોંચવાનુ પમદ કર્યુ હતુ

ગોકર્ણનુ બંદર કંઈ બાધેલુ નથી કોઈથી મારી જાતી જેટલા પાણી સુધી તો આલીને જવુ પડતુ ત્યાં હોડીમાં બેસી રટીમલોચ સુધી જવુ પડતુ જુવાન લોકો હોડી સુધી ચાલતા ગય. મેરાંઝોકરાં તો ફૂલીની ખાંધે બેસી અથવા બે ફૂલીના હાથની પાલખી બનાવી તેના પર

એની પાસ ન હતા. એણે એક લોબી ફૂલીને સહેજ વધારે મજૂરી આપવાની લાક્ષ્ય બતાવી પોતાને ખાધે ઉપાડી જવાનું કળ્પ કલ્પ્યું. પેલો હતો દુબળો. એ કોં જોડો. 'વિધવા ડોશી એને ખંધોલે સ્વંર ચર્ચ'. પણ ફક્ત જાણવા જાય છે ત્યાં નો બને તોલ ગુમાવી ગબડી પડ્યાં એટલામાં એક અદેખા મોંજએ ટોડતા આવી બનેને ફૂતાર્યું કર્યો.

મોટ લગભગ છેલ્લી હોવાથી ગોકર્ણમાં પણ યાત્રીઓ ઘણા હતા. તે બધા સ્ટીમલોન્ચમાં કેમ માય ? એટલે, મો માણુઓ મેસી. સદે એવડો મોટો એક પડાવ, એટલે કે હોડી, સ્ટીમલોન્ચની પાછળ બાધી દેવામાં આવ્યો હતો. અને એની પાછળ કર્ડમ ખાતાના એક અમલદારની સદેદ હોડી બાંધવામાં આવી હતી. એ લેમુ કે ખાનગી હોડીઓનાં હલેસાં કડછી જેવાં ગોળ હોય છે, ત્યારે કર્ડમવાળાઓનાં હલેસાં ક્રિકેટ બેટ જેવાં સાંખાં લાંબાં ને

ગોંડલની યાત્રા

એટલામાં સ્ટીમલોંચ અને હોડી વચ્ચે એવું તો એક 'મોડું' મોજીલું આવ્યું કે હોડી દેખાય જ નહિ !

હું સ્ટીમલોંચમાં બોઇલર પામેની પાટિયાંની ઓટલી પર બેઠો હતો. અમારા ટોલને બનતી હિતાવજે સ્ટીમર સુધી પહોંચવું હતું. એણે સ્ટીમલોંચ માંડાની પેઠે પૂરજોશમાં છોડી દીધી. પાટિયું ગરમ થયું. હું દાઝવા લાગ્યો. ચું કરતું એ સૂઝે નહિ. જરા ખસવા જઈ તો 'સમુદ્રસ્તૂમ્બન્તુ' થવાય ! અને બેસવું તો લગભગ અશક્ય ! આ મંઝવણમાંથી ભયકર રીતે છુટકારો મળ્યો. મસુદ્રતુ એક પ્રચંડ મોજીલું ચડી આવ્યું અને એણે મને નખશિખાન્ત નવડાવો દીધો. હવે ઓટલી ગરમ રહે જ શાની ? પિતાશ્રી મંઝાયા. આઈને તો કુળદેવનું સ્મરણ સંજયું 'મગેશા ! મહારદ્રા ! માયબાપા ! વૃચ આતાં આમ્હાલા તાર.' વરસાદ મુરાળધાર પડવા લાગ્યો. અમે સ્ટીમલોંચવાળા કુર્ષક સુરક્ષિત હતા પણ પેલા હોડીવાળાઓનું શું ? શરશટમાં તો સ્ટીમલોંચને પાણી કાપવાનું હોવાથી તેમાં પાણી સહેલાઈથી આવતું; ત્યારે હોડીને દરેક આવતા મોજ પર ચવા જ થવાનું હોવાથી, હોડી ગમે તેટલી ડાબે

મોજી બપોરી આવી દોડીને અધ્ધર ગ્રીવી લેતુ આવી
આણધારી દિનચાનથી અદર જાહેના લોકો ધડાધડ એક
બીજા પર પડી જતા

પણ હવે મોજા બાણુએથી અથડાવા લાગ્યા દોડીની
અદરના મૈત્રણોકરણે તો પોક ચૂકી રેવાનો જ એક ઠનાજ
હતો જેટના જનામદ હતા તે બધા ડાક, ગાગર કે કમો,
જે હાથમા આવે તે લઈ, ભરીભરીને પાણી બહાર કાઢતા
ફાયર એન્જિનના પપ એથી વધારે ઝડપથી શુ કામ કરી
શકે? દોડી માડ ખાલી થઈ જાય એટલામા એકાદ દૂર
મોજી વિન્ટ હાથ્ય કરી ધડકા દઈને દોડીના પાસા પર
અથડાય અને અદર ચડી બેસે એ રખતની ચીમો અને
કિમ્બારીઓ કાનને ફાડી નાખતી હતી, કાળજી ચીરી
નાખતી હતી કેઈ માનીઓ અવધૂત ફેલાવેયના 'માત્રા'
નનમાગવા લાગ્યા તો કાઈ પદરપુરના વિશિખાને મોલાવવા
લાગ્યા કાઈ અનાલવાનીની માનતા નખે તો કાઈ વિમલતી
ગણેયને મોલાવે શરશરમા ગ્રીમલોચનો કપાન અને
ખનાસીઓ અમને સીને ધીરજ આપતા અને કહેતા, 'અરે
તમે' રો છો શાના? જીએદારી અમારી છે અમે તો
એવા કેટલાયે તોફાનો નેઈ નાખ્યા છે' પણ જોતજોતામા
મામનો એવો વધી ગયા કે કપાનનું પણ મોહુ બિતરી ગયુ
એ કહેના લાગ્યો 'બાપુ, હવે રાયે શો લાભ? માણખને

તાકીને જોતો હતો. મુસાફરીએ જીપડતાં પહેલાં જે માણસ તાજર જેવો લાલજુદ હતો તે હવે અળવીનાં પાન જેવો શીલો લીલો થઈ ગયો હતો !

હું એ વખતે સાવ બાળક તો હતો, પણ ગંભીર પ્રમંગે બાળક પણ પ્રમંગને સમજી શકે છે. પણ પછે ધ્યાન-બ્રહ્મ થતો હતો. માંડ જે હાથે પકડીને મારું સ્થાન સાચવતો હતો. અમારો બધો સામાન એક બાણુ પર પડ્યો હતો. એનો તો ભાવ જ કાણુ પૂછે ? પણ પૂજની બધી મૂર્તિઓ અને નાણિયેર નેતરની એક 'સાંબળી' (ડબ્બા) માં રાખેલાં હતાં તે હું મારી ગોદમાં લઈને બેસતાં બૂલ્યો ન હતો.

મારા મનમાં કેવા કેવા વિચારો આવતા હતા ! એ જમાનો મારી મુખ્ય ભક્તિનો હતો. રોજ મવારે બપોળે કસાક તો મારું ભજન ચાલતું. જનોઈ દીધેલી નહિ એટલે મધ્યાહ્ન ક્યાંથી કરાય ? છતાં પિતાશ્રી પૂજમાં બેમે ત્યારે ત્યાં બેસી મદદ કરવામાં ખૂબ રસ આવતો. મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આજે જે ભાગ્યમાં ફૂળી જવાનું હશે તો આ દેવાની માંબળા છાતી મરસી ચાપીને જ ફૂળી જઈશ. બીજી ક્ષણે વિચાર આવ્યો, જે આર્ધના દેખતા લોચમાથી પાણીમાં ઊલળી પડીશ તો આર્ધની શી દશા થશે ? એ વિચાર એટલો તો અસહ્ય થઈ ગયો કે શ્વામ સ્વામ્યો. છાતીમાં પથરો વાગ્યો હોય એમ કુખવા લાગ્યું. મે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે, જે કુળાડવાં જ હોય તો આર્ધ અને હું એકબીજાને બાથમાં લઈ ફૂળી જઈએ એટલું કરજે.

✓ દરેક બાળકને મન એના પિતા એટલે ધૈર્યના સાગર. આજ તુટે પણ પિતા ધીરજ બોધ ન હોયે એવી તો બાળકને ખાતરી. એટલે આવો પ્રસંગ ક્યારે બને ત્યારે પિતાને પણ દિગ્મુદ થયેલા, બેબાકગા બનેલા બાળક જુએ છે ત્યારે, તો બાળકને કંઈ ને કંઈ ધર્ષ જાય છે. 'હું તો ક્ષાનથી એટલો ડર્યો ન હતો, વરસાદથી એટલો ડર્યો ન હતો, 'માણસ ગંધાય, માણસ ખાઈ' કરીને મોં વકાસીને આવતાં મોજાંથી પણ એટલો ડર્યો, ન હતો, જેટલો પિતાશ્રીનો મંજાયેલો ચહેરા જોઈ અને ગગગગો અવાજ સાંભળીને ડર્યો.

જે તે દંડેકને પૂછે, 'હવે કેટલે આવ્યા છીએ? હવે કેટલું બાકી છે?' ચારે તરફ જ્યાં નજર નાખીએ ત્ય વરસાદ, પવન, મોજાંનું તાંડવ! આટલો વરસાદ પડ્યો પણ આકાશ કંઈ ગંધકયું જ નહિ. મેં દંડેકને કરગરીને કહ્યું, 'લોંચ જરા કિનારા તરફથી લઈ જાઓને, કે.ફળી જઈ એ તો કેટલાક તો કાંઈ સુધી તરીને જાય!' દંડેક ઉતસાહ વગરનું હાસ્ય કરીને બોલ્યો, 'કેવો બેવકૂફ છોકરો! કિનારાથી જેટલા દૂર છીએ તેટલા જ મુરશિત છીએ. જરાક પાસે મયા કે ખડક પર ચૂરચૂરા ધર્ષ જવાના. આજે તો જાણીજોઈને અમે કિનારાથી દૂર રહ્યા છીએ.

કરતાં હતાં. એક બે ત્રણ છોકરાંની મા બધાને એકસામટાં બાયમાં લેવા મથતી હતી. બસ, પાંચપચીસ જવાંમર્દ તનતોડ મહેનત કરી દરિયા સાથે અસમાન યુદ્ધ લડતા હતા. તોફાન એટલું તો વધી પડ્યું અને લોચ તથા હોડી એટલી બધી ડોલવા લાગી કે, લોકો ખીકના માર્યા રેતા બંધ થયા. એક કાળી જાયા બધે ફેલાઈ. લાનમાં હતા એક પેલા હોડીમાંના બહાદુરો, અને ખીજ કાળા કાળાં અંધરમાં પહેરેલા સ્ટીમલોચના ખસાસીઓ. અમારો ડંડેલ દુકમ છોડતા કોક વખત મૂંઝાતો હતો, પણ ખસાસીઓ બરાબર એકાગ્ર થઈ, વગર ભૂલ્યે, વગર મૂંઝાયે પોતપોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. કમયોગ શુ આર્થી ભુદ્રે હશે?

આખરે તદ્દી બંદર આવ્યું. અમે સ્ટીમરને જોઈએ તે પહેલા જ સ્ટીમરે અમારી લોચને જોઈ લીધી. સ્ટીમરે જૂગણું વગાડ્યું: બોં.....' જાણે બધાંની કરણ વાણી સાલણી ધ્વનિ 'મા ભૈ'ની આકાશવાણી હિચ્ચારી. અમારી સ્ટીમલોચે પોતાના તીણા અવાજે જવાબ વાળ્યો. સૌના હૈયામાં આશાના અંકુર જિગ્યા. બધે જયજયકાર થયો.

એટલામાં, જાણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોવા અને અમારાં બધાંના ભાગ્ય મામે હારતાં પહેલાંની છેલ્લી લડત ચલાવવા ખાતર, એક મોટું મોણું અમારી લોચ ઉપર ઘસી આવ્યું. મારા પિતાશ્રી બેઠા હતા ત્યાંથી પાછળ પડી ગયા. મેં એક કારમી ચીમ પ્રાડી. અત્યાર મુઠ્ઠી હું રોચો ન હતો. જાણે તેનું સાદું એક જ ચીમમાં વાળવું હતું ખીજ જ કણે પિતાશ્રી બેઠા થયા અને મને જાતી મરમો ચાંપી કહ્યું, 'હા, ખીજ મા. મને કંઈ થયું નથી'

રમરભૂયાત્રા

રટીમર યાત્રાળુઓથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ. જે બોલે તે પોતાનો સામાન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાતો જ મંલંગાવે. આખરે યાત્રાળુઓ બધાં આવી ગયા. મહેર માલિકની કે એકે જીવનું નુકસાન ન થયું. રટીમર ઊપડી અને લોકો પોતપોતાની જૂની મુસાફરીનાં આવાં જ જોખમનાં રમરણો એકબીજાને કહી આજનું દુઃખ ઓછું કરવા લાગ્યા. રાત્રે લાંબા વખત સુધી કોઈને ઊંઘ ન આવી. હું ક્યારે ઊંઘ્યો, કારવાર બંદર ક્યારે આવ્યું, અને અમે ઘેર ક્યારે પહોંચ્યા, એમાંનું કશું આજે યાદ નથી. પણ તે દિવસનો તે તોફાનનો પ્રગંભ જણે ગઈ કાલે જ વીત્યો હોય એવા રમરણપટ પર તાળે છે. સાચે જ—

दुःखं रात्यं, सुखं मिथ्या, दुःखं जन्तोः परं धनम् ।

ચલ્લામ્માની યાત્રા

ચલ્લામ્માની યાત્રા એ અસાધી તરફનો મોટો ઉત્સવ છે. કાનડી ભાષામાં ચલ્લા એટલે બધા, અને અમ્મા એટલે મા. આ રીતે ચલ્લામ્મા એ વિશ્વજનની છે. એનું બીજું નામ છે રેણુકા. રેણુકા ચલ્લામ્મા કોણુ હશે? પશુ, પક્ષી, માણસ, ઝાડપાન, કૃમિકીટ, પતંગ, બધાને જન્મ આપે, બધાંનું ભરણપોષણ કરે તે રેણુકા કોણુ? ‘વહેમાનરમ’ કહી જેનો આપણે જયજયકાર કરીએ છીએ તે ધરતીમાતા, અમંચ રેણુથી બનેલી કૃષિમાતા. એ ચલ્લામ્માનો ઉત્સવ ખેડૂતોને માટે મોટામાં મોટો ઉત્સવ કેમ ન હોય? વેદકાળથી ઋષિઓ કહેતા આવ્યા છે કે, વર્ષાણુદાર આકાશ એ પિતા છે અને સુર્યશશિની પૃથ્વી એ માતા છે.

ચલ્લામ્માની યાત્રા દર વરસે ભરાય છે. દૂર દૂરથી ખેડૂતો બેગા થાય છે. ગુણીજનો પોતાનું કૌશલ્ય એ ડોકાણુ

બતાવી શકે છે વેપારીઓ જાતજાતનો માલ જોયવા કાઢે છે મહાન વિનિમયનો એ દિવસ હોય છે

પણ યજ્ઞામ્બાની યાત્રાનું મુખ્ય આકર્ષણ તો બગદોનું પ્રદર્શન છે તમારે ઉત્તમમાં ઉત્તમ બગદા જોવા હોય, મરખા કઢ્યા, સગખા ગગના, સરખા શીંગડાવાળા અને મગખી જ તાકાતવાળા બગદોની ગમે તેટલી જોડીઓ ખરીદવી હોય, તો યજ્ઞામ્બાની યાત્રાએ આવો

મોટા મોટા અને ઢગ્ગી પડતી ખૂંધોવાળા (કાઠ) બગદોને મજગતિથી આનંદ જોઈને આખો દરી જલ્દ કટતાક બગદોના સફેદ મરીર પર રંગભા જોતોના દાઢના થાપા મારેના હોય છે એમના શીંગડાને રુમુશ લાન તેનિયો રંગ બગાડેલો જાય છે શીંગડાની આગળે કાણુ પાડી તેમા પીગા, જૂરા કે તાણુડા રંગના રેસમનાં ફૂમનાં લટકાવેના હોય છે ગગામા ધૂધર તો હોય જ કટતાક ડાબી જાતના બગદના આગલા ડાબા પગમા આદીનો તોડો પહેરાવેનો હોય છે શી તે દિવસની મજા દરેક બગદના માલિકની જાતી અભિમાનથી કેડી ફૂલેલી એના દેખતા એના બગદનો વાન શે તો મબાળાને જ કરતે હો

એ સહેની રાત ન હતી રાજ તરફથી એ પટાવાળા અમને મળ્યા હતા તેઓ લોચને ચમકાવીને અમારે માટે રસ્તો કરે ઢેંઢાણે ઢેંકાણે ખાદીની દુકાનો ગોઠવાયેલી હતી અને દુકાનદારો છાતી મરસો ગળ લળાવીને કપડું માપી આપતા ત્યારે ખાદીનો કકડો ફડાનો હતો ત્યારે ચરક કરતો એવો મળનો તે અવાજ ચતો કે એ આજળવા ઊભા રહેનાનું મન થાય બમરમા ફરતા ફરતા એક ઢેંકાણે ખૂબ બીડ હતી ત્યાં અમે જઈ પહોંચ્યા ત્યાં ફજેતશાજીકો ફરતો હતો નાનપણમા અમારા હાથમા પૈમા તો આપવામા આવતા જ નહિ, એટલે પારણામા મેમવાનું મન થયા છતાં એ લોભ મનમા જ રાખવો પડ્યો ગામડિયા છોકરાઓ અને કેટલાક હોશીલા ડોસાઓ પણ પારણામા મેરના જોઈ મને થયું કે આપણા કરતા આ ગરીબ લોકો કેટલા સુખી ! ધારે ત્યારે પારણામા બેસી શકે એટલામા અમારા પટાવાળાએ ફજેતશાજીકાવાળાને ડહું, અધ્યા એ, આ અમનદારના છોકરાઓ છે એમને પારણામા મેગાડ' મે ધીમે અવાજે પટાવાળાને ડહું. 'પણ અમારી પાસે તો એકે પૈસો નથી' એણે મારો હાથ દબાવી એથીયે ધીમે અવાજે કહ્યું, 'એનો વાધો નહિ તમે મેમો તો ખરા'

જાત્રો વિચાર કર્યા વિના ઉત્સાહિત મન અમને પારણા તરફ લઈ ગયું શાજીકાવાળા શાજીકો ફેરવતા જાય અને કાઈકે માતા પણ જાય એક જણુ ઢેંટલા ફેરા થયા તે મોટેથી ગણતો હતો મેમવાની તો ખૂબ જ મજા આવી અમે બેરના એટલે શાજીકાવાળાએ પાચદમ ચક્રર વધારે નાખ્યા એણે મનમા ડહું હશે 'તુષ્યતુ ડુર્જન ।'

અમે જિતયા અને ચાલવા લાગ્યા મારા મનમાં મિશ્ર ભાવ ઘોળાના લાગ્યા શરીર ડિતર્યું અને મન કુન્નેતદ્રાણકે ચક્રુ આપણે મક્ત મેદા એટલે જિખારી જેવા થયા, એ ખ્યાન મનમાં આવતા ખીજ જ ક્ષણે અભિમાન કરેલું ‘જિખારી નાના ? એણે કંઈ આપણી દયા ખાઈને તથી જેમાં આ આપણે અમનદારના દીગ્ગ આપણાથી જીને આપણને મેસાયા જ્યારે એ વધારાના ચક્રર નાખતા હતા ત્યારે બાકીના ત્રણે પાગ્ણુમાં મેરના છોકરાઓ અને આસપાસના મેલમ આપણી તરફ જ જોતા હતા ને ? માટની વગર કંઈ આવું થાય ?’ આમ મનનું મમાધાન તો થતું પણ ફરી નિવાગ આવતો કે પાગ્ણુમાંથી જિતયા પછી જ્યારે આપણે ચાલતા થયા ત્યારે જે શરમ જણાઈ તે શા મટે ? બીજા બધા એક પેમો આપે છે આપણે જો ગળવામાંથી પાનલી માઢીને એને આડી હોત અને પછી એણે કંક વાળીને મનામ ભરી હોત તો માહેબી શોભત પણ આપણે તો છોડરાઓ આપણી પામે પેમા કપાથી હોય ? હા, એ ખરું પણ ના તો શામમાં જેમવું જોઈતું ન હતું પણ હું ક્યા મારી મેરે મેમવા ગયો હતો ? મખાગમે મને જેસા-ચો પગ નાથે મારે ના પાડવી નડોતી જોઈતી ?

વિઠોબાની મૂર્તિ

વાર જ સફળ થતી. પણ હમેશાં કંઈ આઈ જ મંત્રાર્થ ચોળે એમ ન હતું. કોઈ દિવસ મોટાં ભાભી હોય તો કોઈ દિવસ વચેટ ભાભી હોય. અને આવી યુક્તિ કરી હું મંત્રાર્થ ખાઈ જાઉં એ આઈને ન જ ગમતું એમ કંઈ થોડું હતું? આઈ વટે ખરી, પણ એ બધું ઉપર-ઉપરનું.

એક દિવસે સાંજે એક ગામડામાં અમે મુકામ કર્યો. ત્યાં ધર્મશાળા નહોતી એટલે વિઠોબાના મંદિરમાં ધામા નાખ્યા. પંદરપુરની આસપાસ ખૂબ દૂર સુધી દરેક ગામમાં વિઠોબાનું મંદિર તો હોવાનું જ. વિઠોબા અને રખુમાઈ (રકિમશી) બંને દેડ ઉપર હાથ રાખી, બંને પગ બરાબર જોડી જીભાં રહેલાં દરેક મંદિરમાં હોવાનાં જ. સાંજ પડે કે ગામના લોકો—સ્ત્રીપુરુષ બધાં—એક પછી એક દેવદર્શનને માટે આવે અને વિઠોબાને ‘ક્ષેમ’ દઈ—એટલે કે આશ્વિંગન દઈ—નમસ્કાર કરી પાછાં જાય. એ આ પ્રદેશનો રિવાજ જ છે. અમે આ બધું આશ્ચર્યથી જોતા હતા.

અમે પાઠા કર્યા ગોદુની આ બહાદુરી જોઈ મારા
 મનમાં એને વિશે આદર ઊપજ્યો એનું એ સૂત્ર હતું
 'આજે કુળ વેળે તો આવતી મહે સુખ મને આજે
 મર્યા પાઈએ તો આવતી મને ખાડ ખાવા મગવાની
 અને આવા સુત્રનો તે અક્ષરજ અમન પણ કરતો
 મોટપણમાં ખૂબ ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું મને એટલા માટે તે
 ઘણી વાર મને મને મગ્યા ખાતો એટલું જ નહિ, પણ
 મોખા ભાઈનો અધિમાર ચનાવીને મને પણ ખવડાવતો.
 હું ગોદુ જેટલો શ્રદ્ધાવાન નહિ એટલે એના મિહાતનો અનરાર્થ
 કબૂલ ન કરી શકું (પણ જે છ ભાઈઓમાં મૌથી નાનો એને
 પામગણી તાબેદારી ઉઠાવવી પડતી) આમ ગોદુના એ
 મિહાતને લીધે એનામાં તિતિક્ષા વીક વીક આવી હતી (હું
 પણ તિતિક્ષા મતાવું અરે પણ તે બહાદુરી કમવવાને અર્થે)
 પાણી નઈને અમે ઘેર આવ્યા રાત પડી એજે
 ગામડેડા આવતા બધે થયા વિડોળા પાસે એક જીમી
 દીવી બગતી હતી હવે ગોદુનો ભક્તિભાવ નમૂત થયો.
 ગામના લામની પેઠે આપણે પણ વિડોળાને ક્ષમ દઈએ એમ
 એને થઈ આવ્યું ધીમે રહીને એ મદિરના ગર્ભગૃહમાં ગયો
 ને ભક્તિના ઉમગકા માથે એણે વિડોળાને બાધમાં લીધા
 પણ અરે! શી ભગવાનની નીના! વિડોળા પોતાનું ધ્યાન
 છોડી ગોદુની બાધમાં જ આવ્યા! એમનો ભાર છાતીને
 અમલ થઈ પડ્યો! ગોદુએ જોયું કે મૂર્તિના પગ ધૂટીથી
 જગ ડાલેથી તૂટી ગયા છે હવે શું કરીએ? આ તો
 ગજબ થયો! વિડોળાની ભક્તિ બહુ મોઢી પડી! 'વણ
 વણ, ફકડે યે હું વધ કાલ જાઉં?'

વિઠોબાની મૂર્તિ

હું દોડતો ગયો. સહેજ પ્રયત્ને વિઠોબાને એની બાથમાંથી હોડાવ્યા. પછી અમે બંનેએ મળીને વિઠોબાને કરી પગભર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અઢારીમ સુગ મુઠ્ઠી આમ જિભા રહી વિઠોબા સાવ કંટાળી ગયા હતા. 'એ ફરી જિભા ધાય જ નહિ. અમે દાર્યા એટલે મેં, ગોંદુ ના પાડતો હતો છતાં, પિતાશ્રીને બોલાવ્યા અને રિથતિ બનાવી. તેમણે પ્રથમ તો મૂર્તિ જરાપુર જિભી કરી અને પછી અમારા બંનેની ઝાટકણી કાઢી. (મારો પોતાનો વાંક તો હતો જ નહિ, પણ મને મુઝગું કે મારો બચાવ કરીશ તો ગોંદુને વધારે માંભજવું પડશે. મૂઝે મોઢે એની સાથે સડન કરું તો ખીચારાનું દુખ એટલું હળવું થાય ને? મુખદુઃખ મમાન ભાગે વહેંચી લેવું એ અમારો ત્રણ ભાઈ-એનો કોસકરાર હતો. છતાં વિઠોબાના આશિર્ગનથી મળેલા પુણ્યનો ભાગ મને મળશે કે કેમ એનો વિચાર સરખોથે મેં ન કર્યો.

ખીજે દિવસે સવારે એક છોકરી મંદિરમાં વિઠોબાને ક્ષેમ દેવા આવેલી. વિઠોબાએ એને પણ પોતે કંટાળી ગયાનું જણાવ્યું. હું તો હવે શું થશે એની જ રાહ મારી પધારીમાંથી જોયા કરતો હતો. પણ એ છોકરી જરાય ડરી ન મઠ્ઠ. મને પધારીમાંથી જોતો જોઈ કહે, 'આ મૂર્તિના પગ એક વાર તો ભાંચ્યા જ હતા. ચામના લોકોએ જેમ તેમ બેસાડ્યા હતા. આજે ફરી ઢીલા થયા દેખાય છે.' રાષ્ટરના ખજરપત્રીને વેગે એ માહિતી મેં પ્રથમ ગોંદુને ને પછી પિતાશ્રીને પહોંચાડી, અને બધાના જીવ દડા પડ્યા. — સરીર તો કકડતી ટાઢમાં ધૂજતાં જ હતાં.

ઉપાર્થ સ્વયંવર

લોકમાન્ય નિલકે હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં એક
* શ્લોક પડી કાઢ્યો છે :

પ્રમાણ્યુદિવેદ્યુ, સાધનાનામનેકતા ।

ઉપાસ્યાનામનિયમઃ, એતદ્દર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥

આ શ્લોકમા હિંદુધર્મની ઉદારતા અને વિશેષતા
આવી જાય છે. ઈશ્વરને ઓળખવાનાં ને મેળવવાનાં સાધનો
અનેક છે, કેમકે માણસનો સ્વભાવ વિવિધ છે. અને
એકેશ્વરવાદી હિંદુધર્મમાં ઉપાસ્ય દેવતા પણ અનંત છે,
કેમકે ઈશ્વરની વિભૂતિનો અંત નથી. સાધન ને ઉપાસ્યની
બાબતમાં કુલધર્મ પણ આડે આવતો નથી. ઘણી વાર એમ
જેવામાં આવે છે કે, માણસનો કુલદેવ જુદો અને ઉપાસ્ય
દેવ જુદો. પોતાનું ઉપાસ્ય પોતાની અલિસંધિ પ્રમાણે
માણસે પસંદ કરવાનું હોય છે.

મને જનોઈ મળી તે પહેલા જ, એટલે બહુ જ નાની ઉંમરે મને મારુ ઉપાસ્ય પસંદ કરવાનું સૂઝ્યું. ધર્મનું જીવન રહસ્ય જાણ્યા વગર પીંગણિય વાર્તાઓ પરથી જ મારે એ સ્વયં વર કરવાનો હતો. અમાગ કુનદેવ મગેશ મહારદ્ર અને મહાલક્ષ્મી મહાનક્ષત્રી એ રૂઝુલી શક્તિ પણ હોઈ શકે છે અને શૈવી શક્તિ પણ હોઈ શકે છે. મગેશ શખ્તની વ્યુત્પત્તિ હજી નક્કી નથી થઈ કે જેના મને છે કે આદિ માયા પાર્વતીએ જગનમા વાઘથી બીને ત્રાહિ મા ગિરીગ' એની ચીમ પાડી મીઠી વાણી અમ્પષ્ટ થનાથી 'ત્રાહિ મા ગીશ' એવો જ ઉચ્ચાર થયો. મહાદેવને એ જ નામ ગમી ગયું, અને માગીશ ઉપરથી 'મગેશ' થયું. મને પોતાને આ પીંગણિય વાર્તા પર વિશ્વાસ નથી બેસતો. હું તો મગનેશ નું જ મગેશ કરું છું. ગમે તેમ હોય, શિવશક્તિ એ અમારા કુનદેવ ખરા.

પણ પરપુરના વિરાબા પર મારી ભક્તિ મોટી પહેલી આગી મથેની ગોદ પર પણ એ જ અમગ થયેની એટલે અમે બંને જણાએ પિતાશ્રી પામે હરિવિજય'ની માગણી કરી (હરિવિજય' એ ભાગવતનો માર છે) અમે આખો 'હરિવિજય' નાચી ગયા. એમાંથી કેટલુંક મમજાય અને કેટલુંક ન પણ મમજાય. કૃષ્ણગોપીનો ગગાર એમા જગતે ને પગતે આવે. પણ અમે બાળકો એમા શું મમજીએ? શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમે ને તાક્ષનોનું વર્ણન આવે ત્યારે મજા પડે (બાલ્યમાળ એ અદ્વૈતરમનો અને હાસ્ય ગસનો બૂખ્યો હોય છે) અમારુ હરિવિજય'નું પારાયણ ચાલતું હતું એનામા પૂનેવી ડેશુ આવ્યો. ડેશુ બાબા પામે

રહી ભણતો, એટલે એને ઉચ્ચ નીતિનું વાતાવરણ મળેલું
ધર્મોભિમાન પણ પૂનાના વાતાવરણમાં એને કીક પીક મળેલું.
અમને ‘હરિવિજય’ વાચતા જોઈ એને આશ્ચર્ય થયું. એણે
અમને મમળવું કે, ‘શ્રીકૃષ્ણ એ ખગળ દેવ છે, ત્રૈલોક્ય છે,
ગોપી માથેની એની લીલા મદી છે. એ વ્યભિચારીની
પૂજા કરાય નહિ માયો દેવ તો એક મહાદેવ એ જ
આપણો કુલદેવ એની જ ભક્તિ કરવી થોડે છે. આપણે
ક્યા હાથમાં ત્રાજણુ વર્ષ મોનું તોળનાર વૈષ્ણવ શગડ છીએ
કે વિષ્ણુની ભક્તિ કરીએ ?’ *

ગોદુને આ દીકા ન ગમી એ પ્રશ્નથી જુદો પડ્યો.
‘હરિવિજય’ પરની એની ભક્તિ કાયમ રહી હું પ્રશ્ન
લાડકો એની વાત મારે મળે જઈ જાતરે મે ‘હરિવિજય’
ફેટી દીધો અને કૃષ્ણનિદામાં રસ લેવા લાગ્યો. કૃષ્ણએ
ધારેલું અરધું પરિણામ તો નીપજ્યું, પણ મહાદેવને હું મારું
ઉપામ્ય વૈવત ન બનાવી શક્યો. મહાદેવ કુલદેવ તો ખરા,
પણ ઉપામ્ય કઈ જુદું જ હોય જોઈએ. મે પિતાશ્રીને
પૂછ્યું કે, ‘દેવો કેટલા છે ?’ મારે ગભીરતાથી અવયવ
કવવાનો હતો, એટલે કેટલા દેવોમાંથી પમદગી થઈ શકે છે એ

* બેલગામ તરફ અમારી ન્યાતમા કેટલાક વૈષ્ણવ હોય છે ને તે
બધા શરાફીનો ધધો કરે છે તેઓ જાગવતધર્મ પાળે છે અમે
એ લોકો કરતા જિયા, સ્માર્તધર્મ પાળનારાં બની શકે ત્યાં સુધી
અમારી હિંમતીઓ સરાફીને ત્યાં ન દઈએ એમની દીકરીઓ બેરાક
હાઈએ ખરા. પણ પ્રયત્નપૂર્વક એમને વૈષ્ણવપણ થોઈ ઠાઠી એમને

જાણી લઈએ તો સારુ પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'એમ તો દેવ એક જ છે અને તે બધે છે,—જળ, ઘન, કાષ્ટ, પાનાણુ બધે છે, તારામા પણ છે ને મારામા પણ છે પણ દેવો તેનીમ કરોડ ગણાય ' મેં પિતાશ્રીને પૂછ્યું, 'આ તેનીમ કરોડ દેવોને તમે ઓળખો છો ?' સવાલ અટપટે દતો પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'દેવો ગમે તેટલા હોય તોયે એ પાંચ દેવોના જ અનતાર પચાસતનમા બધા મમાઈ જાય છે ' મેં પૂછ્યું, 'પચાસતન એટલે શું ?' પિતાશ્રી મોહ્યા, 'શિ ના ગ ર દે ' હૂ મૂઝાયો હસીને પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'જો, શિ એટલે શિવ, ના એટલે નારાયણ, ગ એટલે ગણપતિ, ર તે રવિ, અને દે એટલે દેવી '

મને જોઈતું મળી ગયું મારે આ પાંચમાથી પસંદગી કરનાની રહી શિવ તો આપણો કુનદેવ એ જ પહેલો આવે છે પણ એ ભારે કોધી છે જરાક જૂન થાય તો સત્યાનાશ વાળી દે એની આગળ હમેશા ખીતા જ રહેવું પડે એ આપણને નહિ ખરે નાગચણુ એટલે કૃષ્ણ એ તો કુકર્મી એની ઉપાસના કોણ કરે ? ગણપતિ વરસમા એક વાર ધરમા આવે છે અને તે વખત આપણને મોદક ખાવાને મળે છે પણ એ તો વિદ્યાનો દેવ એ કંઈ ઉપાસ્ય દેવ તરીકે શોભે નહિ રવિ છે તો તેજસ્વી, પણ એની કચાયે મૂર્તિ જડતી નથી એનું દેવજો કચાય જોવામા

હાલ જોયો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ ત્રણે દેવ એમાં સમાઈ જાય છે. શૈવ ને વૈષ્ણવનો અઘડો દત્તાત્રેય આગળ શમી જાય છે. બ્રહ્મા પ્રત્યે મારો પક્ષપાત તો હતો જ નહિ, પણ એની સૂગ પણ ન હતી. એને તો નલાવી લેવાય પણ હરિહર બેગા થયા એથી રૂકુ શું? વળી દત્તાત્રેય તે બ્રહ્મચારી આપણને તો એ જ ખપે

પદરપુરથી અમે દત્તાત્રેયની એક મૂર્તિ લઈ આવ્યા. ગોદુ એક નાનકડું ચીયરુ લઈને એ દત્તાત્રેયને ધોતિયુ પહેરાવે મને એ બિચકુવ ગમે નહિ હું કહું કે પીતળની મૂર્તિમાં પીતળનું ધોતિયુ કોતરેલું છે જ એમાં આ ચીયરુ ચડાવીને તુ શી ગોભા વધારનાનો હતો?' ગોદુ કહે, 'પણ પદરપુરમાં તે નહોતું જોયું કે ત્રિગોળાને રેશમી કોરનું ધોતિયુ પહેરાવે છે, અગરખું ચડાવે છે, માથે ફેટા બાધે છે અને શિયાળામાં એક રળઈ પણ ઝોડાડે છે?' અમારો મનભેદ કાયમ જ રહ્યો મેં તો દત્તાત્રેયના જોડલા મ્તોત્રા મળ્યા તેટલા ભાવપૂર્વક માલખ્યા દત્તાત્રેયને ઊમરાના ઝાંડ તમે બેમવાનું ગમે, એટલે હું પણ જ્યાં ઊમરાનું ઝાંડ હોય ત્યાં તેની જાયામાં જઈને બેસતો દત્તાત્રેયને પાપડીનું શાક લાવે, એટલે મેં પણ પોતાને પાપડીનું શાક લાવતું કર્યું

હવે મને 'શુરુચરિત્ર' વાચવાનું મન થયું મહારાષ્ટ્ર તરફ વૃત્સિહ મરગવતી કરીને એક અવતારી પુરુષ થઈ ગયેલા. એમને દત્તાત્રેયના અવતાર ગમણ 'શુરુચરિત્ર'માં એમની લીલાનું વર્ણન કરેલું છે એ બધી લીલામાં મુખ્ય વસ્તુ એ જ કે દુષ્ટી લોકોનું દુષ્ટ દૂર કરવું આવી આત્મત્રાણ દેવ જ સૌથી યોગ્ય, એમ મેં મન માથે નક્કી કર્યું દત્તાત્રેય

પોતે તપસ્વી, કષ્ટ વેર, શુદ્ધ બ્રહ્મચારી પણ લોગાનુ દુ ખ
જોઈ એનું હૈયુ વધારે ને જલદી પીગળે એમ જોઈ એ જ
ગુણો આપણામા આવે તો કેવુ સારુ, એમ મનમા ચતુ
મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે હું દીનદુ ખીઓને શોધવા લાગ્યો ને
ત્યા અને ત્યા લોગાને કામ આવવા લાગ્યો પોતે કશો
લાભ શોધવો નહિ ને બીજાની સેવા કરવી એ તે વખતે તો
મારા જીવનનો આદર્શ થઈ ગયો

ધરમા રામવિજય , 'હરિવિજય', 'પાડવપ્રતાપ', ને
શિવલીનામૃત એટલી ચોપડીઓ તો હતી અમારુ 'ગુરુ-
ચરિત્ર' મામાને ત્યા ગયેલુ ત્યાથી એ પાંચુ આણવાની
અથવા નવુ વેચાતુ લેવાની દરખાસ્ત મે પિતાશ્રી આગળ
મૂકી ભોગજોગે એ વખતે આઈ પણ ત્યા હતી આઈએ
ગભીરતાથી અને ધસીને મારી દરખાસ્તનો વિરોધ કર્યો
આઈએ મ્હુ આપણા ધરમા 'ગુરુચરિત્ર' પળતું નથી
આછાએ ગુરુચરિત્ર વાચવા માંડ્યુ ને એ જ વરસે એ
આપણને છોડી ગઈ

આઈએ એવા કેનાયે દાખના ગણાવ્યા બસ, મારી
દ ખામત જોડી ગઈ (મને એ ક્ષણે માફ તો લાગ્યુ પણ
આઈને દુ ખ દેવા કરતા 'ગુરુચરિત્ર' વાચવાની વાત છોડી
દેવી એ મારુ એમ મે મારા મન માથે નક્કી મ્હુ, અને તે
નિચાર કાયમનો જ થયો) હજી મે 'ગુરુચરિત્ર' બીજી
વાર વાંચ્યુ નથી હું મોટો થયો ને સંસ્કૃત લખ્યો ત્યારે
દત્તાત્રેયના સંસ્કૃત મ્હોતો જોઈ ગયો અને એમા જાનણ
મારણ ઉચ્ચાટન અને 'હું શું સ્વાદા' વગેરે વસ્તુઓ જોઈ
એ ઉપાસના પરનો મારો મોહ બિતરી ગયો હું જોઈ

શક્યો કે, દત્તાત્રેયની ઉપાસનામાં આકાશમાનો ગ્રહ ગુરુ, વિદ્યા આપી નવો જન્મ આપનાર ગુરુ, અને બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશથી બનેલા દત્તાત્રેય. બધાનો ખીચડો થયેલો છે, અને એમાં તાંત્રિક સ્વરૂપ પેસી-જઈ બધું જ વિચિત્ર થઈ ગયું છે. આમાંથી ગુરુભક્તિ એ જ સાચી છે, ગુરુભક્તિથી જ ધર્મગાન થઈ શકે છે, ગુરુભક્તિથી જ ચારિત્ર કેળવાય છે, ગુરુભક્તિથી જ મોક્ષ મળે છે. એથી આગળ જઈ મેં જોઈ લીધું કે, દત્તાત્રેય એ પરમાત્માની ત્રિગુણાત્મક વિજૃંભિત પ્રતીક છે. ત્રિગુણાતીત અત્રિનો એ દીકરો. અનસૂયા-વૃત્તિને પેટે જન્મેલો. સેવાને અર્થે એણે પોતાને અર્પણ કરી દીધો છે, માટે એને દત્ત કહે છે.

પણુ મારી ઉપાસના તો નહીં ન થઈ તે ન જ થઈ. કોક વખતે દત્તાત્રેયનું નામ લઉં, કોક વખતે 'જય હરિ-વિઠ્ઠલ' ગાઉં, કોક વાર 'નિવૃત્તિ ગાનદેવ સોપાન મુક્તાબાઈ' એકનાથ નામદેવ તુકારામ'ને ચરણ જાઉં. પણ ધણી વાર તો 'સાંબ સદાશિવ'ની જ ધૂન લગાવું. આખરે આ બધું છોડી મેં પ્રણવ-જાપ લીધો.

૧૭

પંઢરી

પઢરીવ વાટ વામઢીવે કાઢે ।

સસા માળા મેઢે ,પાંઢુરગ ॥

ધણા વરમની ઝખના પછી અમે પઢરપુર જઈ
શમ્યા બગીચાડીમા કે પગપાળા મુમાફરી રવામા જે
આનંદ, અનુભવ અને સ્વતન્ત્રતા રહે છે તે રેનગાડીમા નથી
જ હોતા પઢરપુરની ભૂમિ એટલે પવિત્રમા પવિત્ર ભૂમિ
ત્યાનો એકેએક ઢાકરો અને પથરો મતોના ચરણોથી પુનિત
થયેલો ત્યાની એકેએક વસ્તુ મુદર છે, પવિત્ર છે, હિતકર
છે, એમ માનવાને પ્રથમથી જ મન તૈયાર હતું મદિરને
રમ્તે મેઢેના આધ્યા, પાગળા કાઢિયા અને અપગ લોકો
પણુ જો કોઈ બીજી જ દુનિયાના માણુઓ છે એમ મારી
નજરે લાગતુ

ચંદ્રમાળા પગ અમે નાહના ગયા, ત્યા પહેલવહેતું
મદિર વ્હેયુ પુલીકનુ એક ડોશી બેઢે સાઢે ગાતી હતી

કાં રે પુંડવા માતલાસી

. ઉમે કેલેં 'વિદ્વલાસી'

પુંડલીક માતાપિતાની મેવામાં એવા તો લીન હતો કે, એની લક્ષિતથી રાજી થઈ શ્રીકૃષ્ણ પોતે એને વર આપવા આવ્યા ત્યારે માતાપિતાની સેવા છોડી પરમાત્માનું સ્વાગત કરવાં ગઈવું એને ન રુચ્યું. એણે પાસે પડેલી એક 'વીટ' (ઈટ) ભગવાન તરફ ફેંકી અને કહ્યું, 'લો આસન. જરા બિભા રહો. મારી મેવા પૂરી થવા દો.'

મેવામાંથી પરવાર્યા પછી પુંડલીકે પૂછ્યું, 'કેમ આવ્યા છો?'

'તારી લક્ષિત ભેઈ સંતુષ્ટ થયો છું. વર આપવા આવ્યો છું.'

'માતાપિતાની સેવામાં મને પૂરતો આનંદ છે. વર આપવા જ માગો છો તો એટલું માગી લઈ કે, અંહી' બિભા છે તેવા જ અગ્રવીમ યુગ સુધી લકતોને દર્શન આપવા

રસ્તામાં એક તાપ્તી-વિટોળા આવના એવું મગલું છે
આ વિટોળા આગળ એક મોટું વામણ હતું એમાં લોખંડ
જાણ અને ધાણીનો ત્રોટ નાખતા

વિટનના મદિરમાં ટેલવી બીડા ઝાઈ ગાય છે, કોઈ
નામે છે કોઈ મોટેથી વિનવે માદ પાડે છે મદિરના
એકેએક લક્ષ્મીની નિષા જોઈ મને આનંદ થતો 'પણ
સરવાળે બવાની બહુ મારી જાય પડી નહિ બધા મળાને
એવો તો કાલાહન કરે કે એના રસ્તા ચાકબાજરે સારું (હું
નાનો હતો તોયે લકિનનો જીજરો બનાવનાર સોફોનો દબ
દુ જોઈ શકતો હતો) નિશાની નાગવગથી ખાનગી રમ્તે
અમે મદિરમાં ગયા અને મહનાઈથી દર્શન કરી આવ્યા
પહેલું દર્શન તો ઉતાવળે જ મગાનું હોય મદિરના દરેક
થાળના સાથે કઈક ન કઈક આખ્યાયિકા જોડેની છે
'આ મરુકમ્તલ અહીં તુકામ જિલા રહેતા ગોરા કુબાર
અહીં મેસતા આ ઓટના પર નામવે માથું ફટકુ હતું
'મદિર બહાર એક પગથિયું પીતળનું છે એ નામદેવની
પાયરી તરીકે પ્રખ્યાત છે, મોટે એની નીચે નામદેવ
સમાધિરથ થયા હતા

રખુમાઈનું દર્શન કરી અમે ગોવાળપુર જોવા ગયા
રસ્તામાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે વસોણું વસોવ્યું હતું તે ધ્યાન આવ્યું
ત્યાં ગોર કહ જ નહીં આવે, જ નહીં આવે થોડીક જ
ધાણી હવે બાળી દી છે ' એક પીતળની થાળામાં ધાણીના
દસ પદર દાણા પડેલા હતા ગોરે કહ્યું શ્રીકૃષ્ણ અને
એના ગોવાળ અહીં શિરામણ કરી ગયા તે મળની આ
ધાણી છે તમે ડીક વખતસર આવ્યા આટલી જ દી

છે ' અમે મે પૈમા આપી ધાણીના મે ચાર દાણા લીધા અને આગળ ચાલ્યા ગોપાળપુત્રમા એક શિના છે. એ શિના પર ગાયને ઊભી રાખી શ્રીકૃષ્ણે એનું દૂધ કાઢી પીધુ હતુ એ ગાયની ચાર ખરી, શ્રીકૃષ્ણના પગ અને વાટકો, એ બધાના ચિહ્ન એ શિના પર લિખા ઊતરેના દેખાતા હતા આ બાળુએ નદીમાથી ગમે તે પથરો કાઢો તો તેના પર બાળગોપાળના પગના અપેષ્ટ રખાય !

નદીના તહેલુમા પાણી રચ્યે એ નાનકું મહિંગ છે હોડીમા બેઝી અમે ત્યા દર્શન કરવા ગયા અર્ધુ તહેલુ વટાવ્યુ હશે ત્યા હોડીવાગાન મે કુલુ ' અહીં દૂનખી મારી એ પથરો મઠી બતાવ એણે એક પથરો કાઢ્યો અને શુ આશ્ચર્ય એના પર પણ બાળપુત્રના જેવા પગના અપેષ્ટ દેખાતા હતા !

અદ્રબાગાને નિનારે એક નાનડો ફડ છે ત્યાં
 તુમારામે પોતાના અભગની ચોપડીઓ પાણીમા પથગ
 માધીને ડગાડી હતી, અને વિડોળાએ એનું અમાધાન કરવા
 ખાતર પથગ માથે એ ચોપડીઓ તગતી કરી હતી એનું
 મત આ ૭ પણ તમે અજમારી શકો એ પૈમા આપો
 એટલે એક માણસ પથરાની મનાવેલી એ નાનડી નીમ
 'પુલી' વરદે હાથિ રિફન' મ્હી પાણીમા છોડી દે છે, અને
 એ નીમ ત્યાં પાણીમા તરે છે એ નીમને તરતી મે મારી
 સગી આમે જોઈ છે મે પેતા માણસને મ્હુ, 'આ જ
 નીકા નદીના પાણીમા છોડે જોઈએ ત્યાં ફળી જાય તો
 માની લઈએ ૬ આ જગાનું સત છે એણે મારું ન માન્યું
 કમરે નાનો હતો

માજે વહેના જમી અમે વિડોળાની પૂજા જોવા ગયા
 વિડોળાની મૂર્તિનું રસભર્યું વર્ણન મતોના વચનોમા એમ્હુ
 બધું માલખ્યું તુ કે આક્ષાત મર્તિ કદગ્ધી લાગે છે એમ
 મનમા પણ કપૂન કરવા મન તૈયાર ન હતું શિયાળાના
 દિવસ હતા, એને વિડોળા ગરમ પાણીએ નાજા થડા
 ભરી ભરીને એમને દૂધથી નવડાવ્યા પછી દહીંથી મોઢે
 માખણુનો એ મોગે મોગે ચોડી દીધો હતો એક લોટા
 મધ પણ માથે રેડાયું પછી ફીનો વારો આવ્યો છેલ્લે
 એ પનાલુ ભરીને મ્સ્તુરીનું પાણી માથે રેડાયું કમ્તુરી
 એ ગરમ ચીજ મ્સ્તુરીથી નાજા પછી પચામૃતની સદ્દી
 નડે નદિ મ્સ્તુરીની ગમી ઉતારવા મદનના પાણીને
 લોટા માથે રેડવામા આવ્યો છેલ્લે શુદ્ધોદ્ધ આપ્યું શરીર
 લગીને રેશમી કોરનું ધોતિયું પહેવા વિડોળા તૈયાર થયા

વિઠોબાને પાટલી તો બહુ જ ફેશનેબલ પાડવી જોઈએ. અમારા જેવા ભકતોની આંખો ફરી જતી. પછી આવ્યો જરકસી જમો. એના પર મહારાષ્ટ્ર પદ્ધતિનો રેશમી અંગરખો. પછી પાઘડી બાધવાની ક્રિયા શરૂ થઈ. વિઠોબા તૈયાર પાઘડી ન પહેરે, પણ માથા પર જ પાઘડી બંધાવે. એમાં જ અર્ધો કલાક ગયો. હવે વિઠોબા ફીક ફીક રસિયા દેખાવા લાગ્યા. પણ ટાઢના દિવસોમાં ઓવરકોટ વગર કેમ ચાલે? પણ ઓવરકોટ તો આધુનિક વસ્તુ' એટલે રહાર મશરૂની એક ગોદડી મીથી ઉપર ઓઢાડવામા આવી. હવે તો વિઠોબાના શરીરનો ઘેરાવો એમની જિંદગી કરતાં વધ્યો. વિઠોબાએ કમ્પ્યુરીનો ચાલો કર્યો. પછી ભોગ ચડાવવામાં આવ્યો. એ વખતે બારણા બંધ હતા. જુખ્યા લોકો જુએ તો વિઠોબાને નજર લાગે! અને અપચો પણ થાય' મહેર બડવા (ગોર) લોકોની કે વિઠોબાએ તાંબૂલ અમારા દેખનાં જ ખાધા.

હવે વિઠોબાને શયનગૃહમાં જવાની ઉતાવળ જણાઈ. શયનગૃહ જમણી બાજુએ સુદર રીતે મળાવેલું હતું. પણ ત્યાં વિઠોબા કઈ રીતે જાય? એટલે વિઠોબાના પગથી શયનગૃહના મંચક સુધી એક લાંબુ લૂગડું તાણવામા આવ્યું. એના પર લાલ રંગે વિઠોબાનાં પગલાં ડાખ્યાં હતાં.

ખીજે દિવસે સંવારે ચારં વાગ્યે અમે કાકડ આરતી
જેવા ગયા. એ વખતે ષણ્ણ લોટોની શ્રીક લારે હતી.
કાર્તિક પૂનમથી માલ પૂનમ સુધી, પોલ ફાટે તે પહેલાં નદીમાં
નાહવાનું પુણ્ય વિશેષ છે. અને કાકડ આરતી વખતે દર્શન
કરવું એ તો પુણ્યની અવધિ યર્ષ. અમને રોજ અભિષેકના
પંચામૃતમાંથી એક એક લોટો તીર્થ મળતું. અમારો
સવારનો નારતો એની મદદથી જ થતો.

૫૬૨પુરમાં એક જ વસ્તુ વિશેષ આકર્ષક લાગી. ત્યાં
સાધારણપણે જીવનીચલાવ ન મળે. બધા જ સંતો ને બધા
સમાન. જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, જનાબાઈ, ગોરા કુંભાર, તુકારામ
વગેરે સંતોની કેળવણીનું એ ફળ છે.

ઘટપ્રભાને કાંઠે

ગાડીની મુસાફરી પૂરી થઈ. હવે બાકીનો પ્રવાસ રેલગાડીનો હતો. અમે રાત્રે આઠ વાગ્યે ગોકાક પહોંચ્યાં. રેલનો ‘ટાઇમ’ બપોરના બારનો હતો, એટલે અમે એક ધર્મશાળામાં જિતર્યા. થાક્યાંપાક્યાં બધાં જ ધસધસાટ બિંધમાં પડ્યાં.

સવારના ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે, એવામાં એક ફતરે ધર્મશાળામાં પેહુ; અને અમારું એક તપેલુ, અંદર કંઈક ખાવાનું હોવાથી રૂમાલથી બાંધી રાખેલું તે, તેણે જિંચકી લીધું, ને મોટાભાઈ બહે તે પહેલાં જ ધર્મશાળામાંથી બહાર નાસી ગયું. ફતરાનો પગરવ સાલળી ત્રણ ચાર જણ બિંધ્યા અને ફતરા પાછળ દોડ્યા; પણ તપેલુ તો ગયું એ ગયું જ.

આ મરબડને લીધે સવાર પડતાં હું જરા મોડો બિંધ્યો. બહીને જોઈ તો આસપાસ ધણા લોકો આવતા જતા હતા.

શૌચ જવાની ક્યાય સગવડ ન મળે ત્યાથી મીઠી ઘટપ્રમા
નદી સુધી ગયો. ધાર્યું કે નદીના તટ તરફ શૌચ એમવા
જોઈતી એકાંત જગ્યા જરૂર મળવાની પણ નદી ઉપર
જઈને જોયું તો આખા ગામના લોકો ત્યાં હાજર. માર્
ખડા ધુએ માર્ પાણી ભરે, માર્ વામણ બેઠકે મે
આમપામ ખૂબ દૂર સુધી જઈ જોયું, પણ ક્યાય એમન
મળે નહિ. નદીને કિનારે કિનારે ખૂબ દૂર ઉપવાગ
ગયો. ત્યાં પણ નિર્જન સ્થાન ન મળે ત્યાં જુઓ ત્યાં
માર્ ડોમા કે ડોસી અથવા ઢોગ ચગવતા છોશરઓ હોય
જ નદીમહાના બોકોને તો મોટે ભાગે શરમ નથી હોતી
તેઓ ગમે ત્યાં બેસી જાય છે એવા પણ લોકો મે જોયા
એમને શરમ ભલે ન હોય પણ મને તો હતી એમને
દૂરથી એવાઓને જોઈ મારે રસ્તો બદલવો પડતો.

હવે ધીમે ધીમે મારી ધીરજ ખૂંવા નાગી વખતમર
પાછો ન જાઉં તો આર્થ વહે અને શૌચ મેઠા વગર પાછા
જવું પણ મને એમ ન હતું. મને થયું કે હવે મરવું શું ?
આ જાઉં ? જામે ત્યાં મેશરમ ચર્ચ લોકોના દેખતાં બેસું તો
તો અશક્ય જ હતું કમકે ચરીરને એવી ટેવ જ ન હતી.

આખરે મને એક મધ્યમય દનાજ મળ્યો પામે જ
એકે જાન હતું સહેજે ચકાચ એવું એના પાદડા એના
તો ભરચક હતા કે ઉપર ચકાચ પછી કોઈ જોઈ ન
શકે. જાગી આસપાસ મદલાયે માર્ હતું નહિ એટલે
બરેલો લોટો લઈ જુહારોહણ કર્યું ખૂબ ઉપર ચડી અતુકા
ડાળી શાધી માઢી મનને મનાવ્યું કે, કોઈ કાળે મળ્યું ન
હતું એવું મગમ એકાંત મળ્યું છે છતાં ખીન્ તો હતી જ

કે, રખેને એકાદ ગાય ઝાડ નીચે આવી ચડે અને એની પાછળ કોઈ ગોવાળ આનીને હાજર થાય' પણ ઈશ્વરને એટલી આકરી કસોટી કરવી ન હતી કે નિગતે પાછો આવ્યો. માગ ભાઈ પણ એ જ ઉદ્દેશથી નદીએ ગયેલા તે નિરાશ થઈ પાછા આવેના એમણે મને પૂછ્યું, 'શીશ્ય મ્યા ગયો હતો?' મેં કહ્યું, 'નદીએ' ભાઈએ પૂછ્યું, 'ત્યા એકાંત જગા હતી?' મેં કહ્યું, 'હા

ભાઈને કબૂત કમ્બુ ન હતું કે તેઓ એમ ને એમ પાછા આવ્યા છે અને મને શરમ લાગતી હતી કે મેં વાદગનો પાઠ ભજ્યો છે, એટલે તેરી બી ચૂપ ઓર મેરી બી ચૂપ' કરી અમે એ પ્રશ્નોત્તરી રધારી નહિ કેટનાયે મહિનાઓ સુધી મેં મારી વાત ઝની રાખી હતી. શરમનું પડ મળના પ્રતાપે ઘમાઈ ગયા પછી જ તે દિવસની રાત કરનાની મારી હિમત ચાલી.

માણસ ઘણી વાર ભારે પાપ કે ગુનો કરે તો તે કહેતા/ શરમાય નહિ એટલો આવી નમ્તુઓ વિરે મોતતા શરમાય છે લજ્જા કરતા નીકાનું કવચ વધારે ફુર્કેલ હોય છે.

શ્રાવણી સોમવા

અમે મહાદેવના ઉપાસક ધરમા પૂજનમા અને
 મુર્તિઓ અને શિવના બાણ વિષ્ણુનો શાનિગ્રામ, ગણપતિનો
 લાલ પાસાણ સૂર્યનો સૂર્યાન્તમણિ અને દેવીનો ચગકતો
 મુવર્ણમુખી ધાતુનો કમડો એવું એવું ઘણું રહેતું પણ પૂજનમા
 મુખ્ય મહાદેવને ડેમણે એ નાગિયેરને જ રાખવામા આવતું
 નાગિયેરને રોજ અભિષેક કરીએ, ચદનપુષ્પ ચડાવીએ,
 નૈવેદ્ય ધરાવીએ આગતી કરીએ અને પ્રાર્થના કરીએ
 શ્રાવણ મહિનામા પહેલે સોમવારે જૂનું નાગિયેર બદલીને
 નવું મૂકવામા આવતું વાઘમગેય બદલાય ત્યારે જેમ જાનેતો
 માથે મલમાર થાય છે તેમ તે સોમવારે બંને નાગિયેરને સામટો
 અભિષેક થાય પણ પૂજનનું નવું નાગિયેર મુખ્ય સ્થાને
 વિરાજે ને જૂનું નાગિયેર બાણ પર પડી પૂજન ગ્રહણ કરે
 બીજે દિવસે જૂનું નાગિયેર વધેરીને એના મપરાનો ધરમા
 સોને પ્રમાદ વહેચવામા આવતો હું કોલેજમા ભણતો

ત્યારે પણ દપાસ દ્વારા મને એ પ્રસાદ મળતો. પૂજા માટે નાળયેર ખૂબ કાળજીથી પરિપક્વ જોઈ પસંદ કરવામાં આવતું. વરમ આખરે એનું કોપરું મારું નીચડે એટલે કુળદેવની કૃપા મનાતી. જો અંદરનું કોપરું ખોલું નીકળે અથવા કોઈ જાય તો એ કુળદેવની અવકૃપાનું ચિહ્ન લેખાય.

આ રીતે શ્રાવણી સોમવાર એ જ અમારા કુળધર્મ પ્રમાણે અમને એમતા વરમ જેવો લાગતો. તે દિવસે આખા દિવસનો ઉપવાસ તો હોય જ. અને લગભગ આખો દિવસ પૂજા ચાલે પિતાશીને દેવપૂજા, વૈશ્વદેવ, રદ્ર, મૌગ, ગણપતિ અયર્ષશીર્ષ વગેરે બધું મોઢું હતું. ઘરમાં ગોર વેળાસર ન આવે તો પૂજા પોતે જ કરી લેતા પછી ગોગનુ કામ આવીને દલિયા લઈ જવા પૂગતુ જ ગ્હેતુ. કુળદેવ પ્રત્યેની પિતાશીની નિષ્ઠા અને નમતા નાનપણમાં તો મને મહત્ત્વ, વ્યભાવિક જેવી લાગતી. આજે વિચાર કરતાં જોઈ છુ કે, એમના જેવી નિષ્ઠા મે બહુ થોડા સોકામાં જોઈ છે. અને તેથી, તે અમાધારણ હતી એમ આજે કહી શકું છું.

અમારે ત્યાંની બીજી એક પ્રથા મે આજ સુધી બીજા કોઈ કુટુંબમાં જોઈ નથી શ્રાવણી સોમવારને દિવસે મવારે જાડી, નાલીયોઈ, મખ્યાવદનથી પરવારી પિતાશી દેવધરમાં જઈને એમતા. ત્યાં એક સુદર કાગળ લઈ, એને ચંદન-કુંકુમ લગાડી, એના ઉપર કુળદેવને ઉદ્દેશીને એક કાગળ લખના. કાગળ ઉપર વિવેકના શબ્દો એટલા બધા હોય કે કાગળની અરધી બાજુ એ વિવેકના શબ્દોથી જ ભરાઈ જતી પછી ગયા વરમની કુટુંબની બધી હાલત

આવે 'આપે આ વરસમા આટલી સમૃદ્ધિ આપી, ધરમા અમુક અમુક છોકરાં આવતયાં, અમુક રીતે ઉતર્યા થયો વગેરે' પછી વરસ દગમિયાનના મદવાડ, ચિતાના કાગણો વગેરે બધું ગણાવી, 'અમે અચાનક ડીએ, આપની "લીફ્ટ" સમજતા નથી, આપે જે કંઈ કર્યું છે તે શ્રદ્ધાથી વધાવી લેવું એ જ અમારો ધર્મ છે,' વગેરે આવતું ત્યાર પછી આવતા વરસને માટે જે કંઈ મનીષા હોય તે લખવામા આવતી એ મનીષામા માગેલી વસ્તુ મામાન્ય સ્વરૂપની જ રહેતી 'બધાને આયુરારોગ્ય અને સન્મતિ આપો, માર્ક દુખી ન રહે બધાને સુખસમાધાન મળે' આટલા પછી સામાજિક સુખદુખની વાતો આવતી, જેમા મુખ્યત્વે દુકાળ, મોઘવારી મરકી વગેરેનો જ ઉલ્લેખ આવતો એમા પણ સૌને સુખસમાધાન રહે એવું જ માગનામા આવતું છે તે 'લિં. દાસાનુદામ' વગેરે લખી સહી કરવામા આવતી આ કાગળ પૂજ્ય પછી

શ્રાવણી સોમવાર

દાયમાં આપી મને કહ્યું, 'આમાં કંઈ ઉમેરવા જેવું તને લાગતું હોય તો કહેજે.' હું કાગળ વાંચી ગયો. એની અસર મારા પર લારે થઈ. શું ઉમેરવા લાયક છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. 'એ જ અરસામાં, હિંદુસ્તાનની સરહદ પર આફ્રિકી લોકો જોડે યુદ્ધ ચાલતું હતું. આફ્રિકી લોકો હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચેના મુલકમાં રહેનાર એક મુસલમાન જાતિ છે. એ લોકો બાહોશીથી અંગ્રેજો સામે લડતા હતા એમ જાણાવાયું હતું. મેં પિતાશ્રીને કહ્યું, 'અંગ્રેજોની હાર થાય અને આફ્રિકી લોકો જીતે એવું માગી ન હો?' એમણે મારી વાત સાંભળી

જ દિવસમા ગોધ મરી કે અગૂમમા પણ નહીં માધા હોય છે ત્રીજો માસો છેક કાલા પામે હોય છે એ માવામા પણ ટાચકા ફોજવાનો પ્રયત્ન થયો એટલે હવે દરેક દાથે પદર ટાચકા સુધી હું પહોંચ્યો.

પણ આટલેથી મને મતોપ ન થયો. દરેક આગળના જ્ઞાના મેં માવા નહીં ત્રણ વાર ફોજવાની મેં પેરવી કરી એમા પણ ન થયો. પછી આપ્યો મહાનો વાગેલો એ પણ નહીં થયું. મારો વિજય વધવા લાગ્યો. બને ખસા પણ હાથ આપ્યા ત્યાં પણ હું ટાચકા ફોડી શક્યો. પછી વારો ડોકનો એ પણ ત્રણ રીતે ફટકા લાગી પાછળની ખાણુ ને જમણીની ખાણી પછી કાન પકડ્યા એના મુઠિયા પણ વાગવા લાગ્યા. પછી જતરો કે પામા મરડવાથી કે મેં માણુથી અવાજ મરવા લાગી ગોઠણ તામે થતા થગી મુશ્કેલી પડી એ અવાજ તો આપે પણ લહેંગમા આવે ત્યાર જ મારું વાર મોટા પ્રદર્શનમા એ હોલો દે પડી વૂગીની કમરત શરૂ થઈ એણે પણ અવાજ આપ્યો. પગના આગળ તા એના પહેલા જ વાગવા માડ્યા હતા.

તેવે જીવવાનો પ્રદેશ રહ્યો ન હતા. મણી તો વાગે જ નહિ એના મેં એનું નામ છોડી દીધું હતું એક દિવસ વિધમાથી ગિરી બગાસુ ખાતો હતો ત્યાં મુજબ નીચલું જગતુ પણ વાગી શકે જ પછી એ ચાળા મને પોતાને જ ગમ્યા નહિ એટલે એને વાર કરી નેઈ પછી જગતુ વગાડવું છોડી દીધું.

આવી રીતે મેં ગોધ પગ વિજય મેળવ્યો મારા પરાક્રમ નેઈ મધા ચંપિત થયા પણ હું ધત્તયો નહોતો.

ટાયફાઇડ ફોડવા !

મેં તો આગળ ને આગળ ધાપે જ ગય્યું. હાથનાં આંગળા તો પછી એવાં વગ ચર્મ ગયાં કે, કહો ત્યારે અને કહો તેટલી વાર એ ટાયફાઇડ આપે. કોઈ મારા અંગૂઠાને નખ પકડે તો ત્યાં જ હું એક જો ટાયફાઇડ સંભળાવી દેતો !

આટલા વિજયમાં પણ મને એક વગ્નુ માંગતી કે, ટાયફાઇડ ફૂટે છે એમા એક હાથને બીજા હાથની મદદ લેવી પડે છે. આ દૈત કેમ નમાવાય ? પછી તો એ જ હાથના અંગૂઠા વતી બીજા આંગળાઓ હું ફોડવા લાગ્યો. મને થયું કે આ કળાને શિખરે હવે આપણે પહોંચ્યા પણ ના, હજી એક પગલું બાકી હતું જે આગળનાં અપર્શ વગર, કશા દબાણ વગર, એની મેળે ટાયફાઇડ ફૂટવો જોઈએ. આપણું શરીર એ તો કંપવસ્તુ છે કંપના કરીએ તો તે મદ્દન થવી જ જોઈએ. થોડા જ દિવસમા દરેક અંગૂઠો મહેજ ફેલાવીને એમાર્થી હું અવાજ કાઢતો થયો. ત્યારે એ અવધૂ અવાજ મેં માલખ્યો ત્યારે મારી વિનિગીયા

ખોટા સંસ્કારો

શાહપુરના એક ખૂણા તરફ હોમ્સર ગામ આવેલું છે. શાહપુર ને હોમ્સર વચ્ચે એકાદ એતગ્નુ પણ અતર નથી બનેતા ધરો બડોબડ છે પણ શાહપુર રેલી ગત્ય છે, ત્યારે હોમ્સર અગ્રેજી મુલક છે હોમ્સર એ કાનડી નામ છે અને એનો અર્થ નવું ગામ થાય છે પણ ત્યાં નિશાળ તો મરાઠી જ છે.

કેણે જાણે તાથી, મને હોમ્સરની મગદી માળામાં એક વખત મુજામા આવ્યો હતો. શાહપુરમાં નિશાળ તો હતી, પણ હોમ્સરની નિશાળ અમને નજીક પડતી. પણ ૬ ધાડુ છુ કે, મને એ નિશાળમાં મુકવાનું, કારણ એ ન હતું બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે ખેડતો લોકન કડ આપે છે તેમને નિશાળની રી નામની જ આપવાની હોય છે. શાહપુરની નિશાળમાં પૂરેપૂરી શી આપવી પડતી, હોમ્સરમાં લગભગ મફત લણાય એવું હતું એટલા જ કારણસર મને બ્રિટિશ નિશાળમાં મોકલનામાં આવ્યો.

માગ લણુતર તરફ ધરમા કોઈનું ખ્યાન હતું જ નહિ. મારું પોતાનું તો ક્યાંથી જ હોય? હોમગ્ની નિશાળમાં મહિનાઓ મુઘી અમારા હેડમાસ્તર રજા ઉપર જ હતા. એમને એમિગ્રન્ટ તો હતો જ નહિ, એટલે રોજ ચપગશી આવી શાળા ખોલે અને મહેજમાજ સાવરણી ફેગે પછી છોકરાઓ વગવાર બેઠી જાય કોઈ નકશો ખોલે, તો કોઈ કવિતા ગાય દસ વાગે એટલે છોકરાઓમા ઘટ વગાડવા માટે પડાપડી થાય એક મોટો છોકરો ભારે દુષ્ટ હતો. નાના છોકરાઓ ઊંચા અગદૂદકો મારી ઘટ વગાડે, અને ઘટમાથી નીકળતા નાદનું દીર્ઘ અનુગ્ધન માંભગવા ઊભા થાય કે તગત જ એ આવી ઘટ હાય વતી પકડે અને નાદનો વધ કરે તેથી છોકરાઓએ એનું નામ 'ધટાનાદવિડળન' પાડ્યું હતું.

એ છોકરો ખીજી રીતે પણ ખરાબ હતો. રોજ નવી નવી ગદી ચોપડીઓ એ ક્યાંકથી લઈ આવતો પછી હિપ્પા ધોરણના છોકરાઓ એની આમપામ ટોળે વળી એનું પારાયણ કરતા હું પણ એ જ ધોરણમા લણતો માગ એ વર્ગમાં હું મીથી નાનો, એટલે એ મદા પારાયણમાંનો પ્રત્તાક્ષર પણ ન સમજી અને માવ અનબ્યમ્ત જોઈ ખીજા છોકરાઓ પણ મને પોતાની વચ્ચે બેસવા ન દે મારી

અમરજીયાના

પણ પડતો નહિ જતા એ લોખેના કેટલાક ઉદ્ધારો કાન પ
અથડાતા બાળમાનમનો એ જ્યમાન છે કે, જે વાત એ સુખે
નહિ તેને એ પૂછામા નવગી નાખે અને મન નવરુ દોષ
ત્યારે એનું નહમ્ય ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે મારુ પણ એમ જ
બન્યુ અગમા અને મેનુષી ભરેના તર્કવિનયો શરૂ
અને મનને મનિન કરે આ ગીતે ભોમરની નિશાળમા નહિ

નહિ, તેથી હું માનતો કે આપણું મગજ ગણિતી નથી પણ
ન્યારે અમારા ગણિતી હેડમાસ્તરનો અભિપ્રાય સાલળ્યો
ત્યારે મને નવું (?) જ્ઞાન આવ્યું કે, પોતાનું જ્ઞાન વારેવડીએ
વાપરવા માટે નથી હોતું, મગજ વાપરવાથી એ ખરચાઈ
જાય છે. લિખારી લોકો ભલે નજીવી બાબતોમા પોતાનું
મગજ વાપરે જ્ઞાનદાન ગણિતી તો મોટો યુદ્ધ જેવો પ્રમગ
હોય ત્યારે જ પોતાની તત્ત્વવાર ધ્યાનમાથી બહાર કાઢે

એક દુકાનદારની એવી જ વાત મેં માલજોલી ભલે
માણસ દુનિયામા આખો મીચીને જેસે કાઈ ધરાક આવે
તેટલા પૂગતી જ એ આખો ઉઘાડે મકે એને કારણ
પૃથ્વી જ નાબ મળ્યો, 'ભારતી સૂર સુષ્પત્ત ક્યો સોવે ?'

આ ગણિતી હેડમાસ્તરની કલ્પનામા રહેલો વિચારદોષ
શોધી કાઢતા મને ખુબ વાર ન લાગી પણ એણે વાવેલી એ
વૃત્તિ કાઢી નાખતા અમાધાગ્ય મહેનત પડી હજી એ ગઈ
તે એમ હિંમતપૂર્વક ન કહી શકું

પચ્ચ ગી પોપટ

કેશુ એના નાનપણમા વારેઘડીએ માઢો પડતો એને એ
 મારની વ્યથા હતી જરા ચિડાય તોયે બેભાન થઈ પડે,
 અને એકદમ એના મોઢામાથી શીજી આવે તેથી એની તબિયત
 સાથે એનો મિજાજ પણ સાચવવો પડતો આ સ્થિતિને
 રીધે એના ગ્રભાવમા પણ ભારે ફેર પડ્યો જે માગે એ
 એને મળવું જ જોઈએ એની સામું કાઈ ખોની ન શકે એના
 ઢાઢ હમેશા પૂરા થાય છતાં એ અમતુષ્ટ જ રહે જેમ
 એને નાક લઢાવવામા આવે તેમ તેની અપેક્ષા વધતી જાય

ગોઢુ કેશુ કરતા નાનો કેશુના મદવાડને રીધે ગોઢુ
 તરફ માર્છી દુર્નક્ષ થયેલું અને ગોઢુના દુર્ભાગ્યે ઢાઢ વદમ
 પછી જ નું જન્મ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે મારા તરફ

નાનો થવાથી

છેક નાનપણથી કેશુનો મારા તરફ ખાસ પક્ષપાત. તેથી મારા ઉપર એ કંઈક વાલીપણુ પણ ચલાવતો. એને મતોપ ચાપ એટલી મારે કમરત કરતી, એ કહે તે કામ કરવું, એને પગદ હોય તે આહવું, એને જેની સાથે દુકમની હોય તેની મારે નિંદા કરવી, તેની છાતી વાત મમે ત્યાંથી મેળતી કેશુને કહેવી. વળી કેશુ મને મારે તોયે એની તકરાર ન કરવી, એટલું જ નહિ પણ મારા ખાતી વખતે જે કોઈ મારી દયા ખાઈ છોડવવા આવે તો મારે એને કહી દેવું કે જલે કેશુ મને મારે, તમારે વચમા પડવાની જરૂર નથી. આવા આવા અનેક પાઠ મારે ભજવવા પડતા. અને એ બધા દુ એક જાતની રાજપુત્રીથી ભજવતો. સેનાપતિનો દુકમ હોવાવા નૈનિકને જે કર્તવ્યપાલનનું મમાધાન મળે છે તે મે કેળવેલું હતું. કેશુમા શુદ્ધાચારનો બિભરો આવે ત્યારે મારે મરજદી

દેખી જોવા થઈ જવું એને શૂઘારી પડે. માવાની હાથે
ચડે ત્યારે મારે પણ રમિત બનવું અને એમાથી જ્યારે એને
પશ્ચાત્તાપ થાય ત્યારે એ જ ધડીએ મારે પણ પશ્ચાત્તાપ
ધાન્ય કરવે. એવું અપૂર્વ અને આદર્શ અનુયાયીપણું મે
જાન્યું હતું. આમા જેટલો સારો લાભ છે તે હજી મારી
પામે છે અને ઈટલીક મારી અસર પણ હજી મારામા ગદી
હજો આવી માધનામાથી એ પરિણામ તો આજે હું ૨૫૪
જોઈ ગયું છું કે, મારી માણસ મારી માથે વાતો કરે તો
ત ત જ એના પ્રત્યે સમજાવ ધારણ કરી એનું કહેવું હું
બરાબર સમજી લઉં છું અને એની મનોવૃત્તિ પારખી શકું છું
એટલું જ નહિ પણ અધી ધારણ પણ કરી શકું છું
આથી દરેક પક્ષની જાણ અને એની ખૂબી સામાન્ય લોકો
મના મારા ધ્યાનમા ઝટ આવે છે. પરિણામે જ્યાં સુધી
પ્રયત્નપૂર્વક કશું નહિ ત્યાં સુધી કાર્ત્તવ્ય વિશે મારા મનમા
ચીક જાગતી નથી.

જેનું અનુયાયીપણું હું જેમ જેમ પ્રગવતો ગયો તેમ
તેમ એનું જોડુંખીપણું પણ વધતું ગયું. (જેમ એ અભાવે જ
સુનતાન હોય છે) અને તેમા વળી યથેચ્છસિ તથા કુદ એવી
વૃત્તિવાળો મારા જોવા અનુયાયી મળે તો આપખૂદીને ખીજી
પોરણું શું જોઈએ છે? આમ અનુભવથી હું ક્ષીખી ગયો કે
જનિમ જનિમ બને છે એનું કારણ શુનામની શુનામી
વૃત્તિ જ છે એ નરમ રહે તો ખીજે ગરમ કેમ ન થાય?

(આ મારા નાનપણના અનુભવને લીધે મને ખીજા
ઉપર હકૂમત ચલાવવાનું જગ્યે જમવું નથી ખીજાનો
વેદામ થાય એટલા માટે હમેશા હું પોતાનો જ મંકાવ કરું

નાનો ચવાથી

છુ. મારા આ સમભાવને 'લીધે ફેટલાયે પોતાની મર્યાદા ઓળંગી મારા પર સવાર થાય છે. કેમકે, દુનિયા એ જ વૃત્તિ જાણે છે: સવાર થવું અથવા બીજાની સવારી કબૂલ રાખવી. કાતો, ડરીને બીજા તરફ હોયું' જોવું અથવા અમરદાર બની બીજા તરફ તુચ્છતાથી નીચે જોવું. સમાન ભાવે સમાન જોવું અને પોતાની મર્યાદા રાખવી એ કળા થોડા લોકોમાં હું જોઉં છું. જ્યાં મને ત્યાં ગેરજાલ લેવો અને જ્યાં ન ચાલે ત્યાં નરમ થઈ બીજાને તાબે થવું એ જ સર્વત્ર નિયમ દેખાય છે. Looking up અને Looking down એ બે જ વસ્તુ અર્થત્ર દેખાય છે. Looking level એ બહુ જ ઓછું જણાય છે. આને પરિણામે મારે હમેશ કા તો ફળવેલો સંમધ ઓછો કરવો પડે છે અથવા તો માવ તોડી દેવો પડે છે. આમ કરતા પ્રેમની સ્થિતિ બગડી જાય છે એનું મને માફ લાગે છે । કોર્મની માથે એક વાર મંબંધ બાંધ્યો તો તે આખી જિંદગી સુધી બરાબર દ્રકાવવો એ મારો ખાસ આદર્શ છે. એના પર તાણ પડે છે ત્યારે અત્યંત દુખ થાય છે, અમલ વેદના થાય છે. પણ

કરે અને મને એ પસંદ ન હોય તો અત્યંત નમ્રતાથી હું
એને કહેતો કે મારાથી આ યશ નહિ. કેશુને આખા
ઘરમાં અવગણના અનુભવ તો હતો જ નહિ. એને તો
મારો જવાબ માનભંગ જેવો લાગતો, એટલે ચિડાઈને મને
મારે. ગાલ ઉપર એવી તો ચૂંટણી ખણે કે લોહી જ
નીકળે. કોક વાર અપવાસ કરવાની સજા ફરમાવે. ધિક્કાર
અને નિરસકાર કરે એ તો સહેજ વાત. હું એ બધું ખમતો.
બીજી જ ક્ષણે કાઈ સાદી આરા કરે તો તે બમણા ઉત્સાહથી
ઉદાવતો. ઘણી વાર કેશુનું માથું દુઃખતું. મને મારીને
એ પથારીમાં જઈ પડે કે તરત જ હું એનું માથું દબાવવા
જતો. કેશુનો સ્વભાવ મહાદેવ જેવો શીઘ્રક્રોધી પણ
આશુતોષ; પણ વિચાર તો નહિ જ. એટલે દર વખતે એ
જ નાટક કરી ફરી બજવાતું.

પણ આખરે મારી ધીરજનો વિજય થયો. મને
મારી સ્વતંત્રતા મળી ગઈ. એમાં બીજું પણ કારણ
હતું. (નાનપણમાં ઘરમાં બધાં મને ફોડ નિશાળિયો
મણ્યતા. ન્યારે બહુતરમાં કેશુએ મારી ખુસિની ચમક
નેદેઈ ત્યારે એ જરાક પીગળ્યો. અંગ્રેજી કવિનામાં તો
એના કરતાં મને વધારે સમજાય છે. એવં ન્યારે એણે

ઘરમાં એ બધા ઉપર ચિડાયો હોય ત્યારે એને શાંત પાડવાનું કામ મારું. એના આખા જીવનના ગુણદોષો અને પ્રમાદો હું જાણું છતાં, અંથવા તેથી, અમારો સંબંધ લાઈ લાઈ કરતાં પણ વધારે ગાઢ થયો. એને હું જિગરથી ચાહતો. એની સેવા કરવામાં મને પરમ આનંદ મળતો. પણ એની જીવનપદ્ધતિ મને કોઈ કાળે પસંદ પડી નહિ. એના ઘણાખરા મિત્રો મારી દૃષ્ટિએ કાંઈક જિતરતા દરજ્જાના હતા. એના બધા જ અભિપ્રાયો ઉતાવળે બાંધેલા હતા. એ ઝીણી ઝીણી વાસનાને સહેજે વશ થતો. અને નાનપણથી એનાં લાડ થયેલાં હોવાથી એનામાં આત્મપ્રીતિ વિશેષ હતી. જે માણસ પોતાને જ દુનિયાનું મધ્યબિંદુ કહ્યે છે તેને લાગે હમેશાં દુઃખ જ હોય છે. પૃથ્વીને મધ્ય કલ્પીને રચેલું જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેમ ખોટું, તેમ પોતાને મધ્ય કલ્પીને બાંધેલી જીવન વિષેની કલ્પના પણ ખોટી હોય છે. અને આવે ખોટું નકશે જે ચાલે એને તો કાલે ને પગલે અચડાવાનું જ હોય.

કેશુ સામે મેં જેટલા મીઠા બળવાઓ કર્યા છે, તેમાંના જેટલાક મને માદ છે. પણ બધા જ કંઈ રમરણયાત્રામાં નોંધાય ?

માટે જ આટલા વિસ્તારથી એ બધા પ્રસંગનો સાર અહીં આપી દીધો છે. મારા બધા લાઈઓમા મારો વિશેષ પ્રેમ કેશુ પ્રત્યે જ હતો. એ હંમેશા મારા હિતની ચિંતા કરતો. અને એ રાજી રહે એમાં જ આખર સુધી મારો સંતોષ હતો. એટલે અહીં જે મેં નોંધ્યું છે તે એક કીમતી અનુભવ તરીકે જ નોંધ્યું છે, કેશુને ઉતારી પાડવા ખાતર નહિ.

ડાહ્યો થવાની ના

હું મરાઈ બહુતો, કેશુ અગ્રેજી બહુતો એક દિવસે
એને મન થઈ આવ્યું કે ચાલો આપણે હવેને અગ્રેજી બધાવી
હોશિયાર બનાવીએ કાશુ જાણે શાથી, તે વખતે મને અગ્રેજી
ન બહુવાનું મન થઈ આવ્યું. મેં એને ખીના-ખીતા કહ્યું કે
અગ્રેજી નિશાળે જઈશ ત્યારે અગ્રેજી સીખીશ, આજે શી
ઉતાવળ છે? એણે મને અગ્રેજીનું મહત્ત્વ સમજાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો લાડુ બ્યાખ્યાન આપ્યું અગ્રેજીને દુનિયામાં
માન છે વગેરે વગેરે બધું સમજાવી દીધું હું આગળ જોઈએ
નહિ, એટલે કેશુ સમજ્યો કે એની વાત મારે મળે બીતરી
છે એણે ભાષાતર પાઠમાળા મારી આગળ મૂકી અને
કેટલાક શબ્દો જોખી કાઢવા મને કહ્યું આજે પાંચ આપે
અને કાલે એ તૈયાર માગે એ તો નિશાળની પ્રથા કેશુને
ઉતાવળે આખા પકવવા લાગ્યા એણે કહ્યું કે આ શબ્દો

ડાહ્યો થવાની ના

હમણાં મારા દેખતાં જ ગોખી કાઢ. મને એ શાનું રુચે ?
 દાયબો જેમ પોતાના પગ અને માથું પોતાની અંદર ખેંચી
 લે છે, તેમ મેં મારું ચિત્ત અંદર ખેંચી લીધું અને મનમાં
 કહ્યું, 'લે હવે મારી પાસેથી જે લેવું હોય તે લે. હું પણ
 બેઠું કે તારું કેટલું ચાલે છે.' અંગ્રેજી ૨૬ અક્ષરો તો
 મને આવડતા હતા. મરાઠી અંકલિપી સાથે એ હું શીખ્યો
 હતો એટલે બેરો ગોખવા :

એમ્ આય્ રી, મિટ્, મ્હણ્ને બસણેં

એસ્ આય્ રી, મિટ્, મ્હણ્ને બસણેં

એમ્ આય્ રી, મિટ્, મ્હણ્ને બસણેં

થોડો વખત ગયા પછી કેગુએ પૂછ્યું, 'મિટ્ એટલે
 શું ?' પણ મને જવાબ શાનો આવડે ? કેગુ ચિડાયા. 'એણે
 કહ્યું કે આ એક જ શબ્દ પચીસ વાર ગોખી કાઢ. જમણા
 હાથની આંગળી આગળ કરી હું ગળુવા લાગ્યો અને ગોખવા
 લાગ્યો :

એમ્ આય્ ી મિર્, મહુણને બમલે
 એમ્ આય્ ી મિર્, મહુણને બમલે
 એમ્ આય્ ી, મિર્, મહુણને બમલે

મો વાન પૂગ થયા પ્રશ્નએ પૂછ્યું 'સિદ્ધ, એલે શું? હું નાદનાજ થયો મોદામાથી નીકળી ગયું 'બમલે' એટલે કનુને કાર્મિક આશા આવી અને એણે પૂછ્યું, 'મિદ્દનો એનિગ શું? આવો અવગો ફૂંકો મધ્ધિધ્યાન વગર મગસ? હું શન્ય નજરે એના તન્દ્ર જેતો જ ગયો આ વખતે પ્રગએ ખૂમ ધીરજ રાખી મારનાને બદલે એણે મને વખત આપ્યો અને મહુ જે મિર્ ઉત્ત્યાગ મ્યા કયા અક્ષર મેળવવાથી થઈ શકે છે? મિદ્દમા મ્યા કયા ઉત્ત્યારો મમારેના છે?

મારે ભેજી તો વાપરવું હતું જ નહિ દોઃ દનારીશ
 મોળામાથી અવાજ માલીશ અને બન બનું તો આગળાઓ
 ચનાવીશ એની જ મારી તૈયારી હતી વિચાર મગે એ
 ક્યા મે મગમા ગણાવ્યું હતું ? હું તો શય નજરે મેરા
 જ નાચ્યા મારી નજરમા ન હતી બીજી, ન હતી આંખામણ
 ન હતી મરમ દિનમીગીનુરે નામ ન મળે મે તો
 વેદાતીઓના પગપદ્મ જેવી, નિગમર નિર્ગુપ્ત નિશ્ચય,
 નિર્વિંદ્રી શય દષ્ટિ' પદ્યગના બાવનામા આવી દષ્ટિ
 મદન ચાર પથ જીવના માણુમમા મર્ષ આની દષ્ટિ સહી
 જાય ? કેશુ લણે મોશિ પડ્યો અને બીજી જ કાલે
 જીજ્ઞાસો એણે મારુ માયુ ઝાડી નીચે નમાવ્યું અને બીજે
 હાથે પીઠ ઉપર કેટલાયે મુકા લગાવ્યા' કોમળી વરાળ
 ક્રિયા દ્વારા મર્ષ નીકળી ગયા પડી એ મોહામાથી નીમવા

લાગી: 'રડવા, મહારડવા, તું કે'દી ભણવાનો હતો? સાવ નંદિમૈત્ર છે.' આતું કેટલુંયે ચાલ્યું. મારે ક્યા એની ગણતરી રાખવી હતી? આખરે કેશુએ કહ્યું કે હવે તણસો વાર ગોખી કાઢ! મારું મશીન ફરી ચાલ્યું:

એસ્ આય્ ટી, સિદ્, મહણને બસણેં

એસ્ આય્ ટી, મિદ્, મહણને બસણેં

આ વખતે મેં મારા યંત્રમાં એક સુધારો કર્યો કે આંગળાઓ ક્યાં ગણવા બેસું? કેશુની ધીરજ કરતાં આપણી ધીરજ લાંબી છે. એ ફરી શબ્દ પૂછે ત્યાં સુધી છેા ને યંત્ર ચાલ્યા જ કરે.

એસ્ આય્ ટી, સિદ્, મહણને બસણેં

એસ્ આય્ ટી, સિદ્, મહણને બસણેં

હવે તો મારે ચોપડી તરફ જોવાપણું પણ રહ્યું ન હતું. ગમે તે દિશાએ જોઉં, મનમાં ગમે તે તરંગ ચલાવું, સમુદ્રના મોગ્ન સંભળાતાં તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળું, પાસેથી બિવાડી પસાર થાય તો એના તરફ મારી પેનસિસ્ટ્ર ફેંકું. મોઢું ચાલે એટલે બમ, બાકી તો આપણે સાવ સ્વતંત્ર. એટલે આ તો ખૂબ ફાવતું આવ્યું. આંખની પાંપણ ચાલે, નાકમાં શ્વાસ ચાલે, શરીરમાં લોહી ફરે તેમ મોઢું

‘એમ્ આમ્ ની, સિદ્ધ, મહાગુરુ બનશે’ અને જિવમા
બોલાવત તોયે હું એ બરાબર બોલી બતાવત એટલું એ
પાકુ થઈ ગયું હતું મૂંઝી વાળતા જેમ એ ને એ જ
કરચનીઓ હથેળીમા પડે છે તેમ જીવ અને હાલને ટેવ પડી
ગઈ હતી પણ દુદૈવ ટેવનું કે એણે અને ફરી અવગો
મવાલ પૂછ્યો બસણે માટે શબ્દ કયો? મગજના બધા
જ મારીમારણા બધ રાખેના હતા ત્યાં આવા અટપટા
મવાનનો જનાબ ખ્યાલી ઉઠાવે? કેશુ સાવ નિરાશ થયો
મે હું પેટ એને પૂછ્યું ‘ફરી ગોખી મડું?’ હવે તો
ધોધમાર માર વરમશે અને આખા શરીરની ચામડી એ
જેવી લીની થશે એમ મે માન્યું હતું આખા પ્રાઈકે મીચીને
છાતી કેમા દબાવીને અને માથું ખભાની અંદર ખોરી
ધાલીને મે મારના સ્વાગતની તૈયારીઓ પણ પૂરતી કરી
હા, વિનબ મર્ચ શો લાભ? જે થવાનું છે તે જટ પતી
જાય એ શું ખોડું?

પણ દુનિયામા ઘણી વાર અણધાર્યું જ બને છે ચીક,
નિગરા અને કોથ એટલા બધા વધી ગયા કે કેશુ આધગો
થવાને બદલે એકદમ શાત થઈ ગયો એ ગોલ્ડો, (અને
એ અવાજમા જરાયે જોર ન હતું) ‘હી- ટુ જી’ હું પણ
મણે કશું થયું જ નથી એમ શાંતિથી કાઠ્યો પૂઠ ફેરવી
અને ચાલતો થયો.

તે વિસથી કેશુએ મારી આગળ અગ્રેજનું નામ ન
લીધું આગળ જતા ઘણા વર્ષ પછી ત્યારે એણે એ
દહાડો રાત્રે મારા બીધી ગયા પછી મારા ટેબલ પર મારો
એ ‘મુદર અગ્રેજ નિબંધ લેખો ત્યારે એણે પોતાની

પ્રતિજ્ઞા તોડી બીજે દિવસે સ્ટેશન પર જઈ, વ્હીલર કંપનીના સ્ટોલમાંથી ઝકોટનું 'માર્મિયન' ખરીદી, એણે મને બેઠે તરીકે આપ્યું. હજી એ ચોપડી મારી પામે છે, અને બ્યારે બ્યારે તેના ઉપર નજર પડે છે ત્યારે ત્યારે મને નાનપણના એ દિવસો યાદ આવે છે. 'માર્મિયન'માંથી ફેટલાયે સારા સારા ફકરાઓ મોઢે કરી મે ફશુને સલગાવ્યા હતા.

દેશભક્તિના ભણકારા

દેશભક્તિ તેમ જ શ્રી સિવાજી મહારાજની વાતો મે પહેલવહેલી સાલળી તે પૂનામાં એ વખતે હું મરાઠી બીજામાં હતો. પૂનામાં અમારા ઘરની પાસે જ બાબા દેશપાડે કરીને એક પોલીસ હવાવદાર રહેતા હતા. અમારે ત્યાં એ ધણી વાર આવે એમની તકુ પણ અમારે ત્યાં બેસવા આવે. બહુ ભલી માર્ઝ હતી બામા અમારે ત્યાં આવી કેશુને, ગોદુને અને મને પાસે બેસાડી અમને ઐતિહાસિક વાતો રહેતા. દેશભક્તિ એ માણસની પ્રથમ ફરજ છે, દેશને માટે મરવા તૈયાર થવું જોઈએ, એવું એવું અમને સમજાવતાં એ જ બાબા દેશપાડે આગળ જતા મુળર્ધ હલામના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મરાહૂત અમનદાર થયા. મહારાષ્ટ્રની ક્રાંતિકારક દિનચાસોની જડ શોધી કાઢવામાં એ દેશપાડેનો હિસ્સો અસાધારણ છે. આવા માણસ પાસેથી દેશભક્તિના રાખો પ્રથમ મારે કાને પડ્યા એ કે હું વિચિત્ર.

દેશભક્તિના લાણુકારા

પૂનેથી શાહપુર આવ્યા પછી અમે ગિવાજનો ઇતિહાસ વધારે વાંચ્યો. પછી તો માંગે કરવા જઈએ ત્યાં ટેકરી પર શિવાજી અને આફઝલખાનની લડાઈ રમીએ ઘૂમટની ટેકરી પર પથરાની ખાણો ઘણી હતી. એમાંથી પથરા લઈને અમે મામમામા ફેંકતા. પૂરતા દૂર ગિલા રહીએ એટલે કોઈને વાગે નહિ.

એ તો મરાઠી ચોથીની વાત. અંગ્રેજી પહેલીમા ગયા ત્યારે અમારી દેશભક્તિએ લાપણોનું કપ લીધું. ધરની મેડી પર કોઈ આવે નહિ એવે ડુંકાણે અમે ત્રણ ચાર મિત્રો ભેગા થતા અને વારાકગતી દેશભક્તિનાં લાપણો ફેંકતા. લાપણોમા શિવાજી મહારાજની મુતિ અને અંગ્રેજોને તથા આજના જમાનાને ગાળો, એટલું જ આવતું અંગ્રેજો સામે લડવું જોઈએ એટલે તો અમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો. પણ તેને સારું શરીર કમાયેલું હોવું જોઈએ અમે કસગત અને કુમતી શરૂ કરી અમારા મડળમા લાગુ કરીને એક છોકરો હતો. એ હિમરે મારા કગતા ન નો, પણ કુમતીમા મને હમેશાં પાડે. પાડે એટલું જ નહિ પણ મારે અને મતાવે. પડયા પછી કશુંના ફિટકાર પણ સાબળવાના હોય. એટલે મેં કુમતી છોડી દીધી ને એ મડળ પણ છોડી દીધું રાજનો તેજેવધ કાણુ સહન રે ?

ખૂનની ખપરો

શાહપુરની અગ્રેજ નિશાળમાં હું લખવા જતો હતો ઘણું કરીને બીજાં હોમ્સ. મને પગે ગૂમડું થયું હતું રોજ લગડાતો લગડાતો નિશાળે જતો. રસ્તામાં એક કમાગે મને આમ નિશાળે જતો જોઈ મારી દયા ખાતો કેક વાર મારી નિશાળનિજાનાં વખાણુ પણુ કરતો. 'એ જ કાગળે મારો મહાભાવ એ માણુમ પ્રત્યે કંઈક જાગેયો.

એક દિવસ એની દુકાનના થાલવા પર 'કેમરી જાદા-પત્રક' કરીને એક નાનકડી કાપલી ચોડેલી મેં જોઈ. રમ્તે ચાંપતાં એ થું છે તે હું જોતો હતો ત્યાં કસારાએ મને બોલાવ્યો, 'લાઈ, આવો; આ ત્રાંચી તો છુએ. દેશમાં જ થતા એ જ...'

તરફથી અમે એક બે પદ ગાયાં હતાં. પણ ખૂનાનું ગાયન તો 'કંઈ છુદ્ધ' જ નીવડ્યું. ખૂનામાં પહેલવહેલો પ્લેગ ફાટેલો એને અંગે સરકારે કેટલોક લસ્કરી બંદોબસ્ત શહેરમાં રાખ્યો હતો. લોકોને થયેલું કે, પ્લેગ પોસાય, પણ આ બંદોબસ્ત ન પોસાય. એ જ કારણે પ્લેગ-અમલદારનું ખૂન થયું હતું. લોકો બોલવા લાગ્યા કે, 'જરૂર, આ કંઈ દેશલક્ષ્મીનું કામ છે!' પછી તો નામદાર તિલકને સરકારે મળ કરી. સરદાર નાતુ ભાઈઓને રાજકેદી તરીકે બેલગામ લાવીને રાખ્યા. ગામના લોકો કહેતા કે, 'તિલક એ શિવાજીના અવતાર છે. શિવાજીના ચાર ગોહિયા હતા: એસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને ખીજા બે. આજે બે નાતુ ભાઈઓ એ ગોહિયાના જ અવતાર છે.' ખીજા બે ગોહિયા અમે ક્યા ગોખ્યા હતા તે આજે યાદ નથી. અમારા મનમાં તો એવું હતું કે, તિલક તરફથી જ એ ખૂન થયેલું હોવું જોઈએ એને સારું અમારી પાસે પુરાવા ક્યાંથી હોય? પણ કોઈ પણ દેશદિનનું કામ થયું હોય તો તેનો મંબંધ, કશા પુરાવા વગર, તિલક સાથે જોડી દેવો એ અમાગ જેવાને મહેજે ગમતું.

થોડા દહાડામાં અણણા ખૂનાથી આવ્યો. એણે તો વળી નવી જ વિગતો આપી. એણે કહ્યું કે, 'રેંડ સાહેબ ઇસ્પતાલમાં મરી ગયો તે પહેલાં એને લાન આવ્યું અને એણે કેટલીક વિગતો કહી. એણે પોતાના મારનારને જોયો હતો. મારનાર કોઈ ગોરો હતો. કોઈ મડમની બાબતમાં એ બેને ઝલ્લો થયેલો અને એને અંગે એ ખૂન થયું છે. 'શુદ્ધન કરીને એક પોલીસ અમલદાર આ વાતની વિગત

જાણે છે, પણ એણે બધું 'હશ અપ' (hush up) કર્યું છે'

પછી તો પૂનેથી રાજ રાજ નવી વિગતો આવે વિગતોના મે પ્રવાહ આવતા એમ ઠપા ઢાંગ અને ખીજે પૂનેથી આવનારા મુમાફરો માગફતે દેખીતી રીતે ભોડા ખાનગી માહિતી પર વધારે વિશ્વાસ રાખના અને ભોમ વાતો કરે તે બધી એકખીમના કાનમાં ભેડે, એ વેળાએ દરેક જાણુ ખીજા દરેક માણુમના વિશ્વામનુ પાત્ર હતો.

પછી વાત ચાલી કે અરમરની છપી પોલીસ શહેરે શહેરે ફરે છે એ જ અરમરના નિગાયત ભોમના એ જગમ માધુઓ શાહપુરમાં દાખલ થયા અને મે હાથમાં ઘટડીઓ વમાડતા શહેરમાં ફરવા લાગ્યા ભોમએ ટરાચુ કે આ ભોમ છપી પોલીસ જ હોવા ભેદમાં નિશાનના છોકરાઓએ એ વાત માલગી અને એમ દહાડો મેરીમાં એ બિચાગ માધુઓને દીક દીક માર પાડ્યો.

માર્ગે ખીજે બધી આફવાઓ ઓગળી મર્જ અને આફકર લાઈઓના નામ રેડ અને આમરના ખૂન માથે ભેડાયા.

૨૭

તમાચે।

અગ્રેજી પહેલીમા લણુતો ત્યારે વિબ્ધ કરીને એક
મારો દોસ્ત હતો, અથવા હું એનો દોસ્ત હતો એમ
કહીએ તો વધારે માયુ ગણાય અવળે રસ્તે ચડેના
એ છોકરાને ઘઈ મિત્ર ન હતો એનો આખો દિવસ
કપનાતરગોમા જતો એણે મારી દોઝી શોધી એના
કતિના મનોરાજ્ય હું ધીરજથી સાલજતો, એટલે હું એનો
મોટો આશ્રય ઘઈ પડ્યો અમે બને જણે મળીને
'કલ્પમિવિજય' કરીને એક નાટક લખવાનું દરાવ્યું હતું
પણ પ્રવેશો અને પાત્રો નક્કી કરવા ઉપરાત એ આગળ
વધ્યું જ નહિ

વિબ્ધ પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો ગાધીને
ત્યાં જઈ મામાને નામે તે ગુનકદ, નદામ, કિમ્મિમ
વગેરે વસ્તુઓ ઉધાર લાવી ખાઈ જતો
એમથી ભાગ પડાવવા એ મને નોતરતો પહેરે દિવસે

સ્મરણયાત્રા

મેં એનો ગુલકંદ ખાધો. પણ પછી ત્યારે ખંખર પડી કે એ ચોરીને ખામ છે, ત્યારે મેં એની પાસેથી કશું પણ લેવાની ના પાડી. એ વખતે પ્રામાણિકપણાનો કંઈ ખાસ ઊંચો આદર્શ મેં કુળવ્યો હતો એમ નહિ, પણ મને એ મંદુ માગતું. ધરના લોકો વિશ્વાસ રાખે ત્યાં જ એ છોકરા ચોરી કરે એમાં ધૂમ્બાનદારી પણ ન હતી ને બહાદુરી પણ ન હતી.

વિષ્ણુ વિષે એક એ ખરાબ વાતો વર્ગમાં બોલાતી. ફટલાક છોકરાઓ કહેતા કે, એ સાચી ન હોય, કાંકે નાહા ભેડી કાઢી છે. અને ફટલાક કહેતા કે, એ છોકરા વિષે એ માયું પણ હોઈ શકે, એ શું ન કરે?

એક દિવસ, કોણ જાણે શાથી, અમે બંને લડી પડ્યા. મેં એની સાથે વેર બાંધ્યું. મનમાં નક્કી કર્યું કે, એ તાલામકને બદનામ કરવો જ જોઈએ. વર્ગમાં શિક્ષક ન હતા. પહેલે નંબરે પટવેકર બેઠો હતો. મેં એની પાસે જઈ કહ્યું, 'વિષ્ણુ વિષે છોકરાઓ જે વાત બોલે છે' તે

આવતી? મિત્ર ધારીને જ એણે પેટની વાત તમારી પાસે કરી હશે ને? આમ ખાનદાની ભૂલો મા પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસો.’

આ તાણું વચન તો તમાચા કરતાં પણ મને વધારે વાગ્યું. મારો પ્રચાર રદ કરી હું મારે ડેકાણે જઈ બેઠો. મારા કાન ગરમ ગરમ થઈ ગયા હતા. ધડીકમાં ઠંડા પડે ને ફરી ગરમ થાય. લોહી સાથે વિચારો પણ ખૂબ જોરથી ફરતા હતા. (મોને પર મને જરાયે ચીક ન ચડી.) એણે તો મને જીવન માટે સારી શિખામણ આપી હતી. માણસ ગમે તેટલો ચિડાચો હોય તોપણ પોતાનું કૃત્ય હીન છે એ ઓળખવા જોઈએ જાન એને હોય જ છે. વિષય તો મારી પડખે જ બેઠો હતો. પણ દુશ્મન સાથે બોલાય કેમ? મેં કાગળના કટકા પર એક વાક્ય લખ્યું: ‘મારી ભૂલ થઈ’ અને એના બોળામાં ફેંક્યું. એટલેથી એ રાજ થયો અને અમે ફરી મિત્ર થયા.

એ છોકરા જોડે મારે ચારેક માહના દોસ્તી રહી હશે. પછી તો હું સાવંતવાડી ગયો. એ છોકરો ખરાબ છે એ હું પહેલેથી જાણતો હતો. એને મારો આધાર જોઈએ છે એટલું જોઈને જ મેં એને મારી સાથે દોસ્તી બાંધવા દીધેલી. જતાં કોઈ પણ રીતે એનો ચેપ મને ન લાગ્યો. એની પાસેથી મેં ગંદામા ગંદી વસ્તુઓ સાંભળેલી, પણ એ વખતે મારા મન પર એની કશી અસર ન થઈ. પણ, આગળ જતાં, એ વાતોના સ્મરણથી મારી કલ્પનાશક્તિ જરાય ગંદી થઈ નહિ એમ જો હું કહી શકત તો કેવું સારું!

મિત્રાચારી ખોળતા એણે વેરીનું કામ કર્યું એણે
મારી કલ્પનામાં જે ગદવાડ નાખ્યો તે ધોઈ કાઢતા મને
વરમોની મહેનત પડી છે / માલજેવી વાતો એક કાનેથી
પ્રવેશ કરી બીજે કાનેથી નીકળી નથી જતી, મગજની
જ્યમદગ્ત વાદળો એને ચૂસી લે છે, સિલાલેખ જૂમાઈ
જાય, પણ સ્મરણરૂપે જૂમાના નથી /

‘ખીરે એક ડેમણે કહ્યું છે, ‘મન ગયા તો જાને દો,
મન જાને દો શરીર’ એ સિદ્ધાંતમાં માની મેં ઘણું વેચ્યું
કે માયવવા જેવું હોય તો મુખ્ય મન જ છે

ગન્ધના) ડોકરોઓ અટક્યાના દરી જન લેખમમા નાખે
ત્યારે માનાય (તેમાયે ખામ કરીને મા) બી બીને
હોકરાને રો-વા માગે, શરીર માયવવાનું કહે, ને બેઠકમારી
માટે વટે,—એ મનાતન નિયમ જીવાનોને એ જ છાજે
એના બદલામા મારુ બીજાપણુ આઈને અમલ થયુ ને
આઈએ મારી નિર્ભર્ત્મના કરી' મને થઈ આવ્યુ કે, આના
કરતા તો હું અહીં મરી જાઉં તો શું ખેલુ?

પત્રી : હા રીતે આગળ વધ્યો અને એ છોડા પરની
તસા દેવ પરની ખૂન આબનીઓ તોડીને વધી આવ્યો એ
જુથે મારા ધ્યાનમા ન રહ્યું ત દિવમથી મે મારી બી
છોડી જ દીધી એમ કહું તો ચાલે

આજે ત્યારે છોકરાઓ મને પૂછે કે, આટલો મ્હારું
ત્યાગ કેમ કયય? અમારી 'કરીઆ' ખુવાગ થઈ જાય
એનું શું? ત્યારે ત્યારે હું એમને કહું છું કે તમારા જેવી
જીવાનીને તો નગામ શોભે, ચાખુ નહિ અને જોડી વાર
આ વાક્ય ઉચ્ચારુ છું તેટલી વાર સાવરનું પેલુ આબનીનું
જાડ અને એની તબે બિભેની મારી માની મૂર્તિ દષ્ટિ
આગળ ખડી ચાય છે



માતૃશ્રી
મી સતનામ્ દાસજી

નાગરવેલની વાડી

સાવરૂરમાં અમે દોઢેક મહિનો રહ્યા હોઈશું. એક દિવસ સવારે વહેલો ઊડીને ટું પિનાથી સાથે ફરવા ગયો. ક્યાં જવાનું છે એનો મને જરાયે ખ્યાલ ન હતો. અમે ખૂબ ચાલ્યા. પછી રસ્તો ખેનરોમાંથી ચાલ્યો, અને એકા-એક અમે એક મુંદર જગીચામાં દાખલ થયા. ત્યાં ભુઓ ત્યાં લીંધુનાં ગાડ. બધાં ગાડનાં પાન લીલાં હોય છે, પણ લીંબોઈનાં પાનના રંગની ખુમારી કંઈક ઓર જ હોય છે. મોના પામે એકલો વર્ણ જ હોય છે, ત્યારે આ પાનમાં

માથેના એક માણસે કહ્યું, 'આ વાડી મગધરી છે' બમ
મારી દાનત બગડી પડી તો જેટના સારા કળ દેખાય તે
તોડી જ લઉં

પામે જ ખેતરમા દૂધીનો વેતો હતો. વેનાનો માડવો
મારી પેઠે બેસ્યો હતો અને એમા પણ દૂધી ઉપરથી જમીન
સુધી લટકતી હતી. એવી મોની દૂધી ત્યાર પછી મેં જોઈ
નથી મેં કહ્યું, 'આમાથી એક અમારે ત્યાં મોકલો
મારી બાને એ બતાવવી છે. માળી મરકશે હતો. એણે
કહ્યું, 'તમારે હાથે જ એ તોડી લેા ને' એણે મારા હાથમા
દાતરકું આપ્યું. હું મારા પગની આગળાઓ પગ જોડો
થયો. હાથે દૂધીનો ટેકા લીધો. પણ દાતરકું ડીકાને
પહોંચે જ શાનું? બધા હમવા લાગ્યા. અમે થોડાક આગળ
ગયા. ત્યાં નાળિયેરીના ઝાડ હતા. એના પરથી કેટલાક
કાચા નાળિયેર ઉતરાવીને અમે એનું દૂધ પીધું, અને
અંદરથી પાતડું માખણ જેવું કોપડું પણ કાઢીને ખાધું.

એક કલાક કરતા વધારે રૂપાં હોઈશું. બધે જ
લીલીજમ નીસોતરી જેમ જેમ તડકો વધે તેમ તેમ છાયાની
મીઠી ટાંઢા વધારે આનંદ દે. હું આનંદમા ફરતો હતો,
એવામા ખૂબ લાભે સુધી પથરાયેલી માડવા જેવી એક
ઝૂપડી મેં જોઈ મેં પૂછ્યું, 'આવી વિચિત્ર અને ઠીંગણી
ઝૂપડી શા માટે બાધતા હશે? આમા તો ઘોર પણ સુખેથી
રહી ન શકે' પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'બાધા, એ ઝૂપડી
નો'મ આને નામરવેન કહે છે. અંદર જઈને જો એક
ખાવાના કુમળા પાન દેખાશે. આ પાન તડકો ખમી નથી
શકતા એટલા માટે આવો માડવો બાધવો પડે છે.'

નાગરવેલની વાહી

હું અંદર જવાને અધીરો થયો. પણ અંદર જવાનું
ખારણું દેખાય નહિ. ખૂબ આગળ ગયા પછી આખરે ખારણું
આવ્યું. વાહરડાની જેમ હું અંદર ધૂસ્યો. ઓહો હો!
કેવું મળનું દશ્ય! લાંબી લાંબી થાંભલાની હાર; અને
દરેક થાંભલાને, બાળક પિતાને બાઝી પડે તેમ વીંટળાયેલી
નાગરવેલો; અને એનાં શીકાં લીલાં કુમળાં અણીદાર પાંદડા!
આટલું મનોહર દશ્ય કલ્પનામાં પણ આવેલું નહોતું.
થાંભલાની હારો વચ્ચે હું ખૂબ દોડ્યો. મને થયું કે
પરીઓની રાણીનો આ મહેલ છે. એકાદ પાદડું તોડી લઉં
કે 'બટ્' જેવો અવાજ થાય. પિનાથીએ મને ખૂબ ન પાડી
હોત તો મારી મેળે હું બહાર જવાનો જ નહોતો. સાથેના
લોકો કહે, 'એટલામાં શું ધરાયા, આપ્પાસાહેબ? આગળ
આથીયે સરમ મળ જોવાની મળશે.' મેં મનમાં કહ્યું,
'આથી સરમ કશું હોઈ જ ન શકે. મને બહાર કાઢવા
અમસ્તા લલચાવે છે.'

પણ મારી ધારણા ખોટી પડી આગળ એક તરફ
પરેયાનાં ઝાડ, બીજી તરફ ફોફળ (સોપારી)ના ઝાડ, અને
દરેક ઝાડની આમપાસ નાગરવેલ વીંટળાયેલી. સોપારીનાં
ઝાડ બહુ પામે પાસે વાવેલા હોય તોયે નુકસાન નથી હોતું,
અને પાસે પાસે આવવાથી એની છાયા ગીચ માલીયા જેવી
પડે છે. અહીંની નાગરવેલ પેલી માડવાવાળી નાગરવેલ
જેટલી કુમળી ન હતી. પાંદડા જરા મોટા, પહોળાં અને
કાળાશ પંડતા હતાં. કોકે મને કહ્યું, 'આ નાગરવેલને
શિરસી પાન કહે છે. આ પાન બહુ તીખાં હોય છે. જે
લોકો તમાકુ ખાય છે તે જ આવા પાન પસંદ કરે છે.'

આ જાડો વચ્ચે દોડવું સહેલું નહોતું, કેમકે જાડો વચ્ચેથી
કેમનું પાણી દોડતું હતું

મને કુતૂહલ થયું કે જાડ પર સોપારી પાકે ત્યારે કંઈ
રીતે ઉતારતા હશે ? માળીએ કહ્યું. ‘હમણાં જ તમને બતાવું’
પણ હવે કુતૂહલને બદલે માગ મનમાં બીક પેડી મને થયું
કે, આ માળી એના પગ વચ્ચે નાગરવેલને ચગદીને ઉપ-
ચડી જશે પણ ના. બગીચાને એક છેડે એક ત્રિધુગ જેવું
સોપારીનું જાડ હતું, એના પાંચ એ ચડી મથો દોઢે પહોંચ્યો.
અને વાદરાની જેમ આખું જાડ હલાવવા લાગ્યો. સોપારીનું
પાતળું જાડ મોટા મોટા ઝોલા ખાવા લાગ્યું માળીએ એ
ઝોલા માથે ઝટ દર્ધને પામેનું જાડ પકડી પાડ્યું અને એને
બાજયા પટલું જાડ હાથ કરીને પાછું ફર્યું હવે હું સમજી
ગયો એ વાદરો આ જ રીતે એક જાડ પરથી બીજે જાડે
વળગનાનો અને, ગગમિયાના દુકાની પેટે, જાડનો આખો
દાયરો કરી વળવાનો માળીએ લટકતા લટકતા એક હાથ
પૂરી કરી અને સામી બાજુના નાગા જાડ પરથી
દોડે બેઠો

હકીમ સાહેબ

વાડીમાંથી ઘેર આવતાં ખૂબ તડકો થયો. જેમ તેમ નાહીને ખાધુ. બપોરે ઘેર આલેલા નાળિયેર પર ફરી અપાટો માર્યો, અને આખો દિવસ નાગરવેનની જ વાતો કરી. બીજે દિવસે મને સખત તાવ આવ્યો. સોને ચિંતા પેડી. સાવનૂરમા કોઈ ભારે દાકતર હતો કે નહિ એની મને ખબર નથી, પણ દારભારીએ ભક્ષામણ કરીને એક પ્રખ્યાત હકીમ મારે માટે મોકલી દીધા. એ હકીમની મૂર્તિ આજેય દષ્ટિ આગળ તાજી છે. એમના કદાવર શરીરને એમનો સાંજો અંગરખો અને ફરફરતી દાદી બાકુ જ શોભતાં. હકીમ સાહેબ પ્રતિષ્ઠિત છતા પ્રસન્ન દેખાતા. એ અંદર આવ્યા કે સીધા મારી પચારી પર આવીને બેઠા. એમણે નાડી તપાસી, કેટલીક હકીકતો પૂછી, અને પછી આડીઅવળી વાતો ચર્ચ કરી. ભાઈસાહેબની જાનમાં એવી મીઠાશ હતી કે એ કલાકેક બેઠા તોયે એમને

એ અમને ખબર ન પડી! પછી એમણે દવા આપવાનો વિચાર
કયો અમરખ્યાના નટકતા વાળા ગજવામાથી એ શીશી
કાઢી એ એ જ શીશીમા અનેક જાતની ગોળીઓ હતી
શીશી ડાખી હથેળી પર હાનવી હકીમ સાહેબ એ એ
ગોળી હાથમા લઈ વિચાર કરતા લાગ્યા એ આગળીમા ગોળી
ફેરવતા જાય અને વિચાર કરે આખરે નિર્ણય કરી એ
ગોળી મારા હાથમા આપી પણ હું એ ખાઉં એ પહેલા
એમણે વિચાર ફેરવ્યો અને કહ્યું 'રહો, આજે આ નહિ
હાનવી આ આપીશ, આજે બીજી આપુ' ફરી આગળીમા
ગોળીઓ ફરવા લાગી આખરે એક ગોળીનો નિર્ણય થયો
અને તે હું ગળી ગયો વિનાયતી વૈદ કરતા આપણુ દેશી
વૈદક માત્રુ મરી પાળવાની હોય, પણ દવાઓ આદિ
અને રચિકર હોય છે

બીજે દહાડે એ જ વખતે હકીમ સાહેબ આવ્યા કે
'તો એમની રાહ જ જોતો હતો બાગ્યામા પેમે ત્યાંથી જ
'કી છોટે મહારાજ?' કરીને તબિયત પૂછ પચ્ચની
મુચનાઓ આપી દે ને ફરી વાતે ચડે પિતાશ્રીને મત્રાપણ
કરના અનુભવકિત વધુ શ્રિય હતી હકીમ સાહેબની હિંદી
ભાષા માવ સહેલી એમા કાનડી કરતા મરાઠી શબ્દો
વધારે એટલે મને એમની વાતોમા બહુ રમ પડતો છેક
દિવસ કોઈ પ્રખ્યાત ડાકુની વાતો કરે, માર્ક વાર દેશદેસાતરનો
પોતાનો અનુભવ વર્ણવે

એ દિવસ મે એમને વાડીમા જોયેની દુધીની વાત
કરી હકીમ સાહેબ તરત જ બોલ્યા, 'અરે, એમા તે
તમે શું ભારે જોયું? એ એક ઠંડાણે એવું જોયેલું કે

હકીમ સાહેબ

માળીએ દૂધીનો વેલો માંડવા પર ચડાવવાને બદલે જમીન પર જ ફેલાવેલો. એમાં એક દૂધી જેમ વધવાં લાગી તેમ એણે એની આગળ જમીનમાં ખીલી મારી. દૂધી સહેજ વાંક લઈને ડાબી બાજુ પર વધવાં લાગી. એને સહેજ વધવા દઈને એણે ત્યાં ખીલી મારી; એટલે દૂધી ફરી જમણી બાજુ વળી. આમ દૂધી નાગમોડીના આકારમાં દસ હાથ લાંબી વધી. એ જોવાની મજા જોર જ હતી.'

બિરબલ બાદશાહની વાતોનો તો હકીમ સાહેબની પાસે મોટો ખજાનો. બિરબલે લટકતા કાળાની આસપાસ એક નાનકડા મોઢાવાળું મોટું માટલું લટકતું રાખ્યું અને કાળાને માટલાની અંદર વધવા દીધું; માટલું પૂરેપૂરું ભરાયું ત્યારે હિપરનું ડોંટું કાપી એ બાદશાહને ભેટ મોકલ્યું એવી એવી દેટલીયે વાતો એમની પામેથી સાંભળી.

હકીમ સાહેબની દવાથી હું સાન્ને થયો કે વાતોથી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું ખરું કે એમની વાતોને લીધે જટ માળા ચવાની મને પરવા ન રહી. સાન્ને થઈશ તો હકીમ સાહેબ આવતા બાંધ થશે એ ખીક મને વધારે રહેતી.

આનંદથી કહ્યું, ‘મટેઝ ખુદાની. તમારો માણસ બચી ગયો મમજને.’ મસવાના લોહીની મેં તરત દવા બનાવી આપી ને પેતો માણસ માને થયો.”

મસવાના લોહીની વાત માંબળી અને આશ્ચર્ય થયું પણ આઈએ કહ્યું કે, ‘એમા આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી આપણા ગામડામા પણ એક જણ પાસે મગવા ને કળતરના લોહીમા બોળી સૂકવી ગયેના રૂમાન છે વૈદ્યમા કઈ ચીજ કામ આવે ને કઈ ન આવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એક રોગ પર ચિનાડીની વિષ્ટા પણ આપે છે’

પત્રી તો જાત જાતની વનસ્પતિઓના ગુણધર્મ વિશે વાતો ચાલી વનસ્પતિની વાતોમા લીમડો આવ્યા વગર કેમ ગહે? આઈએ કહ્યું, ‘લીમડાના પાન વાટીને, એમા પાણીનું ટીપુ ઉમેર્યા વગર, એનો રમ કાઢવામા આવે, તો એવા એક તોના રમથી મરી ગયેયો માણસ જીવતો થઈ શકે’ પિનાશીએ હમીને કહ્યું કે, ‘લીમડાના પાનમાથી ટીપુ પણ રમ ન નીકળી શકે, એટલે ટ્રાકે આ માહાત્મ્ય જોડી કાઢ્યું છે’ દકીમ સાહન કહે, ‘એ ગમે તે હો, પણ જો પાકે થરક લીમડાનું ઝાડ તમારા જોવામા આવે તો એની આસ પામ ફરી જોને ટ્રાક વાર એનું થક આપમેળે ફાટે છે અને એમાથી ચોખ્ખો ગુદો જોવા રસ નીકળે છે એવો રમ જો કદી મગે તો એ તરત જ ખાઈ જવો એ શુંદરમા આદ્યુત શક્તિ છે અનેક રોગો એનાથી મટે છે ટ્રેલા લોકોના પગ હમેશા ફાટે છે એ તો એ રસ સહેજ ચાખવાથી જ મગી જાય છે લીમડા પરના મધપૂડાનું મધ પણ વિશેષ ગુણકારી હોય છે’

હકીમ સાહેબ

થોડા દિવસ પછી અમારા બંગલા સામેના સીમડા પર મેં એક નાનકડો મધપૂડો જોયો. પાસેના ફૂવા પર કેદીઓ રેંટ ચલાવતા હતા. એમની પામે મેં એ મધપૂડો ઉતરાવ્યો. ને મધ એક શીશીમાં ભરી રાખ્યું. થોડા દહાડામાં એ મધની સરસ દાણાદાર ખાંડ થઈ ગઈ. એનો રંગ પીળાશ પડતો ઘોળો હતો. એ ખાંડ એક બે વાર જ મેં ચાખી હશે. એટલામાં એક દિવસ મારે હાથે એ શીશી પડીને ફૂટી ગઈ. અંદર કાચની ઠરચો હશે એ બીકથી બધું મધ ફેંકી દેવું પડ્યું.

આખરે અમારે સાવનર છોડવાનો વખત આવ્યો. પિતાશ્રીએ ઝારકુન મારફતે હકીમ સાહેબને એમની શી વિશે પૂછાવ્યું. પિતાશ્રી હકીમ સાહેબને રાજી કરવા માગતા હતા. હકીમ સાહેબે કહ્યું, 'મારે તમારી પાસેથી પૈસા નથી લેવા. પણ તમારું આ ઘડિયાળ છે એટલું મને તમારી યાદગીરી તરીકે આપો.' ઘડિયાળની કિંમત કંઈ મોટી ન હતી. ૩૦-૩૫ રૂપિયા હશે. પણ પિતાશ્રીએ એ આપવાની ના પાડી. એમણે કહ્યું, 'તમે બીજું ગમે તે માગો' પિતાશ્રીએ એમને ૪૦ રૂપિયા લેવાનું કહ્યું. બીજું ઘડિયાળ મંગાવી આપવાની વાત કરી. પણ હકીમ સાહેબ કેમે કયાં માને નહિ. તેઓ કહે, 'મને કયા પૈસાની પડી છે? મારે તો તમારું વપરાતું ઘડિયાળ જોઈએ છે.' પિતાશ્રીએ ઘડિયાળ આપવાની ના કેમ પાડી એ હું સમજી ન શક્યો, અને પૂછવાનું પણ મને ન સૂઝ્યું. આખરે પિતાશ્રીએ પોતાની જ જીદ કાયમ રાખી અને કારભારીની મધ્યસ્થીથી હકીમ સાહેબ પામે કંઈક રકમ લેવડાવી.

હોય છે. છતાં કાળીની આ વાત મને અસંભવિત લાગી. તેથી મેં એના તરફ ખાસ ધ્યાન રાખ્યું.

ખીજે ગુરુવારે દૂધમાં લોટ બાંધી સરસ લાખરી તૈયાર કરાવી. ઉપર ઘી ચોપડ્યું. (હું તો કાળીને પૂરી ખવડાવવાનો હતો; પણ આઈએ કહ્યું કે, ફતરાંને તજેલું ન અપાય; એથી ફતરાં હડકાયા થાય છે કે માંદા પડે છે.) ગુરુવારે આ લાખરી મેં કાળીને આપી. લાખરી સરસ મહેકે, એટલે ખાવાને મન લગ્યાય. કકડો મોઢામાં લે અને ફરી છોડી દે. આમ એણે અનેક વાર કર્યું, પણ અપવાસ તોડ્યો નહિ. સાંજે ચાર વાગ્યે એને ખૂબ ભૂખ લાગેલી લેઈ ફરી મેં એ જ પ્રયાગ કર્યો. એક આખી લાખરી એના આગળ મૂકી. કાળીને આ વખતે નવો વિચાર સૂઝ્યો. એણે લાખરી મોઢામાં લીધી, અને સહેજ દૂર જઈ, આગલા પગ વડે જમીન ખોદી, એમાં એ લાખરી છટી દીધી, અને એના પર જ પોતાનું આસન જમાવી દીધું. ખીજે દિવસે સવારે વહેલો જીડી હું કાળીને જોવા ગયો. એ પણ એ જ વખતે જીડી. એણે જમીન ખોદી અને જોતજોતાંમાં લાખરીથી પારણું કર્યું. ખીજા એ ગુરુવારે પણ મને એ જ અનુભવ થયો!

ત્યાર પછી ઘણાં વરસે મારા પિતાશ્રી બીજી વાર સાવનર ગયા હતા. હું ગયો ન હતો. પણ એમની પાસેથી પ્રથમ ખખર મળ્યા કે કાળીનો ધંધો હજી એનો એ જ ચાલે છે. પાછળથી કાગળ આવ્યો કે, કાળી શિકાર કરવા જતાં કંઈક અકસ્માતથી મરી ગઈ.

પાઠમાળા

માવંતવાડીમાં ગવંડળકરને ત્યાં અમે હતા ત્યારે અગ્રામ સૂર્યગ્રહણ થયેલું. ન્હસ અગિયારનો શુભાર હશે. સાવ અંધારું થઈ ગયું. એકએ ગ્રહ પણ દેખાવા લાગ્યા. કાગડા વગેરે પક્ષીઓ અકળાઈને કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. એ વખતે મેં એક મળની શોધ કરી. ગ્રહણ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ હવામાં એવો કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો કે મૃગજળનાં જેમ આછા મોઝાં બિછળે છે તેમ આકાશમાં દેખાવા લાગ્યું. મારી આંખનો વહેમ છે કે શું, એ શંકા દૂર કરવા મેં આમ-પાસનાં બધાંને એ બતાવ્યું. પછી જમીન પર જોઈ તો ધુમાડાની છાયા પડે તેવી લહેરો જમીન પર દોડતી દેખાઈ. આનું કારણ શું હશે તે હજી મારા ધ્યાનમાં બરાબર નથી આવ્યું. બીજી વાર એવું અગ્રાસ ગ્રહણ પણ દેખાયું નથી એટલે એ અનુભવને ફરી તપાસવાની તક પણ નથી મળી. પણ એ સૂર્યગ્રહણની છાપ મગજ પર ચોક્કસ છે.

અર્થઘટણુ તો એક દિવસનું હતું — અરે, અર્થો કદાચ નહિ હોય, પણ બીજી એક ઘટણુ મને મદિનાઓ મુઠી નહીં પેલી ભાષાતર પાઠભાળા તે વખતે મેં ૧૨ી દીધી પણ એ કંઈ મને છોડે એની ન હતી અબજાએ મનમાં લીધું કે હવે ને ગોઠુ આખો દિવસ રખડે છે, એમને નહીં ભણાવીએ રાજ અમારે શબ્દો ગોખવા પડતા, નિયમો યાદ રાખવા પડતા, અને વાક્યો કરવા પડતા A, An અને The જ્યાંત્યા નડે ‘પબ્લિક’ નો સ્પેશિયલ હું બચુ ‘Publike’ હતો અબજા કહે, ‘એને ઉચ્ચાર પબ્લિક યશે’ હું એને સુધારી ‘Publick’ કરી દેતો છક માથે અપ દર્શને નેતરની ચોરી હાથ પર કે જાથ પર વાગતી પણ હને મદદ વગર એકલી રહેવા પડતું મને સૂઝતું નહિ આખો દિવસ અબજા કા તો તાપબેરીમાં જાય, કા તો રઘુનાથ બાપુ પામે રાજયોગનું જ્ઞાન લેવા જાય, અને અમે રખડીએ સાંજે વાડી પડી અબજા અમાડુ લેસન લે

એક દિવસ અમાનક અબજા બપોરે જ સેગ આવ્યા તડકાને લીધે માથે છત્રી ધરી હતી, એમને અબજા પાસે આવ્યા ત્યાં સુધી અમે એમને જોઈ ન શક્યા આવતાવેત અમને રખડતા જોઈ એમણે પૂછ્યું, ‘શબ્દો કેરીને પછી જ રમો છો ને?’ મેં જટ કહી દીધું, ‘હારતો’ બચી જવા માટે જૂઠાં તો કહી દીધું, પણ મનમાં ધ્રોણ પેરા કે, અબજા રાજયોગ શાખવા જાય છે, યોગની શક્તિથી આમાના મનની વાત જાણતા હોય તો? તો તો બરાબર અપદાર્શ અને બમણો માર ખાઈશું

અણ્ણાનો રિવાજ એવો હતો કે, અમારા બે જણમાંથી જે વહેલો જમી રહે એનું લેસન એ પહેલું લે, પછી બીજાનું. એ ઉપરથી મને એક યુક્તિ સૂઝી. મેં બહુ ધીમે ધીમે વાગોળાને ખાવાનું શરૂ કર્યું. નાના જમી પરવારે અને ટોપને મોઢ પહોચે. નાનાનું લેસન પતે એટલામાં મારા શબ્દો હું જોઈ લેતો અને અણ્ણાની તપાસને પહોંચી વળવા તૈયાર થતો.

ચારેક દિવસમાં નાના મારી યુક્તિ કળી ગયો, અને ચૂપચાપ એણે પણ વાગોળવા માંડ્યું. હવે કંઈયું પ્રમંગ આવ્યો. 'પણ મેં તરત જ મારી રણનીતિ ફેરવી. એક તરફ નાના વાગોળે ત્યાં મેં બહુ ઝડપથી ફેરવાની પેઠે ડાળિયા ભરી લીધા, અને અણ્ણા જમી જોકે તે પહેલાં જ મારા શબ્દો પણ જોઈ લીધા. શબ્દો પાકા કગવાનો તે મવાલ જ ન હતો. શબ્દો બે ત્રણ વાર જોઈ લઈ એટલામાં અણ્ણા આવે. તાજા શબ્દો એકી કાઢતા શી મુસ્કેલી ! મારા જીઠ્યા પછી નાના જેટલી વાર જમવામાં વધારે ગાળે તેટલું એને નુકસાન થતું અને અહીં મારું ભણતર ઝડપથી જતું હોવાથી નાનાને હિતાવળેં હાજર થવું પડતું. આવી લીધે નાનાનું ભોજન દ્રુતવિલંબિત ગતિએ ચાલતું અણ્ણા જમી રહે ત્યાં સુધી નાના બહુ જ ધીમે ધીમે ખાય, અણ્ણા જીઠ્યા કે એની ગતિ દ્રુત થાય આમા વખતનું બચત મચવાતું, પણ એમાં જ એ પકડાયો. બધા જોઈ ગયા ' જોકરાઓ આખો દિવસ રમે છે ને છેલ્લી ઘડીએ ખાવામાંથી વખત ચોરી શબ્દો ઉપરટપકે ગોખી કાઢે છે. અણ્ણાએ આને ઉપાય સોધી કાઢ્યો એમણે તે દિવસે જૂના શબ્દો પણ

પૂજ્યા એમા મારુ ધોન પન્ડાય તે તે દિવમના શબ્દો
બગબર આવડના, પણ આજે એમાનો એક આવડે નહિ

બીજે દિવસે મેં નક્કી કર્યું કે, હવે યુક્તિ કળામા
માન નથી, પ્રામાણિકપણ એ જ ઉત્તમ ચતુરાઈ છે અણ્ણા
જમી બિંધા એમની માથે હું પણ બિંધ્યો મેં કહ્યું, 'માગ
શબ્દો આજે ગયા છે મને થોડો વખત આપો તો
તૈયાર કરી લઉં ત્યાં સુધી નાનાનું લેસન વો તો મારું'
અમારી આ નાતચીતની બગર નાનાને કચાથી હોય? હું
મપડાયો છું એમ માની નિર્ભય થઈ એ નીચેથી ઉપર
આપ્યો પછી ત્યારે અણ્ણાએ એને જ લેસન માટે આવવાનું
કહ્યું ત્યારે એ આભો બની ગયો. બામ કેમ થયું, શી
યુક્તિ કરી હું છટકી ગયો, એ એના ધ્યાનમા રેતું આવે?
એ અણ્ણા તમ્મ જુએ અને મારા તરફ જુએ મેં તો
માથુ નીચું ઘાલી મનકાતે મોએ માગ શબ્દો શરૂ કર્યા

હવે પછી અણ્ણાએ અમને બંનેને સાથે બેમાડી રાજ
પહેલેથી તે છેના દિવસ સુધીના બધા શબ્દો પૂછવાનું રાખ્યું
ઘડીકમા આ પાઠનો શબ્દ પૂછે તો ઘડીકમા બીજા જ
પાઠનો આ દૈનિક પરીક્ષાને પચ્છામે ઝાઝી મહેનત વગર
મને બધા શબ્દો મોઢે થઈ ગયા ચાર પાંચ દુષ્ટ શબ્દો જ
બગવો કરતા પણ તેમને માટે અણ્ણાએ મને મારવાનું
છોડી દીધું પછી તો અચૂક એટલા જ શબ્દો અણ્ણા
મને પૂછે ધીમે ધીમે એ શબ્દો પણ મર ગયા

આ બધી હકીકતમા આશ્ચર્ય એ કે, મને આટલી
યુક્તિઓ સૂઝી, પણ બગરે કનાકેક ગાળાને પાઠ તૈયાર કર-
વાનો રીધો રમ્મો મને ચૂંચોયે નહિ અને ગમ્મોયે નહિ।

ટોળા

‘આટના લિખારીઓને! ગરૂડા કચાથી ફાટ્યો છે
પેણુ જાણે!’ અમને આટલા વરમ થયા આટલો ભૂખમરો
કદો જોયો નથી,’ એમ શેવતી ડાશી કહેવા લાગી • અને
સાથે જ, જાતજાતના લિખારીઓ રોજ સવારે સાત વાગ્યા
સુધી બેનટતા જાતજાતના પદો ગાતા ટેનાકના હાથમાં
બેન કાતવાની તકલી રમતી ટેલીક માગણો તો ખજૂરીની
પાદડીની સાદડીઓ હાથે વણતી જાય અને બીખ માગતી
જાય ટેલીક માગણો માથા પરના ટોપનામાં સોય દોરા
અને કીડિયા વેચવા લાવે, અને સાથે સાથે બીખ પણ માગે
‘મરો માવમાથી કંઈક ખરીદો અને થોડી ભિક્ષા પણ
આપો,’ એવી એમની માગણી રહેતી

ટેલીક માગણો ખુશામતના ગીતો ગાય

‘તાર્કવાઈંચે ચોલે

લોખ્યાંચ મોલે’

ટેલીક તો સ્ત્રીઓના જેટલા નામ હોઈ શકે તે બધા એક
પછી એક મનોમનરૂપે બોલી જઈ આવવાનું માગતી

કેટનાક પુત્રોના ગળામા એક લોહાની લાળી સાંકળ ને
લાકડાનું એક વેત લાગુ હજી ટીગાડેલા હોય તેઓ કહેતા
કે, 'દુકાળમા જેતરના માવિકની સાથ અમે આપી 'ન
સકયા એટલે હવે માગી ખાઈને પૂરુ કરીએ છીએ
આત્યાર સુધીમા અઢી હજાર પૂરા થયા હવે આહમો રૂપિયા
જ રહ્યા છે

પહેનાં મને એ લોહાની ભારે દયા આવતી હ
બધાને મૂી મૂી ચોખા આપતો કેટનાકને ખાવાનું પશુ
આપતો એમના ચાળા પાડતા એમના કેટલાક લોકગીતો
પણ મારે મોઢે ચડયા હતા હજી કેટલાકની લીટીએ
માઢ રૂઢી ગઈ છે

‘ સાનાર વાપૂઝી વાપૂઝી
નથકા ઘડવલી ઘડવલી
પાયા પડવલી પડવલી
પાયાવા જાઢ જોઢ
પાયાલા આલા ફાઢ ફોઢ ’

ખીન્તુ કોઈથી છે

‘ આલ્યાન્ માલ્યાન્, માલ્યાન્ મોગરો
ફુલેલો મોગરો, માલ્યાન્ ગો
જાંવડ વોલે, લાડકે સુને
દાદાન મોગરો, માલ્યાન્ ગો ’

ટોળાં

પણ બીજા માગવી એ એમનો ધંધો જ થઈ ગયો છે. કેટલાકની હું બિવટતપામ કરવા લાગ્યો. તેઓ હમેશા જૂઠું બોલે રોજ નવી નરી બીના કહે. હું કોકને કહું, 'પણ પરમ દિવસે તે જૂઠું જ કહ્યું હતું' એ નફ્ટાઈથી કહે, 'ના જી, તમે જૂલો છો. આજે અમે પહેલવહેલા જ આ ગામમાં આવીએ છીએ'

મારી ધીરજ ખૂટી. હું એ લોકોને હાકી કાઢવા લાગ્યો. એમને આગણામાં આવવા જ ન દઉં. શરૂઆતમાં એ લોકો કાલાવાલા કગવા લાગ્યા, પછી બબડવા લાગ્યા, અને આખરે ગાળો સુધી આવ્યા. મારો હડકવા વધ્યો. મેં એક નેતરની સોટી હાથમાં રાખી જે આંગણમાં આવે તેને મારવા દોકું પડોશીઓ હસવા લાગ્યા કોક વાગરમાં ભાબી વધેલો ભાત બિખારીને આપવા બહાર આવે ત્યારે બિખારીઓ દોડતા આવે કૂતરાની પેઠે હું એમના પર ભસ્મ ભાબીને કહું, 'વાલો, એ ભાત હું કૂતરાને મૂકી દઉં આ એટી લોકોને કશું ખાવા આપવું ન જોઈએ. હડહડતું જૂઠું બોલે છે'

ગોઠું કહે, 'કોઈ કોઈને દાન આપવું હોય તો વચ્ચે આડી છલ ન કરાય, પાપ લાગે'

'છો અમને પાપ લાગતું જોઈ તો ખરે, આ બિખારીને તમે શી રીતે ખાવા આપો છો?'

બધા મને અમળવવાનો પ્રયત્ન કરે આખરે ધવાળાએ સ્ત્રી, તમારે બારણે એમને ભયે રોકો, પણ અમારે ત્યાં આપીને માગે એનોયે તમારો વાધો?' સ્ત્રી અને ચરમથી હું ગનોપીજા થઈ ગયો, મોટી ફેફા દીધી, અને

સ્મરણયાત્રા

ધરમાં જઈ લરાયો. પછી તે બાર વાગ્યા સુધી હું ધરમાંથી બહાર નીકળતો જ નહિ.

પંદરેક દિવસમાં લિખારીઓની હરતી ઓસરી મઈ. એટલામાં ક્યાકથી મોટાં મોટાં ગનાંપીળાં તીડ આવ્યાં. એટલાં તીડ, એટલાં તીડ, કે આકાશ આખું ભગઈ જાય. વીજળાનો ડાયનેમો ચાલનો હોય નવો અવાજ આકાશમાં મળાય. સાકપાન એમણે ખાઈ નાખ્યું. ઝાડનાં ઝાડ ખલામ દર્મી તીડ એ તે છડાં હોય છે કે આમ ? ખાતા જાય ને તીડીઓ નાખતા જાય. મદારથી માંજ સુધી ખાય તોમ ધનય નહિ લોકો બાપડા શું કરે ? લાખા વાસ લઈને તીડને છિડાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પતંગના ડબા વગાડી વજાડી એમને નમાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તીડ ઓછાં ન થાય ભરૂરૂ દુનિને આવે અને હાથની બાલમાં પણ ભગય નાજ પડશે એમની પાંખો ભારે ધઈ

ટોળાં

દમ દિવમર્માં નાળિયેરીનાં થડ તારના ચાંલલા જેવાં દૂંદાં
 દેખાવા લાગ્યા. એ દેખાવ જોઈને તો રોવું જ આવે.
 ખેડૂતો અને માળાઓ ભારે ચિંતામાં પડ્યા. તેઓ કહેવા
 લાગ્યા, 'વરસાદ ન પડે તો એક વરસનો જ દુકાળ ખમવો
 પડે. અમારી નાળિયેરીઓ ગઈ. હવે તો દસ વરસ સુધી
 આવકનુ નામ ન રહ્યું' રસ્તા પર જુઓ કે આંગણમાં,
 ખેતરોમાં કે વાડીઓમાં, જમીન પર તીડોની લીંટીઓ
 પથરાયેલી હોય. એક જણે કહ્યું, 'આ ખાતર બહુ જ
 કીમતી હોય છે.' એક ડાશીએ ચિડાઈને જવાબ વાળ્યો,
 'બહુ તારુ મોડું. સોના જેવાં ઝાડ ગયા અને કહે છે કે
 કીમતી ખાતર થાય છે.' આ ખાતર તારા ખેતરમાં વાપરી
 તો ને અનાજ પણ બળાને રાખ થશે. આ ખાતર નથી,
 આગ છે.'

હજીયે તીડોની પક્ષટણો એક પછી એક આવ્યે જતી
 હતી. માર્ધસો સુધી તીડો ફેલાયેલા. પણ બધાં એક જ
 દિશાએ દોડે,—જણે ક્યાકથી હુકમ જ લઈ આવ્યાં હોય.

દરેક વરતુને અત હોય છે તેમ આ તીડની પીડાને
 પણ એની મેળે અંત આવ્યો. એ જેવાં આવ્યાં તેવાં ગયાં.

अतिवृष्टिरनाष्टि शलमा मूराका शुकाः ।

प्रत्यासन्नाथ राजान वहेता ईतय स्मृता ॥

(स्वर्गः परचक्रं च सप्तैता ईतय स्मृता ॥)

૩૫

વામની માગી

/મામાન્ય ઠોકરાઓ કન્યા મારામા પડ્યપડીઓ ત દ
કર્ષ વધારે હેન હલુ પણ મને અત્યત પ્રિય જનાવ
તો મિનાડી બિનાડી ખુશામન કરે, પણ કોઈ મને
સ્વમાન ખૂએ નહિ ફૂતવાને અનાર્થ થયેના તમે નેમો,
પણ બિનાડી તો હમેશા પોતાની મઠ્ઠલિ ને પોતાનો મોભો
જાગરીને જ રહેવાની એકાદ દિવસ પીવાનુ દૂધ ઓછુ
હોય તોપણ તેમથી થોડુ મિનાડીને પાયા વગર પીવુ
આપણુને ભાવે નહિ નાનપણમા મે ખૂન મુમાફરી કરલી
લ્યા ગયા ત્યા આદ દમ દિવસની આદ આમપામ ટેલથી
મિનાડીઓ છે અને ઢેની ઢેની છે, એની આપણુને ખબર
તરત પડે મિનાડી પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત એકાનિ ન
હતો લ્યા જર્જને રડું ત્યાની બિનાડીઓને માગ નગરે।
ઉભયનો અનુભવ આખવો પડતો મિનાડીને ઘેરો મ
ધાનવો, એને માર કેમ માગવો, ખાડમા ખૂન કાટા વાળી

વાઘની મારી

ઉપર કાગળ કે લૂગડું પાયરી બિલાડીને ખાડામાં કેમ પાડવી, એ બધી કળામાં હું પારંગત હતો. બિલાડીને દાર મારવાથી બાર બ્રાહ્મણ માર્યાનું પાપ લાગે છે, કેમકે/બિલાડીની પૂંછડીમાં બાર ચટાપટા હોય છે, એ વાત હું જાણતો ન હોત તો મારે હાથે બિલાડીઓની હત્યા પણ થાત.

હું કારવારમાં હતો ત્યારે મેં એક બિલાડો પાળેલો. બહુ રૂપાળો હતો. મેં એનું નામ વ્યંકટેશ પાડ્યું હતું. એકાદ વરસ સુધી એ મારી સાથે રહ્યો હશે. આખરે એક દિવસે એને મારી નાખ્યો. પછી તો મને બિલાડી વિના એન ન પડે, એટલે આખું કારવાર ફરી વ્હાં સરસ બિલાડી જોવામાં આવે ત્યાં એનું માથું કરતો. પણ બધા જ કંઈ આવી રીતે માથું સ્વીકારે કે કેટલાક તો નિરસ્પૃશ્ય મને દાઢી મૂકતા એટલે અમે એક ઘઠની આમપામ ત્રણ ત્રણ દિવસ પહેંચે ભગતા એમતા. અને કાગ મળે કે પિગાચ-

એટલે આપણે સુરક્ષિત ત્યાં ન પહોંચે એના દાત કે ન પહોંચે એના નહોતો પાછળના પગ ઉપાડીને નહોતો મારવાનો એ પ્રયત્ન તો કર આખા શરીરને બધી દિશાએ આમળા જુએ નવો માણસ હોય તો એને થાય કે હમણાં નહોતો માર્યો, અને પગી ખીને એ બિનાડીને છોડી દે એક વાર છુગી એટલે કરી બિલ્વીમાર્ગ હાથમા ન આવે

અમે બિનાડીને પકડીએ કે એક હાથ વતી એની ડોક ને બીજા હાથ વતી એના પાછળના પગ બરાબર ઝાલી રાખીએ અને એને કાચગામા નાખી ઝંટ પ્રથળાનું મોઢું બંધ કરી દર્ધએ બિનાડી અદર પુગર્ધ કે તરત બગાળી હનાજ અખત્યાગ કરવાની. ખૂન બવાજ કરે, અને જાણે કાચગો ફાડી નાખતી હોય એટલી હિનચાલ કરી મુઠે બિનાડીને પકડતા ટૂંકીએ વાર માગ હાથપગ લોહી લોહાણ થયા છે પણ જે બિનાડીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને માર્ગ કાળે છટકવા દીવી નથી બિનાડીને ઘેર લઈ જઈએ એટલે અમારું પહેલું કામ એ કે એના નાકકાન ચૂપા પર ઘસી કાઢવા માન્યતા એવી કે, આમ કગવાથી બિનાડી એ ચૂનાને છોડીને જાય નહિ, ત્યાં જ ગહે અને એ ચૂનામા જ સૂએ કાગળ ગમે તે હો, પણ અમારી બિનાડીઓ અમારા ચૂનામા સૂઈ જતી

એક દિવસ એક આવ ધોળા બિનાડી મેં જોઈ લીધી. એને પૂછડે પણ ચટાપટા ન હતા. એ જે બાઈની હતી તે બાઈ પાસે માગવા જવાય એમ ન હતું એટલે અમે ત્રણ ચાર દિવસની તપશ્ચર્યાથી એ બિનાડીનો કબજો લીધો એને ઘેર આપ્યા પછી, એને રહેવા માટે એક સાકડાની

ગોટી પેટીનું ઘર બનાવ્યું. એને સૂવા માટે ગાદી બનાવી. સુતાર પાસે જઈને એ પેટીને નાનાં નાનાં બારણાં બનાવડાવ્યાં. એમાં લાલ લીલા અને પીળા કાચના કકડા બેસાડ્યા. બિલાડીને પણ પોતાનું ઘર ખૂબ પમંદ પડ્યું. ‘પણ બિલ્લીબાઈ દહાડે દહાડે સુકાવા લાગ્યાં. એટલે આઈએ કંઈ, ‘બેવફેશ, આ બિલાડીને ન્યાંધી આણી હોય ત્યાં પાછી મૂકી આવો, નહિ તો એની હત્યા તમને ચોંટશે. એ તો માછલીના આહારને ટેવાયેલી છે. એને આપણાં દૂધભાતં કામનાં નથી’

આટલો સુદર બિલાડી છોડી દેતાં અમારો શ્રવ ચાલ્યો નહિ. એટલે અમારા ઘરનાં વાસણ માજનાર એક ચાકરડી હતી એને અમે કહ્યું, ‘અમે તને રોજ એક પૈસો આપીશું તારે ઘેરથી લાવીને રોજ આ બિલાડીને માછલીનો ખોરાક ખવડાવવો.’ બસ માછલીનો ખોરાક મળ્યો કે ગોરી પહેલા જેવી હટપુટ ધઈ ગઈ અમે પણ રાજ થયા. પણ થોડા દિવસમાં એ વાત પિતાશીને ધને ગઈ. તેઓ ચિડાયા: ‘આ છોકરાઓને શું કહેવું? બિલાડી પાછળ ગાડા થયા છે ને આહાલુના ઘરમા બિલાડીને માછલી ખવડાવે છે.’ પિતાશી આગળ અમારું કંઈ ચાલે એમ ન હતું, એટલે તે જ દિવસે અમે એ બિલાડીને તેના મળ રહેલા આગળ મૂકી આવ્યા. પછી તો એનું મનું મનું લાકડાનું ઘર બેઈ અમને ખૂબ માફ લાગતું

એ બિલાડી ગઈ એટલે બીજી લઈ આવ્યા. એ તો સરગવાની શીંગના કૂચા યાળા પામે નાખ્યા હોય એ જ આવી આવીને ખાતી. આઈએ કહ્યું, ‘આ પણ એના

માંસાદારનું જ લક્ષણ છે.' પણ અમે આઈને સાદું કહી દીધું, 'ગમે તેમ હોય, આ બિલાડીને અમે રાખવાના જ. જુઓ તો, કેવી રૂપાળી છે!' આઈએ પરવાનગી આપી. પણ એ બિલાડીનું અનુચિત અમારા ઘરમાં ન હતું. થોડા જ દિવસમાં એ માંદી પડી અને મરી ગઈ. એની અંત-કાળની વેદનાઓ જોઈને મારા મન પર ભારે અસર થઈ. એના પંદેસાં મેં મડદાં જોયા હતાં, પણ દાર્દ્ર પણ પ્રાણીનો અંતકાળ જોયો ન હતો.

દારવારથી અમે થોડા દિવસને માટે સાવંતવાડી ગયા. ત્યાં એક બિલાડી રોજ અમારે ત્યાં આવતી. અમે મોડા જમ્યાંએ કે વહેલા, જમવા ટાળે એ હાજર. હું એને ધરાય એટલાં દૂધમાત આપતો. ઘરના લોકોને થયું કે હતુનો આ બિલાડીનો શાખ બહુ વધી પડ્યો છે; એનો કંઈક ઇલાજ કરવો જોઈએ. એટલે વિખ્યએ કે અણજાએ એ બિલાડીનું નામ પાડ્યું, 'હતુચી બાયકો' (હતુની વદું). એ ઘરમાં આવે એટલે બધા કહે, 'જુઓ, હતુની વદું આવી.' હું એને ખવડાવું એટલે કહે, 'જુઓ, વદુંને ફેદલા હેતથી ખવડાવે છે!' હું શરમાવા લાગ્યો. સીંધી નજરે બિલાડી તરફ જોઈ જ નહિ. જોઈ તો કતરાતી નજરે જ. બિલાડીને બીચારીને શી ખબર? એ તો જમવા ટાળે મારી જોડે આવીને બેસે, — સામે પણ નહિ. હું જો વખતસર એને ભાત ન આપું, તો મારા મોઢા તરફ જોઈને માથું હલાવીને મ્યાંઈ મ્યાંઈ કરે. લોકો એની પણ મસ્કરી કરે. એટલે બિલાડી તરફ જોયા વગર જ એક કોણિયો એના તરફ હું નાખી દઉં. લોકો એની મસ્કરી કરે. હું ન

વાઘની મારી

આપુ તો બિલાડી હેરાન કરે; એની પણ ચેષ્ટા ચાપ. બિલાડીને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એમાંયે હું કાચ્યો નહિ. માયું પૂછો તો તેમ કરવાની મારી હિંમત પણ આપતી નહિ.

પણ દિવસ સુધી આવી પંજવણી સહન કર્યા પછી મેં મન સાથે નક્કી કર્યું કે, લોકો ગમે તે કહે, શરણ આવેલાને મરણ અપાય નહિ એને બિલાડીનો શો ગુનો? પછી તો મેં બધી શરમ કાઢી નાખી. એક દિવસ બધાંના માંબળનાં કહ્યું, 'હા હા, બિલાડી અમારી વડુ છે. અમે એને ખવડાવવાના, રોજ ખવડાવવાના, હેતથી ખવડાવવાના; હવે કંઈ રહ્યું છે? હવે કોઈને કંઈ કહેવું છે? આવ બિલાડી, આવ; એસ માગી પાસે' માણસ વીકર્યો એટલે બધા જ એનાથી બીએ. તે દિવસથી કોઈએ મારું કે બિલાડીનું નામ ન લીધું.

૩૬

સરુનાં ઝાડ

. મોટપણમાં હિમાલયમાં ફરતાં ધરાસુ પાસે એક એવા વિચિત્ર જંગલમાં હું પહોંચી ગયો હતો કે, આસપાસ નજીકમાં ક્યાંયે વસ્તી ન હોવા છતાં, મને લાગ્યું કે અહીં જ મારું ઘર છે; જાણે આ ભવમાં કે પૂર્વ ભવમાં હું અહીં ખૂબ રહ્યો છું. આ અદ્ભુત અનુભવનું અથવા ભાવનાનું કારણ શોધવાનો મેં બહોળો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ હજી કંઈ કારણ કે સંબંધ હાથમાં આવતો નથી. મનમાં એક શંકા બેઠે છે કે, કારવાર પાસે સરુનાં ઝાડનું ઉપવન મેં નાનપણમાં જોયું હતું તેની સાથે કંઈક સરખામણી મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે. કારવારના

આકિસ સુધી જવાતું; એટલે અમે જમણી બાજુનો કિનારો પકડ્યો. રસ્તામાં લીસી રેતી પથરાયેલી જોઈ લાકડી વતી એના પર ફેટલાંયે વચનો લખી કાઢ્યાં. પણ થોડોક પવન આવે એટલે લંબેલું બધું ભૂંસાઈ જાયું. સૂકી રેતીમાં ચોલતાં પણ મુશ્કેલી પડતી, એટલે પગ એની મેજે બીની રેતી તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં લખવાની મગ્ગ દંધકે એર જ હતી. અમે શું લખતા હતા? 'ગોષ્ઠાઘણ પ્રતિપાલક જનપતિ શિવાજી મહારાજકી જય,' 'અગ્નિને આપણા હુંમન છે, તેમને મારવા જ જોઈએ.' મોરોપંતની એક આયાં મે લખી કાઢી હતી તે પણ આજે બરાબર યાદ છે, કેમકે તે લખતાં ઘણો વખત ગયો હતો. તે નીચે મુજબ

ગહડ જસા ગગનાતુનિ વેગે ઉતરોનિ પન્નગા ક્ષકપી

તૈતા મીમ વઢાનેં તુ.શામનકંઠ અગ્નિનેં વઢપીં ।

લાહિએ તરત જ બીજી લીટી ફેરવીને નીચે પ્રમાણે લખા :

તૈસા મટ વઢાનેં ઉન્હ ઉન્હ પોઢ્યા તુપા મધેં વઢપીં ।

ભટ્ટને ત્યાં જ ગરમ ગરમ રોટલીઓ ઘી સાથે જમતો રાખી અમે આગળ ચાલ્યા. છીપો વીણીએ, પસંદ કરીએ અને ફેંકી દઈએ. અસહમસહની વાતો કરીએ. અમે ફેટલાયે દૂર ગયા. ત્યાં એક કદી ન જોયેલું એવું દૃશ્ય અમે જોયું. એક મુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી હતી નદી-સમુદ્રનો મંગમ એટલે મૂર્તિમંત કાવ્ય. પહેલી વાર જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો એ કાવ્યનો કેફ જ ચડે છે. મંગમની શોભા જોતાં જોતાં સ્વાસ્ત થવા આવ્યો પછી તો પૂછવું જ શું? મોનેરી રંગ ચારે કોર પથરાયો. જાડો પર પણ મોનેરી લીલા રંગની કાંતિ ફેલાઈ. સમુદ્ર તો જાણે મોનાના રમનું

રૂમરંજીયાત્રા

મરોવર હવકાણું હોય તેવો સોમવા લાગ્યો. દિપમાઓ ને આગે મુજે છે. તે વખતનું મુગ્ધ હૃદય દિપમા દાઢા અંતરના ભાવને વહેવડાવીને દલકો કરી 'શંકુ' નહોતું. દુઃખનો વેગ દલકો કગવાની જોટલી જરૂર હોય છે, તેટલી જ જગ્યા આનંદની ગિર્મિ ગમાવવાની પણ હોય છે. નહિ તો એનો કેર અનિવાર થઈ જાય છે.

વાખત કેટલો વધી ગયો એનું ભાન ન ગ્યું કેટલું કે ન ગ્યું મને જ્યાં અમે પહોંચ્યા હતા ત્યાં એક બાણુ દરિયે અને બીજી બાણુ સરનું ગાઢ જંગલ હતું. ભરતી વર્ષા અને મધુદ્રના મોત મઝનાં ઝાડનું પાદપ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યું. હવે પાછા કેમ કરીને જવાય? હિંમત રાખીને કિનારે ઢિનારે ઘોડુંક પાછા ચાલી જોયું, પણ મોઝાં ઉશ્મ્યાસમાં હતા. પાણી વધવા લાગ્યું. ધનચેમં ઝાડોની વચ્ચે ધર્મને તો રંગતો નીકળે એમ હતું જ નહિ. અને પાણીમાં ધર્મને જઈએ તો તે વધવા

સરુનાં ઝાડ

જઈએ તેમ જંગલ ધનત્રેર વધવા લાગ્યું. પ્રકાશ વધે એવું તો હતું જ નહિ.

મંધ્યાકાળનો એાસરતો પ્રકાશ ગમગીનીભર્યો અને ગંભીર હોય છે. બધા ગૂઢ ભાવો એમાં જાગૃત થાય છે. માટે જ ક્ષપિએએ એ કાળ વ્યવહારમાંથી મુક્ત થઈને ધ્યાનચિંતનમાં ગાળવાનું વિધાન કર્યું હશે. મંધ્યાસમયની ગંભીરતા મધ્યરાત્રીની ગંભીરતા કરતાયે ઊંડી હોય છે, કેમકે મંધ્યાકાળ વર્ધમાન હોય છે, ન્યારે મધગત દરેલ હોય છે.

આગળ જતાં જમણી બાજુએ એક કેડી દેખાઈ. એ રસ્તે જઈએ તો આખરે કારવાર પહોચાશે એ વિષે શંકા ન હતી. પણ એ કેડી જંગલમાંથી આરપાર પહોંચી જશે એની ખાતરી કોણુ આપે? અને આ સરુના જંગલમાંથી અંધારામાં રસ્તો કપાય પણ કેમ? भारी હિમત ચાલી

ઠાલા મહેતા શિક્ષક કે તિમાપ્પા બે, તણુ, કે ચાન્ જોટલી
મખ્યાઓ નખાવે તેટલી લખી કાઢતા પછી જ્યારે દુકમ
છોટે કે, 'બમ હવે દાખલો ગણો' ત્યારે એક બાદી લીંગ
એથી મનમા આવે તેવા ને તેટના આમડા લખી નાખતો
મારી પામે ગણુનાની પચાત હતી જ નહિ, એવે જૂનેચુકે
પણ સન્વાળો આવવાની વખત ન હતી બરો તિમાપ્પા
મારી મૂન ક્યા છ એ શોધના આવતો જ્યા મણુતરી જ
ન હોય ત્યા જૂન પણ ક્યાથી જડે? એ એની શક્તિ પ્રમાણે
મને દાખતો સમજાવનાનો પ્રયત્ન કરતો પરંતુ માગ
મગજનું એ બાનાચુ ખૂત્યુ જ નહોતું, તેમા એ શું કરે ને
હુંમે શું કરું?

છતા એની ધીંગળ ન ખૂરી હું દાખતો ગણુતો (?)
હોહ ત્યારે તિમાપ્પા મારી પાછળ આવીને બેઠો મહે
એણે પહેલી શોધ એ ઠરી કે સરનાળો જમણી બાજુની
જાણી બાજુ તરફ કરનાને બદલ હું સીરો કાઢી બાજુથી
જમણી બાજુ સુધી સન્વાળો લખી જતો. એણે કહ્યું
'આમ ન કરાય બીજા દાખનામા મે સુધારો મ્યો
આકડા જમણી બાજુથી કાઢી બાજુ લખવા લાગ્યો માત્ર
શું જણુ હતું?' ગમે તના આમડા જ લખી કોઢવાના હતા
ને? એમા તા મહેજે સન્યમાથી થનાય

પણ એથી તો બિનચે મારી હિપાધિ વધી હું એમદ
આકડો લખુ એટલે તિમાપ્પા મને પૂછે, 'એહ, તે ક્યાથી
આપ્યો?' મને મળી બનાવ બીજા આવી પડે એવે
માણુમને સુક્તિ સુઝે જ મે તિમાપ્પાને કહ્યું, 'તુ મારી
પાછળ બિનીને મા. પરંતુ ધ્યાન રાખે છે, એથી મું ગમરાઈ'

જાઉં છું ને કશું ગણી શકતો નથી.' ઇલાજ રામબાંણ નીવડ્યો. એણે મારું નામ લેવું મૂકી દીધું.

બાદબાકીથી લાગાકાર મુઠી હું પૂનામાં નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયમાં ભણ્યો. અહીં મારા અરધોઅરધ દાખલા ખરા પડતા. આ મારે વિધિની રીત હું શીખી ગયો હતો, પણ હજી મારામાં ગણિત હાથ ન હતું. પછી આવી ઊતરતી અને ચડતી ભાજણી. એ ફરી કારવારમાં ધનશ્યામ માસ્તરના હાથ તમે મારે ભણવી પડી. ધનશ્યામ માસ્તર એ સુખારામ માસ્તરનો જ ભાઈબંધ. એ પણ સાવ અમરકારી હતો. પણ આજસમા કંઈક કાચો, એટલે ઘણા દાખલા ગણાવે. વ્યવહારી અપૂર્ણાક અને ત્રિરાશિ વખતે હું શાહપુરની નિશાળમાં આવ્યો. ત્યાં માધવરાવ માસ્તર તિનઈકે ગણિતમાં પંકાયેલા. તેમણે મને ખૂબ હેરાન કર્યો. એ ગણિતમાં એકા, પણ વિદ્યાર્થીમાનસ જેવી વસ્તુ હોય છે એ એમના ગ્વખામાં પણ નહિ આવ્યું હોય. એમનો વિદ્યાર્થીઓ પગનો પ્રેમ ભારે. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ ભણે એ ત્રિય તે ઇતેજાર. અને તેથી જ મારી કમબખ્તી થઈ. માસ્તર એકરકાર હોત તો હું સુખી રહેત. પણ એ

હાથે પકડી જમણે હાથે તેમને પેલો, છોકરો એક એક તમાચો મારે. આ જગલી પ્રથા અંતમાં મારતર નેટલા જ જગલી એવા ફટલાક છોકરાઓને ખૂબ ગમતી. પણ બાકીના બધાઓને એથી ત્રામ છૂટતો. વિજયી છોકરો ગ્લેડિયેટરની પેઠે બીજાને ન મારે તો અંતમાં હેડમાન્ટર (માધવરાવ માન્ટર હેડમાન્ટર હતા.) ચિડાય અને એને જ મારે.

એક વાર ગોંડુ અને હું એક જ વર્ગમાં—મરાઠી મોથીમાં—આવી પડ્યા. ગોંડુ ઉપર હતો, હું નીચે હતો. માધવરાવ મારતરે ગોંડુને કંઈક અવાજ પૂછ્યો. એને એ ન આવડ્યો. મેં એનો જવાબ આપી દીધો અને હાઈબેર ગોંડુથી ઉપલે નબરે જઈ બેઠો. પણ માધવરાવ મારતર કહે, 'એમ ન જવાબ. મોટો ભાઈ થયો તેથી શું? એનું નાક પકડી તમાચો માર ને પછી ઉપર જા.' મેં કહ્યું, 'એકું મારાથી ન થાય.' માધવરાવ મારતર ચિડાયા. એ કહે, 'મોટો આવ્યો છે ગમનો ભાઈ સફમણ.' હું તો બોલો જ રહ્યો. માધવરાવ મારતરે દબે ધર્મચર્યા સૂત્રી એમણે કહ્યું, 'મોટો ભાઈનું અપમાન કરતાં અધર્મ થાય છે, અને ચુસ્તી આગાનો ભંગ કરતાં અધર્મ નથી થતો.''

નીચે બેસવા તૈયાર છું.' મારી મૂંઝવણ અને મારી લાગણી સમજવા જેટલી શક્તિ એમનામાં નહોતી એમાં એમનો બિચારાનો શો વાંક ? એમણે મને પાસે બોલાવી એક ગરમ ગરમ મોટી ચમચમાવી દીધી. મોટી ખાઈને હું રોતો રોતો જગ્યાએ આવ્યો. ગોંડુને શુ થતું હશે એની મને કल्पના હતી. એટલે મેં એના તરફ જોયું પણ નહિ. પણ મનમાં નહીં કર્યું કે રાજ નિશાળે મોડો જન્મિ. મારે માટે આટલું કામ તો અધરુ હતું જ નહિ. એકાદ કલાક બિલા રહેવું પડે તો બસે, પણ છેલ્લો નંબર તો મળશે' અને પછી એક પણ મવાલનો જવાબ જ નહિ આપ્યો, એટલે તમારો ખાવો પણ નહિ પડે અને કાઈને મારવો પણ નહિ પડે. આ નિશ્ચયને હું વળગી શક્યો હોઉં એવી મને મારા સ્મરણ પરથી ખાતરી નથી. પણ ગોંડુનું અપમાન કરવાનો પ્રસંગ ફરી કદી ન આવ્યો.

મારામાં ગણિતબુદ્ધિ જાગી અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં. જોશી દરીને અમારા એક માસ્તર હતા. અમે એમને વાકસકર કે એવા જ કઈક નામથી ઓળખતા. એમણે અમને ત્રિરાશીનું રહસ્ય બરાબર સમજાવ્યું. એમણે મમળવી દીધું કે ગણિત એ તો દુનિયાનો મારો વહેવાર છે. વહેવારને બરાબર સમજી જઈએ એટલે બાકી બધું ત્રિરાશી જ છે. આ જ વર્ગમાં મારો ગણિતનો પાયો બરાબર નંખાયો. મને ગણિતનું જ્ઞાન થયું ને તે દિવસથી દાખલા ગણવામાં રહેલા વિધાનદનો રસ હું ચાખતો થયો. મારો એકેએક દાખલો ખરો પડવા લાગ્યો; મારામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો; અને તે દિવસથી હું વર્ગના બીજા પછાત છોકરા-ઓને ગણિત શીખવામાં મદદ કરવા લાગ્યો.

ભાઉની શિખામણ

અગ્રેજી બીજા ધોગણમાં હું કારવારની હિદુ રફલમાં હતો. અહીં ગણિત અગ્રેજીમાં ચાલતું હતું કથું સમજી નહિ. બીજા છોકરાઓએ ભાપા જાણ્યા વગર દાખવાનો અર્થ અતુમાનથી જ સમજી લેવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી. મારું ગણિત ઠીક ઠીક હતું, પણ ભાપાને અભાવે હું અપગ જેવો બન્યો. અમે છોકરાઓ ખાનગી અભ્યાસમાં દાખલા ગણતા હોઈએ ત્યારે છોકરાઓ પામેથી દાખવાનો અર્થ હું સમજી લેતો, અને પછી એમને જ દાખવા શીખવતો.

શાળામાં દાખવ થયે થોડા જ દિવસ થયા હશે, એટલામાં સત્રાત પરીક્ષા આવી મને આરા હતી. કે હું ગણિતમાં પહેલો આવીશ. પણ થયું એથી જીવદું ગણિતમાં મને માત્ર કે દસ જ ગુણ મળ્યા. બીજા છોકરાઓના પેપર મેં તપાસ્યા. કેટલાક છોકરાઓના જવાબ ખોટા પડ્યા હતા. છતાં દાખવાની રીત બરાબર હોવાથી એમના

ભાઉની શિખામણ

દાખલા અર્ધા ખરા મણીને શિક્ષકે એમને કંઈક ગુણ આપ્યા હતા. મને આશા આવી કે મને પણ એવા કંઈક ગુણ મળશે. નાપાસ થયો એનો આઘાત તો હતો જ, પણ નિરાશામાં આશા તો માણસને આખર સુધી રહેવાની. હું શિક્ષક પાસે ગયો. રાવા જેવો તો થયો જ હતો. મેં એમને કહ્યું, 'તમે કેટલાયે છોકરાઓને અર્ધા દાખલા ખરા આપ્યા છે. મને પણ એ રીતે ગુણ મળી શકે એમ છે.' શિક્ષક મારી વાત બરાબર ન સમજ્યા. તેઓ ચિડાયા. એમણે કહ્યું, 'મારા સુકાદા સામે તકરાર કરે છે? મારા પર પક્ષપાતનું તહોમત મૂકે છે! મારે તારો પેપર નથી જોવો જા.' મેં દીન થઈને ફરી એક વાર કહ્યું, 'મારો આ દાખલો તો ફરી વાર જુઓ.' એમણે મારો પેપર હાથમાં લીધો અને રીસમાં દૂર ફેંકી દીધો.

મારી આખોમાં ચોમાસું શરૂ થયું. સવારના અગિયાર વાગ્યાનો વખત હતો. વહેતી આંખો સાથે જ હું ઘેર પહોંચ્યો. નહાવા જમવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી? એક ખૂણામાં જઈને હું ફૂસકે ફૂસકે રોવા લાગ્યો. ત્યાં ભાઉ આવ્યો. (કેશુને હવે અમે ભાઉ કહેવા લાગ્યા હતા.) એણે મને મારી વાત પૂછી. જેમ બોલવાનો પ્રયત્ન કરું તેમ રાવાનો બિયરો વધુ જોશમાં આવે. નીચણો હોઠ સાવ નીચે વળી ગયો હતો. ભાઉએ મને જાનો રાખી ફરી મારી વાત પૂછી. મેં એને બધું કહી દીધું. એણે બહુ જ સમજાવથી મારો પેપર જોઈ લીધો. પછી એણે કહ્યું, 'તારા શિક્ષકે પક્ષપાત કર્યો છે કે નહિ એ સવાલમાં હું નંધી જતરતો. પણ અર્ધા દાખલો ખરા માનવાની પ્રથા

જ ખોટી છે. એ ખોટી પ્રયાને લીધે બીજા છોકરાઓને વધારે ગુણ મળે તો તેથી શું થયું? તારે એવા ગુણની આશા રાખતાં શરમાવું, નોઈએ. અને 'ધારો કે તારે દાખલો અર્ધો ખરો ગણી ગુણ આપ્યા. તોયે તારો સરવાળો કેટલોક થવાનો હતો? હું નથી ધારતો કે પંદર કે સત્તર કરતા વધારે તારો સરવાળો થાય. હવે દસ ગુણે નાપાસ થયો તોયે શું ને સત્તર ગુણે નાપાસ થયો તોયે શું? નાપાસ થવાની ફરજેતી તો સરખી જ છે. તું નાપાસ થયો એનું મને દુઃખ નથી થતું, પણ દયાના ગુણની તે આશા રાખી એની મને શરમ આવે છે.'

હું એવો તો ઝંખવાણો પડ્યો કે રોવાનું પણ બૂલી ગયો. જમ્યા પછી ભાઉએ મને ફરી બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે, 'તારું ગણિત તો સારું હતું, છતાં આમ કેમ થયું?' ફરી ગંગાજમના વહેવા લાગી. એટલે ભાઉએ મને પાસે બેસાડી, મારું થોડાંક વખાણ કરી મને પંપાવ્યો, અને ફરી એ જ સવાલ પૂછ્યો. મેં રોતાં રોતા એને કહ્યું કે, 'અહીં બધું અંગ્રેજીમાં ચાલે છે એ હું સમજી શકતો નથી. દાખલાનો ખોટો અર્થ કરું, પછી ગાડું આગળ કેમ ચાલે?' ભાઉ કહે, 'ઓતારી! આટલું જ ને? ચાલ, આવતી કાલથી હું તને દાખલાઓનો અર્થ કહેતો જઈશ, પછી કંઈ વાંધો છે?' ભાઉએ મારી પાછળ ઠીક ઠીક મહેનત લીધી. મારે તો અર્થ પૂરતી જ મદદ નોઈતી હતી. અને હિંદુ સ્કૂલના પ્રતાપે થોડા જ દિવસમાં મારું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ વધ્યું. પછી તો ગણિતમાં હું પહેલો આવવા લાગ્યો. હરિ માસ્તરને આશ્ચર્ય થયું કે, આ છોકરો એકાએક ગણિતમાં શી

રીતે આટલે પાનરધો થયો ! પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે ગણિત એ મારો ખાસ વિષય હતો, ને મને તો અગ્રેજી જ નડતું હતું ? ગણિતમાં મારી પ્રગતિ જોઈ તો રાજી થયા ને મારું હકનું પ્રથમ સ્થાન મેળવી હું રાજી થયો.

ભાઉની મદદ કીમતી નીવડી પણ દયાનો દોલ ન રાખવાની એની શિખામણુ વધારે કીમતી હતી એ તે વખતે પણ હું સમજી ગયો હતો.

કપાલ-ચુદ્ધ

ગરીરે હું નાનપણથી નમજો, ઘરના લોકો જોડેના
વ્યવહારમાં અવિનય આચારજગથી હું મારું વ્યક્તિત્વ જાળવી
ગમતો. પણ નિશાળમાં એ રસ્તો ચાલે નહિ; એટલે ઘણી
વાર રમતો, મેળાવડાઓ અને રખડપટ્ટીમાંથી છટકી જતો.
આમ, જીવન મકુચિત કરીને જ નિશાળના દિવસો હું મારે
માટે સુખાવદ કરી શક્યો હતો. છતાં કોઈ વખતે ભારે
બીડા આવી પડતી એને માટે, એની જ એટ બીડ વખતે
મેં એક સસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું, જે મને ચાર પાંચ જુદા જુદા
મગજો બીડલજન નીવડ્યું છે.

દેવીદામ પૈ મારો દિલોજનન દોસ્ત અમે બંને
મરકારી અમલદારના દીકરા અને બંને સગા વાતોડિયા,
એ કાગળે અમારી દોસ્તી જાગી એક દિવસે ચોમાસામા
મમુદ્ર ખૂન તોફાને ચડ્યો હતો. મોટાં મોટાં મોંના ગનાના
બંધ ઉપર આવીને અફળાય અને બેનટાઈને પાછાં વળવા

માટે. આ પાછાં જતાં મોજાં, સામે આવતાં મોજાંએ સામે ટક્કર ખાતાં. પરંતુ, એ બંને સમાન્તર નહિ પણ કાંઈક ત્રાંસાં હોવાથી એ સામસામાં મોજાંઓની કાતર થઈ જતી. અને તેથી એ બેના સંજોગથી પાણીના મળના પ્રવાસ જેવી મોટી છોળ આકાશમાં ઊડતી, એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી દોડી જતી. આ શોભા જોઈને જોઈ હોય તે જ એનો આનંદ સમજી શકે. પવનનો સૂમવાદ ચાલતો હતો; વરસાદે ઝપાટાની પરંપરા ચલાવી હતી, અને અમે બંને બીંજાતે કપડે એ શોભા બેના ઝિલા હતા. આમ ને આમ ટ્રાણુ જાણે ફેટસોયે વખત વીત્યો હતો.

અતે, ઘેર વદશે એ બીક જાગૃત થઈ ત્યારે અમે પાછા વળવાનું નક્કી કર્યું એટલામાં, ટ્રાણુ જાણે સાથી, અમે બંને જાણુ લડી પડ્યા! લડના લડના (આટલો જંઝાવાત હોવા છતાં પણ) અમે ગંભ થયા. દેવીદાસ મારી રંગ બગાળર જાણે. એણે મારા એક એ મુક્ષા ખાધા કે નરત જ મારા બંને કાંડાં જોગથી પકડી લીધાં. મારી

અમારો ક્રોધ તો ક્ષણિક જ હતો. એને નીચે પડેલો
 ભેતાં જ મને દુઃખ થયું. હાથ પકડીને મેં 'એને ઉઠાડ્યો,
 એનાં કપડાં પરનો કાદવ ખંખેર્યો, અને અમે જાને પહેનાંના
 જેવા દોસ્ત થઈ ઘેર પાછા આવ્યા. દેવીદાસ કહે, 'મને
 ખબર નહિ કે તું આવો મારો હોઈશ.' મેં કહ્યું, 'એ વાત
 જ જવા દે. મને ક્યાં કંપના હતી કે લગણા પર આટલું
 વાગે છે?'

આ જ શસ્ત્રનો તે પછી એ વાર શાહપુરમાં મેં
 ઉપયોગ કરેલો: એક વાર તો એક ગ્રેમાળ મિત્રના
 આગ્રહમાંથી હટકી જવા માટે; એને બીજી વાર શાહપુરની
 નિશાળના અખાડામાં એક કસરતબાજ હોકરાએ મારી
 આગળ કંઈ ગંદી વાત કહેલી એને સમ્મ કરવા ખાતર.
 આ બીજી વખતે સામેા માણસ પશુ ફીક મજબૂત હતો.
 એને વાગ્યું એના કરતાં મને જ વધારે વાગ્યું હશે. પણ મેં
 મારું 'મેં તો રાતું રાખ્યું જ' અને સામેા હોકરા તો
 કાયમનો પાક શીખી ગયો. હેલ્લી વાર એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ
 મેં ફરબૂસન કોલેજમાં જીવતરામ કૃપાલાની સામે કર્યો હતો;
 પણ એની વિગત વળી બીજી કોઈ વાર.

પ્રેમાળ બાળિયા

પિતાશ્રીની બહલી થઈ એટલે કાન્વાઈથી અમારે ધારવાડ જવાનું થયું અને હિંદુ મૂલ છોડવી તો મમતી ન હતી, પણ મુમાફરીએ કાપડીયું એ જ મોટામાં મોટો આનંદ હતો. મેં નિશાળના દોસ્તદોસ્તને બધાને કહી દીધું કે અમે જવાના બધા માથે પ્રેમથી વાનો ફગી.

દેવીનામ પૈ એ મારો ખામ મિત્ર એની માથે તો બે ત્રણ દિવસ લાગલાગટ રોજ હું મમુદ્દિનારે ફરવા ગયો. રામચંદ્ર આંગડી એ માગ કરવા ઉમરે મોટો, પરંતુ એની માથે પણ દોસ્તી ખૂબ હતી. એ શદરની શ્રીષ્ટ બાલુએ વ્હેતો હોવાથી એને નિશાળના જ મળાવ. અમારા લેગમાં વિચારોનો વિનિમય થઈ શકે એવા માગ આ બે જ

મદાને માટે કાન્વા ઠોડીને જવાનો છુ, ત્યારે એની
આમોમા જળજગિયા આવી ગયા. પાળેતો દૂતરો જેમ પૂછડી
હનાવે છે, અમમ્નો ચારે પગે ચનચન ચનચન થાય છે,
આટલા આવે છે, શુ મુ ને શુ ન કરુ એમ એને થાય
છે તેમ બાગિચાને થયુ આ કૃતરાની ઉપમાથી મર્ષ એમ
ન માન કે એના પ્રત્યે માગ મનમા તિરસ્કાર કે તુચ્છતા
કે એ પ્રાપ્ત અત્યંત નિરાશ પવિત્ર, મરેનતુ અને
રેમાગ હતો (પદુઓની ઉપમામા તિરસ્કાર છે એવો
ખ્યાન માણમની હનકાઈમાથી જ ઉદ્ભવ્યો છે) બાગિચાના
નિર્ધાન અને મુઘ્ધ પ્રમતે વ્યક્ત કરવા મારી પામે બીજી
ઉપમા છ જ નહિ માની ઉપમા મે મિત્રો રચ્યે છાજે
નહિ નહિ તા એ જ આપત

માગિચા વરનો મર્ષ પૈમાદાર ઓપ્રો ન હતો
એમની એ આદની હોન હતી, અને એક સીડી પથ્થુ
હતી હિદુ મૃતના પરિત સાતારણમા અમે સામાજિક
પ્રતિષ્ઠા મતિનુ અભિમાન ને સુદ્ધિમતાની મગરરી બધુ
બૂની જર્મ માથી લાગમીને ઓળખતા કીમ્યા હતા આજે
પથુ મારે મન બધા જ લોમે મગ્ખા હોય છે પૈમાથી,
નિસ્તાથી અથવા નીતિથી બેનરના ગણના લોકો તરફ
બેનરતી દષ્ટિએ જોનામા કાંઈ શકતો નથી માણમની
પગ્મ એના હૃદયથી કંપી, એના નદાયારથી મરવી એ
મોહવતિ ઉપર ખાનદાની આધાર ગમે છે એ શિક્ષણ મને
મળેતુ હોનાથી બીજી રીતે જોવાતુ જ નથી કુન્ધવી
વ્યવહારમા આ અભાવ ધણો નડે છે એ દ બાણુ છુ, પણ
એડુ મને માફ નથી લાગતું

મામાજિક ઉન્નતિનો, પ્રતિષ્ઠિત થવાનો એક જ માર્ગ છે કે, પોતાના બરોબરિયા અથવા પોતાનાથી ઊતરતા લોકો પ્રત્યે સુચિતા અથવા બેપરવાઈ ગણવી, અને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા લોકોની છાની ખુશામત કરી કરીને તેમની માથે બરોબરી બતાવવી. મબામાં ભલે માત્ર અરધો જ કલાક બેઠવું હોય, તોપણ પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ માણુમની પાસે, બની શકે તો બેસવાનો મીનો પ્રયત્ન હોય છે. પણ પોતાના કરતાં ઊતરતો માણુમ પોતાની પાસે આવીને બેમે તો તે ગમતું નથી. પ્રતિષ્ઠાના લિખારી આ લોકો પ્રતિષ્ઠાનો પ્રતિશ્વ હચ્છે છે, પણ પ્રતિષ્ઠાનું દાન કરવાની દાનન એમનામા હોતી નથી.

હિંદુ મુસલની કેળવનીને લીધે અમે બધા લાગણીની કમોટીથી જ એકબીજાને માપતા. સુબરાવ દિવેકર કરીને એક હોકરો હતો એના પિતા મારા પિતાશ્રીના હાથ તળે દારકુન હતા વર્ગમાં શરૂઆતમા સુબરાવ મને કંઈક વધારે માન આપતો. પણ ત્યારે અમારો પરિચય વધ્યો ત્યારે મે જોયું કે, અબ્યામની નિયમિતતા, વર્ગમાં વખતસર આવવાની નિયમિતતા, અને બધા પ્રત્યે મીઠાશ તથા ગમભાવ ગણવામાં મે મારા કરતા ચડિયાતો હતો. પછી તો હું જ એના પ્રત્યે આદર બતાવવા લાગ્યો.

આ કમોટીએ બાળિગાને અમે ઊતરતો માનતા ન હતા. જવાને આગલે દિવસે બાળિગા મારી પાસે આવીને કહે, ‘આજે માજે ‘મારી’ જોડે ફરવા આવીશ ?’ વખતે હું ના પાડીશ એ બીક એના મનમા હોય તેમ, નત્ર ચ્વરે એણે મને એ પૂછ્યું. દેવીદામ જોડે ફરવા જવાને હું ઇતેમત

સ્મરણયાત્રા

હતો એને જાગિયાને હું ના જ પાવત પશુ પૂછવાનો
 એનો અવાજ એવો હતો કે ના પાવવાની મારી હિમત
 જ ન ચાલી આજે મમુદને ઝિનારે ફરવા જવાનું અમારું
 નક્કી થયું અમે દૂર યુની ફરવા ગયા ત્યાં મેમીને પ્રસી
 વાનો પ્રી પછી જાગિયાએ ધીમે ન્હીને મજવામાંથી એક
 મોઠો પડિયા મદ્યો એમાં ગરમ ગરમ જવેળી હતી
 પડિયા ઉપર બીજે પડિયે રાખી એના પર અવજી રાધનાત
 વીટાળી એણે જલેળી ગરમ રાખી હતી હું કાર્ષ પશુ
 ખોતું એના પહેલાં જાગિયા મને કહે ચુપ જોવીશ
 નહિ તારાથી ના પડાય જ નહિ આ બધું તારે ખાધે
 જ છૂટકા છે હું ના ખાજગિનાતા જ નથી મારા ગમાના
 સમ જે ના પાડી છે તો મમુદના નકાલી વખતે
 ઉપરાઉપરી આવતા મોજળથી જેમ આપણે ગૂગમાર્ષ જર્ષએ
 છીએ તેમ મને થયું મેં એક જવેળી લીધી અને ક્યુ
 ચાન ત્યારે તું પશુ ખા અને હું પશુ ખાઈશ' પશુ એ
 થોડો જ માનવાનો હતો? એ કહે આ બધું તારે જ
 ખાવું જોઈએ પછી તો મેં પશુ તં લીધી કે, 'તું

પ્રેમાળ બાળિયા

આને એને એવું કરા મૂઝવાનું ન હતું એણે એટલું જ કહ્યું, 'અરે, આવું શું પૂછે છે? દુકાનમાં જઈ મારે હાથે જ આ તાણ બનાવીને લઈ આવ્યો છું' જેટલો વખત હું ખાતો હતો તેટલો વખત બાળિયા અને નિહાળી નિહાળીને જોતો હતો મ્મણે હું જ એની જલ્લેખી ન હોઉં'

થોડા સમયને મેં આઈને ટકી દીધું કે આવી આવી રીતે માગ દોસ્તદારે અને જલ્લેખી ખવડાવી છે આઈએ કહ્યું, 'હા એમ જ હોય કૃપ્યું અને મુદામાં વચ્ચે પણ આવો જ એક હતો આપણે મોટા થઈએ તોયે નાનપણના એકીએને જુની ન જઈએ, સમજ્યો કે?'

રાત્રે બાળિયા અને ફરી મગવા આવ્યો મેં એને દીવાળી માટે બનાવેલું ગીન કાગળનું ફાનસ બેટ આપ્યું અમે કાન્વાડ છોડીને હાથમને માટે જવરના હતા પાચ છ વરસ કારવામાં રહેના એટલે ઘરમાં સરમામાન પાર વગરનો ગ્લો હતો કુટ્યોક તો અમે વેચી નાખ્યો કેટલો! મિત્રાને ત્યાં મોકલી દીધો બાળિયાનો મારા પગનો પ્રેમ સાલળી મારી આઈને એના પ્રત્યે વાતસલ્ય ઉદ્દલવ્યું હતું, એટલે જે ચીજ હાથમાં આવે તે આઈ બાળિયાને આપી કે બાળિયાની વીરલી અમારા ઘરથી બહાર ન હતી તે દોડતો જઈને મગેલી વસ્તુ થોડું મુખી આવે. આમ ઘણી વાર એ થોડો એટલે ઘરના લોકોને શક પડ્યો કે, આ બધી વસ્તુઓ છોડશે ચોરીને તો નથી વાવતો' એટલે

મીઠી જિંદગી

સવારની શુભાખી જિંદગી ઘૂંટડા પીતો હું પથારીમાં પડ્યો હતો. ઘરનાં બાકીનાં બધાં તો ક્યારનાંયે જાગીને પ્રાતર્વિધિથી પરવાર્યા હતાં. કોણ જાણે ક્યારે આઈ અને મોટાભાઈ મારી પથારી ઉપર આવીને બેઠાં હતાં. અરધી જિંદગીમાં, કેટલા વાગ્યા છે, હું ક્યાં મૂતો છું, માથું માથું અને પગ કઈ દિશામાં છે, એનું મને જરાયે લાભ ન હતું. બસ, એક જિંદગીનો આનંદ અને ઓઢેલી રંગરંગની હાંફ એટલું જ મારી આસપાસ હતું. એટલામાં આઈ અને બાબાની વાતચીત કાને પડી.

સંભાળણુ તૂટી જશે; હું સતો છું એમ ધારીને જ આ વાતચીત ચાલે છે. હું માવ નિમેષ જ પડ્યો રહ્યો. બસકે કંઈકે પ્રયત્નથી શ્વાસમાં પણ ફેરફાર ન થાય એની સાવચેતી રાખી.

બાબાએ જવાબ આપ્યો : ‘હા, એની કૌવત પ્રમાણે ભણે છે ખરો.’

આર્ષને એટલેથી સંતોષ ન થયો. આર્ષએ કહ્યું : ‘એના હાથમાં હું ચોપડી તો જોતી જ નથી. આખો દિવસ રખડ્યા કરે છે એક દિવસ પણ વખતમર ગંઠી નિશાળે ગયેલો યાદ નથી. એ નિશાળે પહોંચે ત્યાં આદ તો વાગેલા જ હોય, અને રાતે પંદાખાં બોલતા બોલતા જ વચમાં સૂઈ જાય છે. એનું શું થશે? એની જીમે ‘વિદ્યા ચોટશે કે નહિ?’

મારા ભણતરનું આવું વર્ણન તો હું દિવસરાત સાંભળતો જ હતો. જે દ્રાર્ષ મને વડે તે આટલા દોષોની નામાવસિ તો ઉચ્ચારવાનું જ. ભણવાની બાબતમાં મને વડે નહિ એટલો ગોંડુ, કેમકે એ બાબતમાં એ મારાથી સવાયો હતો. એટલે આર્ષના એ મતવાક્યથી મને નવુંયે ન લાગ્યું અને માફકે ન લાગ્યું. આપણે છીએ જ એવા! કૃષ્ણને દ્રાર્ષ કાળા કહે તો એ શા માટે ચિડાય? મને

બીજા છોકરાઓની ઘેરે નાગનાગઢ નાના વખત નુધી નથી
લણી શકેતા પણ એનું નાં નહિ ત્યારે હું એને નાં
સમગ્રવુ છુ ત્યારે જટ મમજ લે છે તારે એની ચિંતા
નથી જ નહિ'

આઈએ હું, 'તુ ખાતરી આપે પત્રી માટે શાની
ચિંતા હોય / હું એમા શુ મમજુ? એ દોહ ન રહે
એનું જ હું નહુ અમે નહિ દોહાઈએ ત્યારે તમે બધા
મોગ થયા હશે મારો હતુ સૌથી નાનો લણેતો ન હોય
તો એ મૂઝાય એ મોગ થઈને રળતો થાય ત્યા નુધી
હવવાની નહુ છે ખરી ત્યારે દેશો પડેતો બેઠકો ત્યારે
સુખેથી હું આખા મીચી દર્શિ'

આ મવાદ માલજતી વખતે મારા પાળહુદયમા શુ
આનતુ રશે એની ન પના નહોતી આઈને ન નહોતી
મોટાભાઈને મારામા શ્રદ્ધા રાખીને મારે વિરે થયેલી
વાતચીત મારે માટે તો આ પહેલવહેલી જ હતી
ફળતા માણસને દોહાઈ હવનદાન આપે પત્રી એને જે દાં
થાય તેવો હા મોટાભાઈના વચનો સાંભળી મને થયો
મારા રખડુવેડાથી આઈને આપલી ચિંતા થાય છે એ પણ
મે પહેલવહેતુ જાણ્યું પણ એની મારા પર તે વખતે
જાત્રી બસર ન થઈ એને જે થઈ તે પણ નાખા વખત
સુધી ન નથી પણ મોટાભાઈના વચનની બસર તો
કાયમની થઈ

બાબાનુ કેજવણીનું ધોરણ બહુ જ આકરુ હતુ
અમારા ખેતતા અમાગ વખાણુ તો થાય જ નહિ
બાબા એવે અમારી બહિશ્વર કર્તવ્યમુદ્ધિ કમલે ને પગે

અમને ટોકે, ડગલે ને પગલે વઢે; અને વઢે તેય 'જીલ
કરતાં સોડી વડે જ વધારે. મારની બીકથી હું દોડતો
હોઈ ને બાબા હાથમાં સોડી લઈ મારી પાછળ દોડના હોય
એવી શરતના ત્રણ ચાર દરયો હજીયે મારી દષ્ટિ આગળ
તાજન છે. અમારા જે વચ્ચેનું અંતર વધે છે કે ઘટે છે એ
નેવા ઘણી વાર હું પાછળ નજર ફેંકતો. એ વખતે કોઈ
રસિક કાવ્યમાં જિભો હોત તો જરૂર એને કાલિદાસનો
'પ્રીવાર્મંગાભિરામ' ગાળો શ્લોક યાદ આવત

એ દોડમાં કોક વાર અમારા જે વચ્ચેનું અંદર ઘટી
જતું, ત્યારે કોક વાર હું છટકવા પામતો. પણ જીવનની
દોડમાં અમારા જે વચ્ચેનું અંતર દહાડે દહાડે ઘટતું જ ગયું.
તે એટલે સુધી કે, ઘણી વાર હું બાબાનો સલાહકાર બનતો.
અમારી વચ્ચેનું ઉમરનું અંતર જોઈ અનન્યતા લોકો અમને
પિતાપુત્ર સમજતા. અને સાચે જ બાબાનો પ્રેમ પિતા
જેવો હતો. પણ જેમ જેમ ઉમરમાં ને વિચારમાં હું વધતો
ગયો, તેમ તેમ બાબાના કોમળ હૃદયના જીભરાઓ કાલવી
દેવાનું હું એકમાત્ર સ્થાન બની ગયો. પછી તો અમારા
મંબંધની મીઠાશ લાઘવિાઈ ઉપરાંત મિત્રોની ચર્ચ હતી. પણ
એનું બીજ તો પેલી મીઠી જાંઘ વખતનાં વચનોમાં જ હતું.
તે દિવસે મને થયું કે, ધ્રુત ધ્રોતવ્યમ્.

૪૨

શનિવારની તોપ

મરવાગુ બદર એ બાલુએ ફેનાયેના પહાની વચમાં છે તેથી બહારથી આવતી આગબોટ ગામમાં વખતસર દેખાતી નથી એ અગવડ ટાળવા માટે દેવગઢની દીવાદાડી પર એક વાવટો રાખેલો છે દૂરથી આગબોટ દેખાય એટલે પોગટ ઓફિસ પાસેના એક ખડક પર એવો જ વાવટો ચડાવવામાં આવે એ વાવટાથી ગામના લોકોને ખબર પડે કે આગબોટ આવે છે એ વાવટો જ્યાં પડી જ લોકો ઘેરથી બહાર જવા બિપડે દરિયામાં બારે તોફાન થાય ત્યારે પણ આ બને દીવાદાડીઓ પર વિશિષ્ટ આમરના કાળા વાવટા ચડાવવામાં આવે છે આગબોટનો વાવટો લાન મ્પડાનો હોય છે તોફાનના વાવટા ગોળ, ત્રિભુજ કે ચોરસ એવા આમરના પટારા જેવા ગ્રે સફેદ નજીમના વાવટાવાળા પામે એક મજનું દૂરથીન ગ્રેટુ કેમકે એને હમેશા દેવગઢની દીવાદાડી પર નજર રાખવાની હોય.

શનિવારની તોષ

ત્યાંના જ માણસને દર શનિવારે બપોરે બાર વાગ્યે એક તોષ ફેડવાનું કામ સોંપેલું હતું. કારવારમાં એ સ્થાનને જ 'વાવટા' કહેતા.

એક શનિવારે અમે એ સ્થાન જોવા ગયેલા. વાવટાનો ખડક સમુદ્રમાં ફીક ફીક અદર ગયેલો હોવાથી ત્યાં રેતીની સમુદ્રવેશા ન હતી. મોઝાં સીધાં ખડક પર અક્ષાતાં અને પાણીનાં શીણ તથા ઊંટા ખૂબ જોયાં ગડતાં. વાવટાવાળો એક ધરડો મુસલમાન હતો. મુસલમાન એટલે એને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું જાન પૂરેપૂરું હોય. અમારા જોવા હોકગચો ત્યાં જય એટલે બંદરદૂરકી બતાવ્યા વિના રહે નહિ. અમે પણ એ મવામી માટે તૈયાર હતા. તોજડા સવાલજવાબનો પરિચય પૂરો થયા પછી અમે એને કહ્યું, 'દેવગઢની દીવાદાંડી અમારે દૂરખીનમાથી જોવી છે. જરા બતાવોને.' એણે જગલાના કબાટમાંથી દૂરખીન કાઢ્યું અને કહ્યું, 'આવો નીચે, હું બતાવુ છું.' બગલા નીચે તોપને પડખે અમારી જાતી જોડવો જોયો ચાંબલો હતો. એને માથે એક લીસા પથરાની લાદી જડેલી હતી, અને એ લાદી પર ચાર ખૂણે વેતવેત જોયા ચાર નાના ચાંબલા જોયા કરી એના પગ છાપરાની પેડે ઢગણ પતરુ ડોકેલું હતું. લાદીમાં માત્ર રજ પણ દાળ નહોતો; એ બરાબર સમતલ હતી. એના પર એણે દૂરખીન મૂકી અમને જોવાનું કહ્યું.

બપોરનો વખત હોવાથી સમુદ્રના મોઝાં ખૂબ ચળકતાં હતા. દૂરનો દેવગઢ, જેનો વાવટો મારા જોવો કાકદિ જ જોઈ શકતો હતો, તે દૂરખીનમાં ગપટ અને પામે આવેલો 'દેખાવા' લાગ્યો. દીવાદાંડીનો ઘાટ પહેલવહેલો દેણે નક્કી કર્યો

હશે? એ હમેશા ડોનો આપેલું દેખાય છે. દુગ્ધીન
આમતેમ દેશી આસપાસના કુચરા પણ મેં જોઈ લીધા
ક્ષિતિજ પૃથ્વી પસાર થતી ટેડની કોતેમારીઓ જોઈ
મળરાઓના ઘોળા મઠ જોઈને જળકૃત્તી યાદ આવી
અમુદ્ર શાત ટોચ ત્યારે પણ મોઝાઓનું તાનબદ્ધ નૃસ તો
આતે જ પાચ ૭ માર્છિનનો સમુદ્રનો વિસ્તાર દષ્ટિ આગળ
હોય ત્યારે પામ મોટા દખાતા મોઝા જેમ જેમ નજર દૂર
દૂર ફેરતા જઈએ તેમ તેમ ઝીણા થતા જાય છે, એ દશ્ય
કોને મોહિત નથી કરતું? દુગ્ધીનમા એ દશ્ય વધારે રેખીત
દેખાય છે

આ બધું જોઈને ધગયા પછી મારું ધ્યાન એ લાદી
પરના દૃશ્યકા જાપરા પર ગયું મેં વાવટાવાળાને પૂછ્યું
'શું આ લાદી તડકો ખમી ન શકે માટે એના પર છયો
ખ્યો છે? કે દુગ્ધીન પર તડકા ન પડે એટલા માટે?'

હમણાં એ નહિ મ્હું તમારે દુગ્ધીનમા જોડણી જોડું
ટોચ તેડતું એમસામકું જોઈ લો, પછી ખીજ વાત દુગ્ધીન
અદર મૂખ્યા પછી કરી નહિ કાઢ'

પથરાઓને એની જરાયે તમા ન હતી. એમનું અખંડ રનાન ચાલુ હતું. મોળું આવીને અથડાય એટલે પાણી ફાટી જઈ પથરાઓનાં માથાં પર ચડતું; અને ત્યાંથી પથરાઓની વાંકીચૂંકી બખોલોમાં ગિતરી પડતું. પથરાઓ પણ મોળાંઓની લપડાકે ખાઈખાઈને એવા તો નફટ થયા હતા કે, એમનામાં કાંઈ ચણુ બાણુએ અણુ કે કાંટે ન મળે. ચીકણા ને લપસણા. મોટા મોટા પથરાની બખોલમાં મોળાંઓની અંદર મોજ કરતા ઠરચટ્ટા આમતેમ ફરતા હતા. એટલા મોટા કે ખીક જ લાગે. જલચરો પોતાના શરીરમાંથી એક જાતનો ચીકણો ગુદર કાઢી પોતાની છીપો પથ્થર પર ચોડી દે છે. મોળાંથી પથ્થર ઘસાય તો ઘસાય, પણ આ છીપો તો એક વાર ચોંટી તે ચોટી. આ મોળાંને દિવસરાત, બારે માસ, અને અનંત વર્ષો આમ પથરા પર અથડાઈને શું મળતુ હશે? આવે અને જાય, આવે અને જાય. મોળાં પાણીના જ રણાં. એટલે ગમે તેટલી વાર અથડાય અને ફાટે તોયે એમનુ કશું જતું નથી. એ પણ પેલા ખડક જેટલાં જ નફટ. પોતે હારે છે કે જીતે છે એનો વિચાર સરખો ન કરે. નિષ્કામ (નકામા) કર્મમાં વળી વિચાર શેનો? સ્થિર પાવાણુ અને ચંચળ પાણીનો આ મેળાપ વિચાર કરવાની ટેવ વિનાના માણુઓનાં મનમાં પંણુ કંઈ કંઈ લાવ પેદા કરે છે.

પાસે જ એક મચ્છીમાર માછલાં પકડવાને એક ગાંડો ચાપુક હાથમાં ઝાલી નિષ્કેષ્ટ બેઠો હતો. જાણે લારે તપં કરતો હતો. ઉપરના તડકા કરતાં એના પેટની ભૂખ વધારે તપેલી હશે. એકાએક ચાપુકની ટોરી અંદર ખેંચાઈ ગઈ.

ઝડ દઈને એ બાંધ્યો. ચાણુકની દોરી કંઈ નાનીમની ન હતી. દયસી આંગળી જેટલી જાડી હતી. એ જોરથી ખેંચવા લાગ્યો. 'અંદરની માછલીનું જોર પણ આણું ન હતું ત્યારે એ કંઈક થાક્યો ત્યારે મંદદની યાચના કરતી દૃષ્ટિ અમારા તરફ જોવા લાગ્યો. એની પૂછવાની દિશા ન આણે અને અમને એને મદદ કરવાનું મન ન થાય ધીબર એને થયું કે દોરી હાથમાંથી છટકી જવાની છે. એણે ઝડ દઈને દોરી જરાક ઢીલી મૂકી ફરી પાછી જોરથી ખેંચી. એમાં તો એ ધણો ફાગ્યો. એણે દોરીને આંગળીએ આટો ઢીધો ને ફરી ખેંચવા લાગ્યો. માછલી આગળ જીવનમરણનો સવાલ હતો. એ કંઈ સહેજે જવા દે? અમને લાગ્યું કે દોરી હવે તૂટી જવાની, કેમકે માછલીએ પથરાની બખોલમા મળનો આશરો લીધો હતો. મારા સાથીથી રહેવાયું નહિ. એ દોડતો ગયો અને એણે દોરી ખેંચવામાં મદદ કરી. એકના બે થયા અને ધાયલ થયેલી માછલી પાછી બહાર આવી પડી. મારા મોઢામાંથી નીકળી ગયું:

‘તવ અજીરિણી વદલી उत्तर, धर्मयुद्ध नम्हे हैं.’

માછલી કંઈક તાડના પંખા જેવી ગોળ ને ખૂબ જાડી હતી. એની પીઠ પર કરવતના જેવી દાંતી હતી. જેટલી મોટી અને અણીદાર! કરવતની દાંતી તો સ્થિર હોય છે. પણ આ માછલી એની પીઠ પરની દાંતી ઝપાટા-બંધ ચલાવી શકતી હતી. મને થયું કે, અત્યારે એની પીઠ પર લાકડાનું પાટિયું રાખ્યું, હોય તો એનેયે એ વહેંચી નાંખે. શત્રુના દરબારમાં જેમ બૃહસ્પતિની પણ અકલ ન, ચાલે, તેમ પાણી બહાર માછલીનું જોર કામ ન આવે. માછલીએ

શનિવારની તોપ

તગ્દરિયાં માર્યાં, પાણી તરફ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, બેચાર કચકાં ખાધાં, અને સચેતન રૂપ છોડી દઈ મનુષ્ય માટે આહારરૂપ પડી લીધું. ચિંતામગ્ન હું એના તગ્દર જેતો જ રહ્યો. ત્યાં મારો માથો કહે, ‘ચાલ તોપ ફૂટવાનો વખત થયો હશે.’

અમે દોડતા દોડતા ઉપર ગયા. ત્યાં તોપ ફોડવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એક લાંબા હાથાને સૂતરના ડૂંચા બાંધી તોપનું મોઢું ધોવાનો કૂચો કરેલો હતો. એને પાણીમાં અત્યંત પક્ષાળી વાવટાવાળાએ તોપને દાતણ કરાવ્યું. પછી એક બશોરિયા કાચળામાં તોપનો દારૂ ભરેલો હતો એ બાધેત્રી આખી કાચળા તોપના મોઢામાં ખાસી દીધી. ત્યાર પછી કાપેલા કાગળના મોટા મોટા બેત્રણ ડૂંચા એણે એના પર ઢોકી બેમાચ્યા. ડૂંચા ઢોકવામાં એને કીક કમરત થઈ. પછી એણે એક હાથ લામો મોયો લઈને તોપના પાછળના કાણામાંથી અંદરની કાચળાને કાણુ પાડ્યું. પછી જમણા આડિયામાં ત્રીણો દારૂ લઈ ઉપરથી એ કાણામાં ઓરી દીધો. અને હાથમાં પકીતો લઈ તૈયાર થયો.

પછી મને કહે, ‘હવે આવજો અહીં. તું પૂછતો હતોને કે પેણુ ટચૂકું છાપરું શા માટે છે? જો, એની વચ્ચોવચ્ચ એક કાણુ છે. એમાંથી સૂરજનુ એક કિગણ નીચલી લાદી પર પડે છે. એ લાદી પર ઉત્તર દક્ષિણ એક લીટી દોરેલી છે. સૂરજનુ કિરણ જ્યારે આ લીટી પરથી પસાર થાય છે ત્યારે કારવારના બાગ વાગે છે, અને એ

હિપ્પનુ પતરુ તો ગમે તેડુ મેમાનુ છે, એથી માન નહી
કરવામા કર્મ બૂન નહિ થતી નાથ ?

એટલામા વાવટાવાળાએ કહ્યું, 'હવે જોજો,
વખત થવા આવ્યા' મેં જુલું, 'હા, હા, સુમુહર્ત'
સાવધાન

પ્રારમ્ભવાળાએ એક નાળી ના ડીને છડે પરીતો
બાધેનો હતો અને એ લાદી પરના મુરજના મિશ્રણ તન્દ
જોતો હતો હવે શુ થશે વો અવાજ થરો એની ક પના
ગતો હુ હા એટલામા તોપની એક બાજુએ પિતામીડના
આઠામા ગોળેના તોપના ગોળાએ તરફ મારી નજર
ગઈ શત્રુનુ જહાજ આવે ત્યારે તોપમા આ ગોળા ભરી
તોપ ફેડતા હશે પડી જહાજનુ પડખુ ફૂંચી જવુ હશે
અને અંદર પાણી ભગઈ જહાજ ફૂંચી જવુ હશે એવી
ક પના હું કરુ છુ એટલામા તો વાવટાવાળાનો પરીતો
તોપના માથા પાંચી નાનકડી નીચ પર પહોંચી ગયો
તોપના માથામાથી એકદમ ફાડ દઈને એવો તો મોઠો
ધડાકો થયો કે માગ માન બહુ મારી ગયા, ગતી ધડવા
લાગી, પોતે ક્યા છુ એનું બાન પણ તે કાણુને માટે બહિર
થયુ નજર માંમે છુમાડાનો ગોટો નીકળ્યો ફૂંચાના
કાગળના પટના પકડા થયા ને ક્યા ભેડી ગયા એની અંદર
ન પડી માત્ર દારૂની ગંધ ગળામા ઘૂસી ગઈ તોપના
ધડાકાનો અવાજ એવો નજીક કદી સાંભળ્યો નહોતો અને
આત્યારે જે અનુભવ થયો તે એટલો અચાનક અને કાણિક
હતો કે, મને કેવો અનુભવ થયો એનું પાછળથી પૃથક્કરણ
કરવાનો વિચાર થઈ આવ્યો

પણ એ જ કાણે, એટલે કે 'ધડાકાની' ખીચ 'કાણે,
એકદમ પાછલી બાબુના પહાડોમાંથી વીજળા જેવા કડક
કડક કડક ધ્વનિ મંડળાવા લાગ્યા. જાણે બધી જ ટેકરીઓ
શો ઉત્પાત છે એ જેવા દોડતી આવતી ન હોય! અવાજ
એટલો મોટો થયો કે આબુઆબુની નાળિયેરીઓ પણ ધ્રુજવા
લાગી. તોપના અવાજ કરતા આ પહાડના પડકાર જ
મને વધારે અદ્ભુત અને આકર્ષક લાગ્યા. મારો શ્વાસ
થંભી ગયો. કારણ વગર મૂંઝાઈને હું ચારેકોર જેવા
લાગ્યો. 'પ્રતિધ્વનિ સમુદ્ર પરના વિસ્તીર્ણ આકાશમાં લીન
થઈ ગયો. છતાં મારા કાનમાં તો એ પ્રતિધ્વનિ ચાલ્યા જ
કરતો હતો. આજે પણ એનું સ્મરણ કરતાવેંત તે એવો
તે એવો જ મંડળાય છે. મેં મસુદ તરફ નીચા વળીને
જોયું તો મોજાંઓ કહે, 'અરે શું જુએ છે? કશું થયું
નથી. દુનિયા છે, તેવી જ છે અને તેવી જ રહેવાની.' પણ
મોજાંઓનું સત્ય તે કોઈ મારું સત્ય ન હતું.

ઈન્માફનો અત્યાચાર

હવે વધારે ભા મળતુ હોવાથી ગમતુ શેરે એમની
 રખાતની ચાગ ભાગ થઈ હતા એક ભાગમા કુરૂપીય
 મામનતદાર હેતા હતા પરંતુ ભાગમા અમે હતા
 અમારા પહેના અમારા ભાગમા આનગમિય સાદ ગહેતા
 હતા એમણે આના પર સાદદીની બહુ જ રૂપાળી ઓરડી
 બનાવી હતી એનુ બારપુ જે બારીઓ વગેરે બહુ જ
 ધાતીનુ હતુ હજારેરને હાથે થયેનુ એસે પૂછવુ જ
 શ? એ ઓરડીમા અમે લાલુવા બેમતા માગી માર્ક
 મળવા આવે તા તેઓ પણ અમારી ઓરડીમા જ મેમવાનુ
 પમત પ્રતા મને તો એ ઓરડી પર એટલો બધો મોહ
 હતો કે મે રાત્રે સુવાન પણ ત્યા જ ગએલુ થા બદાર
 સુવાથી મનારે માનવાર વાગે ૫ બી સદતો હતો એ પણ
 એક મોગે લાભ હતો

અમારી જોડેના ઝોટલા પર એ ઘરનાં છોકરાં રમે અને ખૂમાખૂમ કરે. અમને એ ગમતું નહોતું. પણ, તે ચાલન કરવામાં અગવડ આવતી નહિ, કેમકે અમે પણ ચર્ચા કરવા એસીએ ત્યારે આખી 'વખાર' ગળાવી મૂકતા. શાંતિનો આધુનિક શોખ તે વખતે અમે ફળાવ્યો ન હતો. પણ જ્યારે પડોશનાં છોકરાં એમના ઝોટલા પર દોડતા દોડતા અમારી માદડીની દીવાલ પર જોરથી હાથ મારતાં ત્યારે મારી ધીરજ ખૂટી જતી. અનેક વાર એ છોકરાંઓને મેં કહી જોયું, વળી જોયું, પણ એની અમર ન થઈ, છોકરાંઓના તોફાનથી માદડીમાં મોટો ખાડો પડ્યો અને ચોરસ તાવડી જેવો એનો આકાર થયો. દીવાલની શોભા ગઈ અને ચોરડીમાની એટલી જગ્યા પણ ઝોટી થઈ ગઈ. મેં માદડીને અંદરથી દબાવીને બદારનો ભાગ પુલાવ્યો. પણ એથી તો ઊંધું જ પરિણામ આવ્યું. છોકરાંઓનો એના પર હાથ મારવાનો શોખ વધી ગયો. જોરથી હાથ મારે એટલે માદડી ફરી અંદરના ભાગમાં ફૂલે.

હવે શું કરવું? મેં જઈને છોકરાંઓની મા પામે કાર્યાદ કરી એ લોકો કોકણીમા બોલે, દૂં મરાડીમા બોલું, એટલે મમજાની મુરકેવી તો ખરી જ; પણ એ લોકો એટલાં ગેદરકાર કે એમણે મારી વાન માંબળી જ નહિ.

પાસે હતું. ગજવેનની ત્રિકોણી મળી ગ્રામી ધમીને બહુ જ તીણું પાનું બનાવેલું હતું. એ મેં હાથમા લીધું અને એની બાજી મહેજ માદડીમા ધોચી. હું તૈયાર ન્હોતો હમેશની પેટે છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો, અને એણે જોરથી મને હથેળીઓ માદડી પર મારી. એણે જોટલું જોર કર્યું એના જ જોરથી મોયાની અણી એની હથેળીમા બોલાઈ મઈ. છોકરાએ એકદમ ચીમ પાડી હાથમાથી ભોલી વહેવા લાગ્યું. છોકરાને વાગશે, એ ચીમ પાડશે, એટલી અપેક્ષા તો મને હતી જ, અને એ આનંદની હું ગદ્ ગદ્ જોતો હતો. પણ મેં અપેક્ષા બાધેલી એના કરતાં એ છોકરાને વધારે વાગ્યું, અને તેની ચીસે મારા ચિંતાયેલા હૈયાને ટાટક આપવાને બદલે વીધી નાખ્યું. જાતીના મધ્યભાગમા એકદમ ડૂચો બરાયો હાથ એવું મને થયું. મેં મોઢો ટેબલ પર એક ચોપડી તળે મતાડી દીધો ને શું થશે એની રાફ જોવા લાગ્યો.

છોખગની ચીસ માબળી એની મા દોડતી આવી ધરતો રસોડયો પણ આવ્યો. હું માનતો હતો કે એ ભોખા મારી જોડે લડવા દોડી આવશે. પણ એમને છોકરાને થયેના ધાનો ઇલાજ કરવા આગળ લડવાનું ક્યાંથી સૂઝે? એમના ઉદ્દગાર હું માબગતો હતો. એમા ક્રોધ કે ચીડ ન હતી, પણ એમણે હુખ જ હતું. આ સ્થિતિની મેં અપેક્ષા કરી ન હતી, એટલે મને બહુ વિચિત્ર લાગ્યું. હું ઝખવાણો પડ્યો. એ લોહા મારી જોડે લડત તો 'ન્યાયનો પક્ષ મારો છે' એમ કહી લડવાનું મને જોર આવતું. એમણે મારું નામ મરણ ન લીધું, એટલે કઈ જિતિ ધારણ

કરવી એ જ મને ન સૂઝ્યું. ઇન્સાફ પોતાના હાથમાં લઈને હું બદલો લેવા ગયો; પણ ચીડથી આધળો થયેલો. માણસ ઇન્સાફ મેળવવા જતા અત્યાચાર કરી બેસે છે. મારા કૃત્ય આગળ હવે મારી પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ છોકરાઓનું તોફાન નજીવું થઈ ગયું. મારી જ દૃષ્ટિએ હું ગુનેગાર નીવડ્યો.

છોકરા તો રાતો જ હતો. રસોધરો એના હાથ પર પાણી રેડતો હતો. છોકરાને કેટલું વાગ્યું છે એ જોવાનું મને મન થઈ આવ્યું એમના ઓટલા પર જવાની તો મારી હિંમત હતી જ નહિ, એટલે ટેબલ પર ચડી અમારી માદડીની દીવાલ પરથી હું ચોરની માફક જોવા લાગ્યો. મારે આગ જોવાની કશી જરૂર ન હતી, પણ મારાથી રહેવાયું નહિ. હું ઊપર ચડીને જોતો હતો, એટલામાં માડુ 'હુદૈ'વ કે છોકરાની માની દૃષ્ટિ મારા પગ પડી. માએ મને ગાળો દીધી હોત તોયે એ હું વધાવી લેત. પણ એની આંખમાં શુદ્ધ ઉદ્વેગ જ હતો. એણે કહ્યું, 'જો, આ તં શું કર્યું છે?' માનું આ વચન મને તો મોઝા જેટલું જ તીણું લાગ્યું. માડું મોઢું ઊતરી ગયું. હું ખોલ્યો તો ખરો કે, 'મેં કર્યું કર્યું નથી;' પણ મારો અવાજ જ કહેતો હતો કે મારા શબ્દમાં કશો અર્થ નથી.

માને એટલો આઘાત થયો હતો કે, એણે ન તો ધરનાં માણસોને એની વાત કરી કે ન આઈ પામે ફરિયાદ કરી. અતિ દુઃખ અને અતિ ઉદ્વેગથી એ શાંત જ રહી. પણ એણે મારી શાંતિનો પૂરનો નાસ કર્યો. કેટલાયે દિવસ સુધી મેં પડોશના લોકો આગળથી માડું મોં છુપાવ્યું. ત્યારે

ત્યાર છોડગતી માને નામેથી આવતી નેહ ત્યાર ત્યારે
માયુ નીચુ ધારીને હું લાથી ખમી જાઉં છોડગતુ તોફાન તા
બધ થયુ પણ એ છત મને ભાર મોઘી પડી

દિવસો વહી ગયા એ લોભની ભાના હુ વધારે જાણુનો
થયા મેમની માથે હું લળા ગયો પેના છો ગને ગમાડવા પણ
લાગ્યો પણ ન એની માએ ફરી મારી પામે પેલી વાત
છેડી ન મે હા મળે એનો ઉત્તખ કર્યો પેનો છોડો
એનુ દુખ જૂની ગયો હને પણ હું મારી એ દિવસની
દુષ્ટતાનો વિનાદ હું જૂની શમ્યો નથી

હિંદુ સ્કૂલમાં

નીતિ કે સદાચાર વિશે પ્રત્યક્ષ પહેલવહેલું જ્ઞાન કરાવનાર તો મારા મોટાભાઈ બાબા હતા. પણ યોગ્ય સમયે નીતિ અને ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અને ગાભીર્ય હૃદય ઉપર દસાવનાર મારા પૂજ્ય શિક્ષક વામનરાવ દુલાધી એ જ ગણાય.

કારવાઝમાં એમણે ‘હિંદુ સ્કૂલ’ નામની ખાનગી મંદિરા કાઢેલી. એમાં અંગ્રેજી પ્રાથમિક ત્રણ ધોરણ જ શરૂઆતમાં હતી. ત્રણ શિક્ષકો એમાં કામ કરે. મહારાષ્ટ્રમાં અમે શિક્ષકોને એમની અટકથી ઓળખીએ. આશ્રમ જેવી મંદિરાઓ હોય તો તેમાં અધ્યાપકોનાં ‘અણ્ણા, નાના, તાત્યા, કાકા’ વગેરે મગાઈર્મિમંદમ્મયક નામો પાડેલાં હોય છે. પ્રો. વિઘ્નપુરકર તે ‘અણ્ણા’, પ્રો. ઓક તે ‘નાના’, નારાયણગાંધી મરાઠે તે ‘મામા’. પણ કારવારમાં તો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોને તેમના નામથી જ અંબોધે. ‘હિંદુ

મૂન'ના યાત્રી શિક્ષકો તે વામન માનન, હરી માનન અને
વિદન માનન આમાના વિદન માનન બન્ને પ્રભાવશાળી
શિક્ષક નાનીતા પાત્રુ અતમા અમાગી માથે ખૂન બને,
એવે તેઓ વિદ્યાર્થીપ્રિય થયા હતા.

મારો મહેલમહેલો પરિચય હરી માનન માથે થયો,
એવે તેઓ અગ્રેષ્ઠ બીજી ભણાવતા મગડી ચોથી અને
અગ્રેષ્ઠ પહેલીમા મે ગણિત દીકરીકે રૂઝુ ફટુ પણ અહીં
તો ગણિત અગ્રેષ્ઠમા કન્વુ પડતુ બીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીને
ગણિત અગ્રેષ્ઠમા કન્વુ પડે એ અત્યાચાર છે એમ તે વખતે
મનાતુ નહિ ગણિતનો કનાક આવે એટલે માગ પેટમા
ધામમે પડે હરી માનનર અભાવે રત્નેશુભી મહેલમા
ચિડાય ને મહેલમા વહેમાય, બેઠે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમા રમ
ખૂન લેતા તેમને વ્યાખ્યાન આપવાની હોશ પણ ભારે
હતી, અને કધક ને કધક પ્રજ્વલિ હાથમા હોય ત્યારે જ
એમને શાંતિ મળતી હતીમા હલીએ તો, અશાંતિની
શાંતિના તેઓ ગોખીન હતા

છાત્રાઓનુ અગ્રેષ્ઠ મગસ કરી આપવુ એ તે વખતની
ઉત્તમ કેળવણીની દસોટી ગણાતી, અને નીતિનુ શિક્ષણ
આપવુ એમા શિક્ષકોને સમાધાન રહેતુ મને અમરણ છે કે,
અગ્રેષ્ઠ બીજામા મે મહેલી અગ્રેષ્ઠ કવિતાઓ ખૂબ કરેલી,
અને ત્રીજામા તો 'લેડી બોફ ધ લેધક'માથી બસો નેટની
લીગીઓ પણ કરી નાખી હતી' 'હિંદુ મૂન'મા જે વર્ષમા
મારો અગ્રેષ્ઠનો પાયો એટલો તો સરમ પાડો થયો કે
મેટ્રિક સુધી અગ્રેષ્ઠમા હમેશા હું ચોથી અડિયાતો ગણાતો
કોલેજમા પણ અગ્રેષ્ઠમા મને ખૂન ગુણ મળતા પણ

મદ્દભાગ્યે ભાષા કરતા જ્ઞાનનો જ મોહ મને વધારે હોવાથી,
કોઈ પણ ભાષામાં પ્રાવિણ્ય મેળવવાનો મેં પ્રયામ કર્યો
નથી. આજે પણ પોતાના વિચારો જેમ તેમ વ્યક્ત કરતા
આવડે એટલે મને મતોષ થાય છે.

હરી માતૃગને છીંકણીની ટેવ હતી એનું તેમને
માફું લાગતું ને નિખાલમપણે વર્ગમાં તેઓ કહેતા
પણ ખરા કે, ‘આ બહુ ખરામ વ્યસન છે મેં
કેટલાયે પ્રયત્નો કર્યા પણ એ છૂટતું નથી’ મારા
બોળા અભાવ પ્રમાણે એમનું કહેવું હું માન્યું જ માનતો
છતાં તે વખતે જીડે જીડે મને થતું કે, છીંકણીના
વ્યમન પ્રત્યે એમને હાર્દિક અણુગમો નથી. આ એક
વ્યમન છે, ખરાબ છે, એટલું તત્ત્વન સ્વીકારીએ અને
પોતાની અશક્તિનો નિખાવમ એકરાગ કરીએ એટલે બહુ
થયું એમ તેઓ અદરખાનેથી માનના હશે, એવી અગ્વૃણ
હાથ તે વખતના મારા બાળમાનસ ઉપર પણ પડ્યા
વગર ગ્રહી નહિ.

પ્રાકૃત્યની ફેગન પ્રમાણે હરી માતૃગની શિખાનો જરથો
મોટો અને લાંબો હતો. નગમાં તેઓ ધાતુખરું ઉધાડે મારે
જ જેમના બણાવવાનો ગમ બરોમર જામે એટલે અગ્નિચુતા
એમનો હાથ એમના લાંબા વાળને પકડી ઝૂલ તરફ લાવે,
અને પછી જીભ તથા આગળી વચ્ચે વાળની મદદથી
ગજમાલ આવે. વાગ મોઢામાં નાખવા એ ગદુ છે એમ
નાનપણથી ધગના મંત્રકાગ હોવાથી, મને હરી માતૃગની બો
ટેવ બહુ વિચિત્ર લાગતી, ને એને કીરે વર્ગમાં મારી
એકામનામ બચાવું પડતું. જ્યેષ્ઠ મહિના સુધી હું એમના

હાથ તથા લગ્ન, પાત્ર મારી એ સુગ જરાયે ઓછી થઈ નહિ.

હરી ભારતર લણાવવામાં કુસળ. હિન્દુ તરફ ખાસ ધ્યાન આપે. કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો અમારી પાસે મોટે કરાવે. ભાષાંતર તરફ પણ એમનું ખાસ લક્ષ રહેતું. એમની જન્મભાષા કોંકણી એટલે એમને મરાઠી કંઈક ઓછું આવડે. વર્ગમાં શુદ્ધ મરાઠી જાણનાર હું એકલો જ. બાંકીના બધા વિદ્યાર્થીઓ ધરમા કોંકણી બોલે અને નિયાળમાં કાનડી શીખે, એવી ઘિનિ હતી. અમારા વર્ગમાં ભાષાંતર અને ભાષામાં આગળ. એ રીતે જ કાનડી ભાષા સાથે મારો પ્રથમ પરિચય થયો. પોતાને મરાઠી ભાષા ઓછી આવડે છે એ હકીકત જાની સમ્પ્રવાનો પ્રયત્ન હરી ભારતરે કોઈ કાળે કર્યો નહિ. મને સ્મરણ છે કે, એક બે વાર જાહેર ભાષણમાં એમને યોગ્ય શબ્દ ન સુઝેલો ત્યારે મને પાસે ખાસાવી મારી પાસેથી એમણે એ જાણી લીધેલો.

હરી ભારતરના મહવાસથી હું એમનાથી કંઈક ડરતાં શીખ્યો; પણ સાથે સાથે, હમેશાં સાચું જ બોલવું એ વસ્તુનું મહત્ત્વ પણ એમની પાસેથી જ એમના અજાણતાં હું શીખ્યો. હિંદુ સ્કૂલમાં હું જૂઠું બોલ્યો હોઉં એવો એક પણ પ્રશ્ન મને યાદ નથી. પ્રથમ પ્રથમ તો અમે જૂઠું બોલવાનો મોહ નિવારીને સાચું કહી દઈએ, એટલે હરી ભારતર અમને માશી બક્ષતા. પણ આગળ જતાં સત્ય બોલવા મોટે આટલી લાઘવ આપવી એ પણ એમને ગમ્યું નહિ, એટલે ઘણી વાર અમે સાચું બોલીને પણ ચચાસિયત માર ખાતા!

અમે ખંતથી બણીએ એટલા માટે હરી માસ્તરે એક મગની યુક્તિ શોધી કાઢી હતી. શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આજે મને એનું મહત્ત્વ અમાધારણ લાગે છે. નાનપણથી અમને ગુણની, પહેલા નંબરની, હરીકાઈની, અને બ્લોક એન્ડની નેવ હતી. હરીકાઈને લીધે ઔચ્ચ સ્વરૂપમાં પણ એમ જ લાગતું કે, બધા વિદ્યાર્થીઓ આપણા શત્રુ છે અને તેમની મામે લડીને પહેલ કરવી છે. માગ જેવા પહેલા નંબર વિષેના ઉદાસીન વિદ્યાર્થીઓ આ હરીકાઈના ઝેરમાથી બચી જતા. પણ પહેલા નંબરના સોલિયા વિદ્યાર્થીઓ આથી ધણી વાર અટ્ટેખા, જ્ઞાનચોર, સ્વાર્થી, અને યુગક્ષીઓ બની જતા. એમને તો ત્રણ જાતની મહેનત પડતી વિષય શીખવો, હરીકાઈની શક્તિ-અશક્તિ ઉપર ચોક્કસ રાખવી, અને શિક્ષકની ખુશામત કેવી રીતે થાય તે શોધી કાઢવું. ગ્રામીન કાળથી વાગ્યુદ્ધેના પ્રચારને લીધે આ બધા કુશળતા આપણા વિદ્વાનો અને ગુણીજનોમાં વધેલા નેવામાં આવે છે. ગુણીઓના અનેક કારણોમાં આ એક બળવાન કારણ છે.

હરી માસ્તરે એ હરીકાઈનું તત્ત્વ જરાક વ્યાપક કરી એના પેટમાં મહકાગ્નુ તત્ત્વ મખસ કર્યું. તે વેળા આ જાંડી ફિલ્મથી તેમના ધ્યાનમાં દશે એમ મને નથી લાગતું. એમણે અમારા વર્ગની એ દુકડી ખાડી. અથવા માયું કહું તો, વર્ગને એ દુકડીમાં વિભક્ત થવાનું સ્વગજ આપ્યું. દર આવાડિયે એક એક દુકડીના તમામ વિદ્યાર્થીઓના ગુણનો મરવાજો કરવામાં આવતો. જે દુકડીના ગુણ વધારે જણાય તે પહેલા નંબરની દુકડી ગણાતી ને તેને શિક્ષકની જગ્યાની

બાલુ એમવાનો હક મળતો આ યોજના યથા પહેલા,
નબળા બુદ્ધિ યાગ્યા વિદ્યાર્થીઓમાં જ દુકીની ચાલતી
ને તેઓ જ બહુતર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતા ઉપરાંત
મારા જેવો કોઈ ગરબગર વિદ્યાર્થી દુકીની વગર
ભાગવામાં જ ગમતો બાકીના નીચલા બધા વિદ્યાર્થીઓ,
મહિપત્તિ ધાગ્યું કરી એમી જતા આપણે ક્યા પહેલો
નબળ મેળવ્યો છે, એવું મનાતની મનાધાન ક્રેડિટમાં જ
તેઓ મેલતા મમજતા

પણ આ નવી વ્યવસ્થા પછી ત્રીસ તેમ જ મહ
દુક વિદ્યાર્થીને પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવાનો હિમાલ
જીવળ્યો પોતે પહેલો નમર બસે ન મેળવી શકે, પણ
પોતાની દુકીને પહેલો નમર અપાવવામાં તો કંઈક મદદ
જરૂર થાય, એ ખ્યાલથી બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા
લાગ્યા આગળ જતા અમે પોતાની દુકીના કાચા અને
મદ વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બોવાનીને પણ મદદ કરવા લાગ્યા
એક બીજાને ચોપડીઓ આપીએ, ન સમજાય તે મમજવીએ,
ખામ ધ્યાન ગમવા લાયક શું છે તે તારવી કાઢીને આપીએ,
અને કંઈ નહિ તોયે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં સમજાવનો યોગ્ય
જરૂર આપીએ એક મહિનાની અદર આ વ્યવસ્થાનો
લાભ અમને પણ પ્રત્યક્ષ થયો અમારો બ્રાહ્મણ
વધ્યો, મહિપત્તિ જામી, અમે એક બીજાને ઘેર જવા લાગ્યા,
અને ભણતર ઉપરાંત પણ એક બીજાને મદદ કરવા લાગ્યા

આ થયો અત્યંત લાભ પણ એ દુકી વચ્ચે દરે
દુકીની વધુ ને વધુ તીવ્ર થવા લાગી સામી દુકીના
માણસને મદદ કરવા જ નહિ એ લોભની ખામીઓ

હિંદુ સ્કૂલમાં

જેમ જેમ અમારા ધ્યાનમાં આવે તેમ તેમ અમને હર્ષ થાય. હિંદુ સ્કૂલમાં મળતી નૈતિક કેળવણીને પરિણામે આ દોષ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. મેં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારી દુકડીના વિદ્યાર્થીઓને ઉદારતાની નહિ, સદ્ભાવની નહિ, પણ મોટાઈની અપીલ કરી. સામા પક્ષનો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી આપણી પાસે મદદ માગે તો પોતાની દુકડીને મદદ કરીએ એના કરતાંયે એને વધારે મદદ કરીએ, એમાં આપણી મોટાઈ છે, એમ છાતી પુલાવીને મેં મારી દુકડી-વાળાઓને સમજાવી દીધું. આનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું એમ કહેવાની જરૂર નથી.

થોડા દિવસ પછી તો બંને દુકડીનાં બે રાજ્યો ગણાવા લાગ્યાં. દુકડીનો નાયક તે રાજા. પછી પ્રધાન, સેનાપતિ વગેરે બધા જ હોદ્દાદાર નિભાયા. આ રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં અને બંને રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડાનો નિવેડો આણનાર ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવ્યો. વર્ગમાં હું એક દુકડીની પ્રજા ગણાઉં, પણ વર્ગ બદલે બે દુકડી વચ્ચેનો ન્યાયાધીશ. દરે હું જોઉં છું કે, મારાં લખાણોમાં, લાપજોમાં, તેમ જ ચર્ચામાં નૈતિક મુદ્દાનું જે મહત્ત્વ ફરી ફરી આવી જાય છે, એનું મૂળ કારણ આ હિંદુ સ્કૂલમાં ગાળેલું મારું જીવન જ છે. જીવતરામ (કૃષ્ણલાની) અને ધણી વાર કહે છે કે, ટાણે ને કટાણે તું નીતિની જ વાતો કયાં કરે છે તેથી માણસો તારાથી મહેજે દૂર થઈ જાય છે. એનું કારણ પણ આ મૂળમાં જ દોવું જોઈએ.

ન્યાયાધીશ થયા પછી ચોવીમે કલાક દૂ નીતિ અને દંસાદનો જ વિચાર કરવા લાગ્યો. મારી બાંસોચિત

ન્યાયાનિષ્ઠતા નહિ થઈ ન્યાયાધીશ તરીકે વિદ્યાર્થીએને હુમ્મ કરવા લાગ્યો એમદ તોફાની છેકરો હુમ્મ માને નહિ એટલે મનમાં બન્યા કરું પણ તે લાણુ પૂનુ જ મનમાં યોનો ગુડેતો નહિ એટલું જ નહિ, પણ એવા જ રો જરિયત ગુનેગાર તરીકે મારી ઈર્ટ મમક્ષ આવતો ના ન્યાયપરાયણતા સિદ્ધ કરવા ખાતર જાણી-તેઈને એની તરફણમાં જ વધારે જૂ તો આથી, જો મારી પ્રતિષ્ઠા યધી પણ આજ્ઞાવિષ્ઠતા મઈ અને એ ભોગ મઈ નાનોમ્મનો નરોતો.

બીજામાંથી હું રીકમાં ગયો ત્યારે વામન મામ્તર માધનો મારો પગિયય વખે. એમની અમર તો મારા ઉપર આના પહુલા જ શરૂ થઈ હતી દર રવિવારે વામન મામ્તર અને દરી મામ્તર મળીને એ માર્મિક વર્ગ ચનાવતા એમા સરમરી હાઈકુનના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવતા. ઈ નૈતિક, માર્મિક વિરથો ઉપર પ્રમથન થતું આગળ જતા એમણે હરિશ્વદ્રાખ્યાન શરૂ કર્યું એવીએ વાચતા જાય અને ત્રિનણ્યુ ક્રમતા જાય દરી મામ્તરની મોનનાની અન વિવરણ કરનાની છદા જદુ મુદ્દો હતી પણ વામન મામ્તરમાં નાગણી (Earnestness) અને મબી તા યધારે હતી જનન જેવા પવિત્ર વિરથ વિરથે આપણે મોલીએ છીએ એનું લાન એમનામાં અપદ દેખાતું હતું જના એમા કૃત્રિમતાનો અંશ ન મળે હું જોમ જોમ તેમના પ્રવચનો માલગના ગયો તેમ તેમ, ‘આ મામાન્ય મામ્તર નથી પણ કોઈ ભવ્ય પુરુ છે એવી મારી ખાતરી થતા નાગી અને અજાણ્યે એમનો ભક્ત થતા લાગ્યો.

એમને પોતાની રોજનીસી લખવાની ટેવ હતી. એક જાડી સરખી નોટ બાંધેલી, તેમાં રોજ લખ્યે જ જાય, લખ્યે જ જાય. તેઓ અધુ અંગ્રેજીમાં લખતા. રોજ એ નોંધપોથી વર્ગમાં સાથે લઈ આવતા, અને અમે દાખલા ગણતા હોઈએ તે દરમ્યાન કંઈક ને કંઈક એમાં ઉમેરતા જ હોય. બાલોચિત જિજ્ઞાસાથી કવચિત્ અમે એ હાથમાં લઈ એનાં પાનાંમાં ડોકિયું કરીએ; તોપણ અમને એ વદતા નહિ કે વાગતા નહિ. મને તો એક જ દિવસ એ નોંધપોથી હાથમાં લીધાનું સ્મરણ છે. મેં જે પાનું ફેરવ્યું એમાં અદ્યતન ચિત્ર હતું અને અદ્યતન વિગે કંઈક લખેલું હતું.

વામન માસ્તર અંગ્રેજી સરસ લખાવતા. મરાઠી કવિતા પણ એમની સાથે વાંચતાં અમને ખૂબ રસ આવતો. અમને ત્રીજી ન્હૂ ગેમ્સ રીકર આગતી. એમાં બીજો જ પાઠ માતાના દેવ વિગેની કવિતાનો હતો. તે દિવસે વામન માસ્તર વર્ગમાં આવ્યા. હાથમાં ચોપડી હતી નહિ. પુરશી ઉપર એમવાને બદલે વર્ગમાં તેઓ આંટા મારવા લાગ્યા, અને એમણે એકાએક મરમ વર્ણન શરૂ કર્યું: ‘એક મોટું જંગલ છે; ઘાઘમાર વરનાદ વરમે છે; વરસાદ માથે હીમ પડ્યું છે. એક બાઈ પોતાના બાળકને ઢાળી સરમે આંપી ઉનાવળે ઉનાવળે એ જંગલમાંથી જાય છે. બગ્દ વધારે પડવા લાગ્યો, ચાલવું મુશ્કેલ થઈ ગયું. માને બીક પેડી કે બાળકથી આટલી ટાઢ ખમાવાની નહિ. એટલે ઝટ એણે પોતાનો આડવાનો ગોટો ડગવો ઉતાર્યો અને બાળકને એમાં પીટાળી દીધું, અને પોને ટાઢમાં ધૂળની ધૂળની આગળ મારી.’

આવું કાવ્યમય અને અંત કચ્છને પિંગળાવી નાખ એવું વર્ણન એમણે અમને આપ્યું અમાગમાના એડેએડ જણ્યું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું ત્યાર પછી એમણે, અમે મમ્મ શકીએ એવી અત્યંત સહેલી ભાષામાં, એ જ વાતા અંગ્રેજીમાં જોઈ મમ્મગાની એમાં બેચાજ જે નવા શબ્દો આવ્યા એના અર્થ ત્યાં ને ત્યાં જ કહી દીધા આટલું ક્યાં પછી તેઓ ખુબી ઉપર જઈને બેઠા અને કહ્યું, 'ચાલો હવે પાઠ શરૂ કરીએ પાઠમાં શું છે એ જોવાની તો અમે તમ્હી લીધી હતી જ નહિ' જ્યારે કવિતા તરફ ધર્ષ ત્યારે અમને એ સાન સહેલી જણાઈ જોતજોતામાં અમે એ કવિતાના પ્રવાહ પર તરવા અને તણાવા નાગ્યા અને જ્યારે,

'Oh God' She cried in accents wild,

'If I must perish, save my child'

આ લીગીએ આવી ત્યારે તો ર્મ આખો કરચું ગમ્મા ફૂળી ગયો આ વર્ગ ચાલે છે અને પાઠ શીખીએ છીએ એ જાન પણ પાઈને ન રહ્યું.

એ જ પ્રમાણે 'The Blind Boy'ની કવિતા એમણે અમને લખાવેલી એમની વાચવાની છટા એવી તો સરસ હતી કે, શબ્દો ન જાણીએ તોયે અર્થ મનમાં ફસી જાય છતાં એમના વાચનામાં નાટકી હાવભાવ હોતા નહિ.

કવિતાઓ માથે નીતિનો બોધ પણ તેઓ અમને આપતા આજકાલના શિક્ષક અને સાહિત્યસેવકો નીતિના બોધથી હમેશા દટાજે છે પ્રત્યક્ષ મોધ એ નીરમ અને નિષ્પરિણામી વસ્તુ છે, એવી આજની માર્ગત્રિક માન્યતા

છે. મને જરાયે શંકા નથી કે, આ માન્યતાનું કારણ બોધ આપનારની લાગણીનું છીછરાપણ છે. વામન માસ્તરે અમારા ઉપર એવી તો છાપ પાડી કે સત્યયુગના Knaught (ધુરંધર) જેવો ઉત્સાહ અને પુરયાર્થ અમારામાં આવી ગયો.

એક દિવસ નીચલા વર્ગનો એક છોકરો કંઈ કારણસર અમારા વર્ગમાં આવ્યો. એ સાવ ગામડિયો હતો. એનાં કપડાં બહુ અવ્યવસ્થિત હતા. પહેરણ વગર જ એણે કોટ પહેર્યો હતો; ને એ કોટની અંદર એની છાતી માતી નહોતી, એટલે એનાં બટન પણ ખુલ્યાં હતાં.

પ્રસન્નતાથી હસતો એ છોકરો અમારા વર્ગમાં આવ્યો. વામન માસ્તરે એને કોટના બટન બીડવાનું કહ્યું. માસ્તરની આમન્યા રાખવા ખાતર એણે જરાક પ્રયત્ન કર્યો જેવું કંઈ, પણ એ જાણતો જ હતો કે, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાંયે બટન ગાજ મુધી પહોંચવાનાં નથી. અમે બધા હસવા લાગ્યા. કામ પતાવીને છોકરો પાછો ગયા પછી વામન માસ્તરે અમને સીને કપકા આપીને કહ્યું, 'એ છોકરાની તદ્દુરગ્તી કેવી હતી તે તમે જ્ઞેયુ? એના જેવો નિર્દોષ અને આરોગ્યવાન તથા બિચ્છળતા લોહીવાળો તમારામાં કોણ છે? એની એ ઉવાડી છાતીની તો અફેખાઈ જ આવે. ધરમાં એ સખત મહેનત કરતો હશે અને સાદું જીવન ગાળતો હશે. અને કેટલી નિખાલસતાથી એ હસતો હતો! એ છોકરાને મન તો આજે પણ સત્યયુગ જ ચાલે છે. આરોગ્ય અને શક્તિ ઘી દૂધ કે બદામ પિરતાંમાં નથી, પણ આવા શુદ્ધ, સ્વતંત્ર અને મહેનતુ જીવનમાં છે.' અમને વસ્તુનું ખરું મહત્ત્વ માપવાની નવી દૃષ્ટિ મળી.

અમે ત્રણેક જણ મગદારી નમનદારના દીકરાઓ હતા. લણુનાના પણ અમે ત્રણ જણ કઈંક વિશેષ આમ યુદ્ધિમતા અને આમાજિક પ્રતિભા એટ હોવાથી, અમાગમા અત્યે ને અત્યે એવો ભાર હતો કે, અમે જ સૌથી સારા છીએ, જોઈએ મનમાં અહકાર પેદા થાય એટલું ત્યે એ ભાર ન હતું, કેમકે આખરે અમે મુઘ્ધ તો ખરા જ મધા માથે મમાનતાથી જ વર્તતા પણ આજે ત્યારે એક ભાર અશિષ્ટ ગામડિયો છોકરો અમાગથી એક દુષ્ટ ત્યારે મારાનરમાની એક નવી જ કમોટી અમાગ હાથમાં આવી અમે 'ડેમોક્રમી' ગીખ્યા

સિ હનાદ

‘ ઘણા નરમે ચર્ધ ગયા છે, આપણે કુનદેવને દર્શને ગયા નથી કેટલીયે માનનાઓ પૂરી કરવાની રહી ગઈ છે, કૃપસ્વામીનો કોપ થશે ’—એમ આશ્વિને કહેતા મે સાંભળ્યા હતા અને દર વખતે પિતાશ્રી કહેતા કે, રજા મગે કે તરત જ ‘ ઘાટાખાલી ’ જઈશું ઘાટાખાલી એટલે ઘાટ તળે ટ્રેકલુમા અમારા કુનદેવ મગલેશ અથવા મગેશનું સ્થાન છે તે

ગોવામા પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે ધાર્મિક જીવનનો પાર ન રહ્યો એ લોકોએ અમખ્ય બ્રાહ્મણો અને દત્ત હિંદુઓને જગરદસ્તીથી વટનાવ્યા મદિરા તોડીને એની ‘ ધમરજીઓ (પ્રિયતી દેવળ) બનાવી અમુક હદની અદર પ્રિયતી દેવળ નિવાસ કોઈ પણ મદિર હોઈ જ ન શકે કોઈ બાધવા બાધ તો તે ગુનો ગણાય મરધમે તો પ્રદાય જ નહિ એવા એના કાયદાઓ કરવામા આવેના આમાના ઘણાખરા કાયદા તો અત્યાર સુધી

વાત ન હતી /પણ મન્ય ક્યોં તે ક્યોં) થોડા દિવસ પછી મારી ડેડમા દુખાવો નર થયો એમના કે ગિહતા બાટે જનર થાય દીવાવની ખીંગીમા દોડી બાધી એને પમ્ડીને બિડુ, ને એ જ રીતે બેન છતા પાણી મેચવાનુ તો ચાનુ જ મહેતુ એ દિવસો મારા કર્મકાડી મુખ બમ્તિના હતા આ મા દિવસ અને ગમિના પણ ડેટનાયે કનાક હ મલિંગમા જ માગતો

એક દિવસે અમારા ગોગ લિલ્લમ્ ભટજીએ મને કહ્યુ કે, 'અલિયક ચાલતો હાય અને જો મદાન્વ મેવાથી પ્રસન્ન થાય, તો મદાન્વના નિગમાથી સિદ્ધનાદ મળગાય કે' મે પૂછ્યુ, 'સિદ્ધનાદ એટલે શુ?' ભટજીએ કહ્યુ, 'ભમગે પ્રોત્તે છે અથવા ભમરડો માયે છે ને, તેવો થોગ મળીગ છુલ્લહ્ એવો અવાજ મદાન્વની 'પિડી'માથી એ નીચે છે' પ્રથમ તો મને એનો નિશ્ચામ જ ન બેમે કળલુગમા એવી નરતુ બને જ મે? પણ ભટજીએ મને ફરી ફરી મ્હીને એની ખાતરી આપી

તે દિવસ રાત્રે મને વિધ ન આવે મો ઘડાના મન્યથી શુ મદાન્વ માના પર પ્રસન્ન ન થાય? મે એવા ત ડેટનાક પાપો કર્યા દશે કે મારી મેવા છેક જ એજે જાય? હુ જૂક મોલ્યો હોહ, ચોરીને ખાધુ હોય, જનનરને અને છવડને પીડચા હોય, તે જાધુ યાદ કરી કરીને મે મગેશ મહારદ્રની ક્ષમા યાચવા આડી એન્ વાર જો સિદ્ધનાદ મળગાય તો મરણ સુધી તારો ભક્ત થઈને ન્વીશ પછી તને ન ગમે એકુ એકે કર્મ નહિ કરુ, એવી મદાન્વને ખાતરી આપના લાગ્યો હતા સિદ્ધનાદ

સાંભળવાને આપણે લાગ્યશાળી યર્ધશું એવી પોતાના મનને કેમે કરીને ખાતરી ન થાય. આપણી ભક્તિ જ મોળી; આપણી શ્રદ્ધા જ કામી; સિંહનાદ સાંભળવાનું તો કોઈ લાગ્યવાનને લલાટે લખાયું હોય; એમ વિચારી હું પોતાને નિરાશાનું આશ્વાસન આપતો. આમ ટેલસાક દિવસો વીતી ગયા.

એક દિવસે મારો મોમો ઘડો જળાધારીમા રેડી હું બહાર નીકળતો હતો એટલામા 'ધુડડડ' એવો અવાજ મંભળાયો. પ્રથમ તો મારા કાન પર મારો વિશ્વાસ જ ન બેસે. 'મનીં વસે તેં સ્વર્ગીં દિને,' એમ મેં માન્યું. પણ એવો ભમ હોય તો કેટલો વખત ચાલે? સિંહનાદ તો વધ્યો અને સ્પષ્ટ મંભળાવા લાગ્યો. મેં ગોઠુને બોલાવીને કહ્યું, 'નાના, માભજ, તને સિંહનાદ મંભળાય છે?' વિશ્વમયથી આંખો ચિકમાવીને ઉઘાડે મોંએ એ માંભળતો ગયો. આખરે એ બોલ્યો, 'હજુ, સાચે જ તને દેવ' પ્રસન્ન થયા છે.'

મારી ધન્યતાનો તો પાર ન હતો. નાનપણથી જ ભક્તિ કર્યાનું, પૂજનમેવા અને નામસ્મરણ કર્યાનું આજે ફળ મળ્યું! હવે તો આપણે આખી જિંદગી સેવામા ગાળવાના બળ્યો બધા દુન્યવી વહેવાર મદાદેવ પ્રમન્ન થયા. સિંહનાદ મંભળાયો. હવે એથી વધારે શું બોધ્યું? ઈશ્વરનો વગ્દ હસ્ત આપણે માથે છે.

જન્મતી વખતે ગોઠુએ બધાને સિંહનાદની વાત કહી દીધી. આઈ રાજ થયા. પિતાશ્રી કશું બોલ્યા નહિ, પણ એમનેયે આનંદ થયેલો ચોખ્ખેચોખ્ખો દેખાતો હતો. હું

તો વિજયી મુદ્રાથી તરકના મો તમ્મ જેવા રાગ્યો અને
 દેવ જણ પામેથી અલિનદનો ૨૦ હિરનવના નાગો તે
 દિવસે નાગ અને બીજા દિવસે મવારે મે મારો નામગ્નરણો
 મમય બમણો મ્યા આમપામ બીજા સુતા હોય એનો
 જગય રિચાગ મ્યા નિવાય ઘોટો પણ ચાલી દીધો 'સાવ
 સદાશિવ સાવ સદાશિવ, જય હરગવર, નય ફરકવર ॥' આમ
 મટનાય દિવસ ગયા એટનામા ફરી એ વાર મિહનાદ
 મળગાયો આ જ મિતિમા હું મયમ હેત તો કેવુ મારું

અમારા ગોદુમા નાનપણથી વિજ્ઞાનદષ્ટિ માર્ગ વિગેરહતી
 માર્ગને મ્હુ મ્યા મ્યા વગર એ મિહનાદનુ મૂળ શોધવા
 લાગ્યો એણે મન સાથે નક્કી કરેનું ૨ આમા માર્ગ બેઠ
 હોવો જોઈએ રાજ કનાકા સુધી એ ગભાગારમા જઈ
 અભિયમ્પૂર્ણ ચાતે ત જેવા રેસતો એક દિવસે અનાનક
 એ મારી પાસ આવી મને મહે 'હવુ ચાન તને એમ મળ
 બતાવુ' હું એની સાથે મંદિરમા ગયો મર્ગેશીના મહાદેવ
 એમલ એમ પુરાણપ્રસિદ્ધ અગ્ન્યયડી શિના પ્રાચીન કાળમા
 એક ગાય એ શિના ઉપર પોતાનું દૂધ છોડી એને પયસ્તાન
 કગવતી તે દિવસથી એ શિનાનુ મહાત્મ્ય પ્રમુદ થયેલુ એ
 શિના ઉપર જળાધારીમાથી પાણી પડે એટલે શિવા ઉપરના
 દૂધો આમનેમ ખસી જાય શિના અરખ્યયડી હોનાથી તમા
 વચ્ચે વચ્ચે એમ એમ તમુ બીડા ખાડા હતા ગોદુએ
 શિનાના ચાગામાથી પાણી મહાર જતું હતુ ત્યા પોતાનો
 હાથ મૂળ પાણી રોક્યુ અને જનાધારી બીજા હાથ વડે
 જરા એચી ધારા બરોબર અમુક ટૂંકાણે પાડવા માડી ૨
 તરત જ મિહનાદ શરૂ થયો

મને જ્ઞાનાનંદ થવાને બદલે ભારે દુઃખ થયું મારી એક આખી મૃતિ ભાગી પડી ગોંડુએ કહ્યું કે, ‘આજે મવારે ઘણું ફૂલ યાજનાના આ છેડા ઉપર બેગાં થયેલા ને પાણી વહેતું અટક્યું હતું તથા જળાધારી ઝોલા ખાતી હતી ત્યારે મેં સિંહનાદ માંલખ્યો. બરાબર આ જ દેકાણે પાણીની ધારા પડે એટલે અવાજ થાય; ધારા ખસી જાય એટલે અવાજ બંધ. એટલે લાગલા જ મેં મારા પ્રયોગો શરૂ કર્યા અને એક કલાકની અંદર સિંહનાદ હાથ આવ્યો. હવે તું કહે ત્યારે અને કહે તેટલો લાભો સમય તને સિંહનાદ સંભળાવી શકું.’

જોકુના હાથમાથી જળાધારી લઈ મેં પણ એ પ્રયોગ અનેક વાર કર્યો. દરેક વખતે સિંહનાદ બરાબર સંભળાય ! મનની ખાતરી થઈ કે, આમા દેવી ચમત્કાર નથી, ભૌતિક નિયમોનાં એ ખેલ છે.

આની અસર મારા જીવન પર શી થઈ તે હું ન લખું એ જ મારું મારા એક મુરખીએ મારી આ વાત સાંભળી કહેલું, ‘તારી વાત તો દયાનંદ સરસ્વતી જેવી લાગે છે.’ ત્યાર પછી જ દયાનંદ મરસ્વતીનું જીવનચરિત્ર મેં વાંચ્યું અને તે પણ સમજાવ અને આદરપૂર્વક.

શિક્ષકની ઈર્ષ્યા

નાનપણથી મને 'કોપી' કરવા બાબતની ભારે ચીડ હતી. બીજા છોકરાની પાટી કે ચોપડીમાં જોઈને જવાબ લખ્યાનો એકેય દાખલો મારા જીવનમાં નથી. પરીક્ષા વખતે પડોશના છોકરાને પૂછવું અથવા જાની ચોપડી રાખી એમાંથી જવાબ જોઈ લેવો, પહેરણની બાંધ ઉપર પેનસિલથી ઉપયુક્ત માહિતી લખી રાખી પરીક્ષામાં તેનો ઉપયોગ કરવો, શાહીચૂસ પર એક ખૂણે દત્તિહાસના સન લખી રાખવા, પડોશના છોકરા સાથે કામળની અદલબદલ કરવી વગેરે ચોર્સશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો હું બરાબર જાણતો, છતાં એકેય દિવસ મેં એનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જે જે નિશાળે ગયો છું (અને મેં કંઈ આછી નિશાળો નથી જોઈ; કાંઈ પણ નિશાળમાં 'એક્સામટુ' એક વર્ષ તો મેં પૂરું કર્યું જ નથી.) તે તે નિશાળમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં મારી પ્રામાણિકતા સંસ્થાપતી રહેતી. શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં

ચર્ચામાં કંઈ બનાવ બને અને શિક્ષક સુધી તકરાર ગય તો બને પક્ષના વિદ્યાર્થીઓ મારી સાક્ષી દોષે. અનેક વાર તો, હું સાક્ષી આપવાની જ નાં પાડું. પણ જેટલું કહું તેટલું સાચેસાચું.

એક વખતે કારવારમાં મારા એક દિલોળન દોસ્ત ત્રિંગે કંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હરી માસ્તરે મને એક મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો. મારી શાખ વટાવીને જૂઠું બોલવાનું અને સહેજે ભિત્રને બચાવવાનું મન થઈ આવ્યું. મનમાં જવાબનું વાક્ય પણ ગોઠવાયું. હિંમત કરી અને શરૂઆત કરવા ગયો ત્યાં હિંમત ભાંગી પડી. અરધીએક ક્ષણ મન માથે લડ્યો અને સાચેમાયું કહી દીધું. ભણા માસ્તરની કુટ આખોએ માંડું મનોમંથન બરાબર જોઈ લીધું. તેઓ હસી પડ્યા. મારો માનસિક ગુનો ઊધાડો પડ્યો. હું શરમાયો. પણ આખરે મારી લાગણી સમજી શિક્ષકે મારા ભિત્રને નહિ જેવી સમજ કરી. તે દિવસથી શિક્ષક આગળ મારી શાખ ધટવાને બદલે વધી, એ તો હું પાછળથી જોઈ શક્યો.

કોપી કરવામા દિવ્યકારાપણું છે એ તો સ્વાભાવિકપણે મારી રંગરંગમાં હતું; પણ કોપી આપવી એમાં તો બહાદુરી છે, દાનશરતા છે એમ તે વખતે લાગતું. અને એથીયે વધારે તો, ચોકીદારની આંખે આમ તેમ ફરનાર શિક્ષકે સામે વેર વાળવાની એક સરસ તક છે એમ પણ હું માનતો. પણ એ બહુ નાનપણની વાત. જરાક મોટા થયો એટલે એ પણ મેં છોડી દીધું હતું. કોઈ છોકરો કોપી માગે તો બહુ જ મૌમ્ય રીતે હું ના પાડતો. ફરી ફરીને અને ફરગરીને કોપી માગે ત્યારે શિક્ષકને કહી દેવાની એને બીક બનાવતો.

જતાં દાઈ દાજે મેં દાઈને આવી રીતે ઉઘાડી પાડ્યાનું રમરણુ નથી. માત્ર એક દિવસે આબાદ કોપી આખ્યાનો દાખલો હતો બરાબર યાદ છે.

... ગોખલે માસ્તર નવાસરા બી. એ. પાસ થઈને અમારી નિશાળમાં આવ્યા હતા. એમનું ગોળ માથું, લીંબુ જેવી દાંતિ, ધૂર્ત આંખો, ઠીંગણું શરીર, — બધું જ આકર્ષક હતું. એમના અંગ્રેજીના દાવકા ઉચ્ચારો અને છાંદસો પ્રત્યેનો વિવેક એ એમની ખાસિયત હતી. ‘ઇડિયા’ને બદલે તેઓ ‘ઇડિય’ ઉચ્ચાર કરતા. તેઓ હસતા હસતા છાંદસોને કહેતા કે, ‘તમારી બધી યુક્તિઓ હું જાણું છું. મને તમે છેતરી ન શકો. હું પણ તમારામાંનો જ એક છું એમ માનજો.’ ગોખલે માસ્તર પ્રત્યે અમારો બધાનો સદ્ભાવ ખરો, પણ અમારાથી એ ન છેતરાઈ જાય એનો અર્થ શો? એ તો વિદ્યાર્થીઓનું હૃદયનું અપમાન. શું અમે આટલા મોળા થઈ ગયા? શિક્ષકોમાં જો આવો આત્મવિશ્વાસ વધવા દઈશું તો જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એ આપણને પામી જશે, અને પછી તો એમનું આખું રાજ્ય સહીસજામત ચાલશે. ના, આ માસ્તરને તો પહોંચી વળ્યે જ છૂટકો.

અમારી સત્રાંત કે વાર્ષિક પરીક્ષા હશે. યાદપુરની નિશાળમાં અમે અંગ્રેજી બીજી ભણતા. ગોખલે બુગોળની પરીક્ષા લેવાના હતા. મને તો પચાસમાંથી પચાસ મળવાના છે એ ખાતરી. પણ આજે ગોખલે માસ્તરને જરૂર છેતરવા, એવો મેં મન સાંચે સંકલ્પ કર્યો. લેખી પરીક્ષાનો શિક્ષક તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને કંટાળો હોય છે, અને જંગ્યાની પરીક્ષામાં બધાને સરખા જ અધરા સવાલો નથી પુછાતા.

આ અગવડને પહોંચી વળવા ગોખલે માસ્તરે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થી બધાંઓને બહાર કાઢ્યા અને એક ઓરડીમાં બેસવાનું કહ્યું. પરીક્ષા માટે જુદી ઓરડી રાખી એમાં એકેક વિદ્યાર્થીને બોલાવે. આ ઓરડી સાથેની વચલી ઓરડી ખાલી રાખેલી. એમાં ખીજ નંબરના વિદ્યાર્થી આવીને બેસે. પહેલાની પરીક્ષા પૂરી થાય એટલે એ બારણું બોલી નંબર બેને બોલાવે. નંબર બે અંદર આવતા પહેલાં બહારની ઓરડીમાં બેઠેલા નંબર ત્રણને ખૂમ પાડી વચલી ઓરડીમાં આવી બેસવાનું કહે, અને પછી પોતે કતલખાનામાં દાખલ થાય. જેની પરીક્ષા થઈ ગઈ તે તો પરીક્ષાની ઓરડીમાં જ આખર સુધી પુરાઈ રહે. માસ્તરના હાથમાં પચીસ સવાલો લખેલા એક કાગળ હતો. એમાંથી જ દરેક વિદ્યાર્થીને સવાલ પૂછે અને દોઢડા મૂકતાં જાય.

આવા સર્જ કિલ્લામાંથી ચોરી કરીને પરીક્ષાના સવાલો બહાર ફેંકવા એ સહેલી વાત ન હતી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણે હાર્યા છીએ. મેં કહ્યું, 'આમ તો લાંજ ન જ ગુમાવાય. હું જઈને સવાલો તમને ચોક્કસ લખી મોકલીશ.' પરીક્ષાની ઓરડી મેકા પર હતી. મેં એક વિદ્યાર્થીને કહ્યું, 'તું બારી નીચે જઈને બેસજે. હું સવાલોનો કાગળ ઉપરથી ફેંકી દઈશ તે ઝટ લઈને ત્યાંથી નાસી જજે. બોલો રહ્યો તો આપણે બંને માર્યા ગયા જાણજે.'

મારો પારો અચ્ચે. મેં ઝટ ઝટ જવાબો આપ્યા અને પચાસમાંથી ૪૮ દોઢડા મેળવ્યાનું. સમાધાન લઈને

એ ખૂપામાં દાગિયા (ઉચ્ક) આગળ જઈને મેરો પછી
 ગળવામાંથી નણ કાગળ મદયા એક કાગળ પર મૂલીક
 મગની કવિતાઓ નખી, બીજા પર જૂગોળના સવાલો,
 અને ત્રીજા પર કેટલાક રમૂજ દુચમ કવિતાનો કાગળ
 તો દાગિયા પર જ ગાજ્યો. જૂગોળના સવાલવાળો કાગળ
 રાખી એની અડધ એક કામ્મે મકી, એ તૈયાર નાખ્યો
 પછી દુચમવાળો મગળ ફાડીને એના નાના નાના દસનાર
 દુકા યા અને પછી કામ્મવાળો કાગળ તેમ જ પેના
 નાના મ્મડા દાયમા લઈ સીરો ચાનતો બારી આગળ ગયો
 અને બાગી બહાર ફેંકી દીધા. ગિફ્ટનું ધ્યાન ભારી તરફ
 ન જાય એવું તો હતું જ નહિ. મે તો શાલકારની પેઠે
 મીઠા ચાનતા બારી મુઠી જઈ કાગળો ફેંક્યો હતા
 મામ્મરાજો કાગળ તો જ નીચ પડી ગયા પડી ગયો
 શાનો? માગ મિત્રે અધ્ધરથી જ ઝીની લીધો અને એ

અને પહેલા બધા કાગળોનાં કકડા ભેગા કરી આણવાનું કહ્યું. મોનિટરને દોડતા જઈ દોડતા આવવાનું કહેતાં તેઓ બૂલ્યા નહોતા; કેમકે રસ્તામાં એ જ સવાલો કહી દે તો ?

મોનિટર ગયો. બધા કકડા વીણી લાવ્યાં. શિક્ષકે કંઈક પ્રયાસથી એ બધા કકડાના આકાર તપાસી તપાસીને મેજ પર ગોઠવ્યા, ને વાંચી જોયું તો એના પર રમૂજ દુચકા સિવાય કશું હતું નહિ ! એમણે મને એટલું કહ્યું, ' ફરી કાગળ ફેંકીશ નહિ. જો કેટલો વખત નકામો ગયો ? ' મેં પણ ડાહ્યા થઈને કહ્યું, ' હા જી.'

પછી જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા તેમ તેમ સવાસોના તેમના જવાબ સાચા પડવા લાગ્યા. શિક્ષકને શક ગયો. દરેક આવનાર વિદ્યાર્થીને પૂછવા લાગ્યા કે સવાલો બહાર ફૂટ્યા છે ? પણ કપૂર કાણ ફરે ? આખરે એક છોકરો આવ્યો. અમારા વર્ગનો એ ઠોઠ નિશાળિયો. એ તો એકેય વિષયમાં પામ ન થાય, એટલે એને કાંઈએ સવાલો કહ્યા ન હતા. પોતાનો આવો બહિષ્કાર એને બહુ સાલ્યો. એને બ્યારે શિક્ષકે પૂછ્યું, ' કેમ નારાયણ, મચાલો બહાર ફૂટ્યા છે ? ' ત્યારે એણે કહ્યું, ' હા જી.' હું તો બેઠેલે ઠેકાણે ઓગળી જ ગયો ! પગમાં પહેરેલા ખૂટ પણ ભારે થઈ ગયા. છાતી ધડકવા લાગી. અત્યાર સુધીની શાખ ધૂળમા મળશે. ગોખલે મારતર ઘણી વાર મારા ભાઈને મળે. એટલે આખરનું નિશાળમાં જ નહિ, પરંતુ ઘરમાં પણ દેવાળું નીકળવાનું ! મને ક્યાંથી એ કુત્યુદ્ધિ સૂઝી ? ગયું, બહુ ગયું. હવે ગમે તેટલો સાચો થઈશ તોયે ડાહ્યા કાયમને માટે રહેવાનો. ક્યાં આ શિક્ષકની ઈર્ષ્યા કરવા ગયો !

ધર્મરને ઘેર કેવો કામદો છે એ જણાતું નથી. કોઈક વખતે ઘણા અપરાધ દર્શાવતાં માણુમને મળ થતી જ નથી. એ અપરાધમા વધે જ જાય છે અને છેલ્લી ઘડીએ અપરાધનું નાનું વળાય છે. મેટલીક વાર પહેલી ઘડીએ જ એવી તો અખત સળ થાય છે કે, ફરી એ અપરાધ કરવાનું નામ જ જૂલી જાય છે. આને હુ ધર્મરની ટોરે કૃપા કહું છું કોઈક વાર માણુમને પશ્ચાત્તાપ એ જ એને પૂરતી મળ છે એમ સમજી ધર્મર એને બચાવી લેતો હશે આ છેલ્લો પ્રમગ મહા કદિન. બચી જવામા જો એ ધર્મરની દયા જોખખી થકે તો ફરી શુનો ન કરે. પણ જો બચી જવામા પોતાના ભાગ્યની જ મહત્તા ગણે અથવા નીતિના નિયમની શિથિલતાનું અનુમાન કરે, તો તો એ વધારે ને વધારે અધારા ખાડામા ડૂબી જવાનો. ધર્મર ગમે તે નીતિ અખત્યાગ કરે તોયે ધર્મર ન્યાયી છે, તેથી જ દયાળુ છે અને એને સુનીતિ પ્રિય છે, એટલું જો આપણે ધ્યાનમા રાખીએ અને એ વિચારને જ દરતાથી વળગી રહીએ, તો જ આપણે બચી જવાના.

શિક્ષકે પૂછ્યું, 'જવાબો ક્યાંથી બહાર પડ્યા?' નારાયણે કહ્યું, 'મોનિટર પટવેકરે દલાણા ભાઈને કહ્યું, દલાણાએ દીદલા ભાઈને કહ્યું, એમ મવાલો બધે ફેલાઈ ગયા છે. મને કોઈએ કહ્યું નહિ; મારો બધાએ બહિષ્કાર કર્યો છે.'

કમજખત મોનિટરે ભાગણુ ખોલતા એકને મવાલો હળવેથી ટહી દીધા હતા, ને મારા કામજા લાવવા નીચે ગયેલો ત્યારે પણ એકને ટહી દીધેલા. એની કુતુહિની

ઢાલ પાછળ હું બચી ગયો. બચી ગયો એટલે કે શિક્ષક આગળ હિંમત ન પડ્યા. વર્ગમાં કોઈની સાથે મારે દુસ્મનાઈ ન હતી, એટલે મારું નામ બહાર ન આવ્યું.

વર્ગના છોકરાઓ તો એ પ્રસંગ ભૂલી પશુ ગયા હશે. પણ એ છોકરી ચાર પાંચ ક્ષણમાં મેં જે માનસિક વેદના વેડી 'છે' અને મારી જાતને જે શિખામણ આપી છે તે તો મારા જીવનના કીમતી પ્રસંગ તરીકે યાદગાર રહેશે. એ હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

'જેને મેં સવાળનો કાગળ આપ્યો હતો એ વણકરનો છોકરો હતો. એણે મને સૂતરના પડીકાની બે બાજુ વપરાતાં જડાં પૂઠાંમાંથી એક સરસ પૂઠું ભેટ દાખલ આપી દીધું. કેટલાંય વરસ સુધી એ પૂઠું મારી પાસે હતું અને દરેક વખતે તે દિવસની વાતનું મને સ્મરણ કરાવતું.

પણ પ્રમાણમાં બહુ જ નાની ને નિર્દોષ ઉમરમાં મેં એ ચોપડી પૂરી કરી એથી હશે, અથવા ઝપાટાભેર જાણે એક જ ભેટકે આખી ચોપડી પૂરી કરી એથી હશે, પણ માણુમને ચક્કર આવે અને પછી શું થયું એ બધું માણુન જૂની જાય, તેમ એ આખી ચોપડી લગભગ હું જૂલી ગયો છું વીગળીને વેગે મોગી મુમાફરી કરી દિવમના પાચ પાચ દસ દસ શહેરોમાં એથીયે મમણા વ્યાખ્યાનો આપતા કંપુ પડે, અને પછી જેમ વ્યે દેકાણે શું નેયુ, કેમ મળ્યા અને શું કહ્યું એ બધું જ જૂલી જવાય છે, તેવું જ કષ્ટક થયું હશે અધીમાનાની વાર્તા અને સિદ્ધાદની મુમાફરીઓ કરી એ વાર મહિમ રૂપના અગ્રેજીમાં વાચવી પડી હતી, એટલે એ વાર્તાઓ સહેજમાજ મગજમાં ચોગી ગઈ છે બાળીનું તો બધું ચન્નવત્ છે

એરેમિયન નાઇટ્મની વાર્તાઓ તો હું જૂલી ગયો, પણ એના વાચનથી કલ્પનામાં વિહાર અને વિનામ કલ્પવાની મેંની ટેવ તો ધણા જાણા વખત સુધી રહી ગઈ હતી કલ્પનાને આટલી જળગદગત વિકૃત ફળવણી મળી, એની અમર આખા યુવન પર પડી અને તે બહુ માફી હતી એરેમિયન નાઇટ્મ વાચવામાં ન આવી હોત તો, મને તાગે છે કે, કલ્પનાની કેટલીયે અશુદ્ધિમાંથી હું બચી જાત હું ખમા સુખ એટલું જ છે કે, એ ચોપડી મેં નાની ઉમરે વાચી તેથી એનો ધણોખરો શૃંગાર મગજમાં ધૂમવાને બદલે—માથાને વીધવાને મદલે—માથા ઉપરથી પસાર થયો

ધણા શિક્ષકો ને માનાયો માને છે કે, એરેમિયન નાઇટ્મનો શૃંગાર એ એનું લારેમા લારે ઝેર છે. હું માનું

હું કે, એ શૃંગાર તો જીવનને બગાડે છે જ. પણ એથીયે વધારે, આવી ચોપડીઓ વાંચવાથી સદ્ગુણ ને પુરુષાર્થ પરની શ્રદ્ધા મોળી પડી, દૈવ, અકસ્માત, મંત્રોગો ને કશા નિયમ વગરની માણસની અલિરુચિ, એના ઉપર આધાર રાખવાની જે ટેવ પડી જાય છે, એ માણસને મારી નાખે છે. એથી માણસ નિર્વીર્ય દૈવવાદી બની જાય છે; લાયકાત વગર, મહેનત વગર દુનિયાના બધા ઉપભોગો પોતાને મળે એવી ઇચ્છા કરતો થાય છે; અને મેં જોયું છે કે, કેટલાક તો આશા પણ બાંધતા થાય છે. મગજની નબળાઈ અને પ્રયત્નમાં થાક એ આનુ પ્રથમ પરિણામ છે.

આવી ચોપડીઓ એ માણસનાં ઉપર ચડાઈ કરનાર રોગ ને ઇન્દ્રિયએન્ડ્રા જેવી છે. આજે ઘરની એ ચોપડી મારે હાથ આવે તો એને હું બાળી નાખું. પણ કોણ જાણે આજે એ કોના હાથમાં હશે. આવું સાહિત્ય ખેતરના ધાસની પેડે જીવવામાં પણ જખડું. સારી ચોપડીઓ કબાટમાં ને પુસ્તકાલયોમાં ધૂળ ખાતી પડે છે; આવી ચોપડીઓને એક દિવસની પણ નવરાશ કે રમ્મ નહિ મળતી હોય. રોગનાં જંતુઓ જેમ બપોંત્યા પહોંચી જાય છે, તેમ આવું સાહિત્ય મનાજમા બધે પ્રવેશ કરે છે. રમના ઘેન્ના લોકો એનો પ્રચાર કરે છે અને બેજવાબદાર ઉન્મત્ત સાક્ષરો આવી વસ્તુઓનો બચાવ પણ કરે છે. સાચે જ,

पीत्या मोहमयीं प्रमादमदिराम् उन्मत्तभूतं जगत् ।

ધારવાડનું શાકબજાર

કાગરામાં રહી કાનડી ભાપા હું કંઈક મમળતો થયો હતો, પણ એ તો શિષ્ટ પુસ્તકી ભાપા ત્યાં અંગ્રેજીનો અનુવાદ મગડીમાં પણ થામ અને અંગ્રેજીમાં પણ થાય અને પાંચ પુસ્તક મમળવતી વખતે છોકરાઓ આ બને ભાપામાં પણ બરાબર ન સમજે એટલે, શિક્ષક દ્રક્ષીમાં અમારે આમ મારું ત્રણે ભાષાનું જ્ઞાન વધતું હતું.

એટલામાં અમારે ધારવાડ જવાનું થયું. ત્યાં રાજ બજારમાં જવું પડતું રસેગને લીધે શહેર બહાર દૂર જઈને રહ્યા પછી તો બપોરે જમીને બજારે જઈએ તે રાત્રે પાછા આવીએ હવે અમારે જોઈતી ચીજોના કાનડી નામ અમે કયાથી જાણીએ? એટલે મોઢો કરતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી આખા બજારમાં એક જ દુકાનદાર એવો હતો કે જે અમારી સાથે મગડીમાં બોલી શકે અમે જઈને એને પૂછતા કે, ‘ચણાની દારીને શું કહે છે?’ એ કહે, ‘કડલો બ્યાગી’

અસ, 'કડલી બ્યાળી' 'કડલી બ્યાળી' ગોખતા. ગોખતા અમે આખું બજાર ફરી વળતા. સારો માત્ર પસંદ કરી ખરીદીએ ત્યાં સુધી ખાધા વગર જ કડલી બ્યાળી મોઢે ચડતી.

પછી ફરી પેલી દુકાને જઈએ અને પૂછીએ કે, 'મરચાને શું કહે છે?' પેણા કહે, 'મેનશિનકાર્ષ.' અમે મેનશિનકાર્ષની શોધમાં ગપડના. મેનશિનકાર્ષ ખરીદતા પહેલા કેટલીયે છીંકા ખાવી પડતી. કણાંટકના લોકો મરચાં ખાવામાં બહાદુર. તે એટલે સુધી કે, કેટલાક લોકોની અટક જ મેનશિનકાર્ષ હોય છે! પછી વારો આવે નાણિયેરનો. કાનડીમાં એને કહે, 'તંગિનકાર્ષ.' તંગિનકાર્ષના બાર માથે એ શબ્દ પણ ઉપાડી અમે આગળ જતા.

માયનમાં જેમ ગંધો ગમે તેટલા આલાપ લે તોયે વખતસર સમ પર આવી જાય, તેમ અમારે ફરી ફરી દર વખતે પેણા દુકાનદાર પાસે જવું પડતું. એક કાગળના કંકડા પર બધા નામ લખીને ગોખી કાઢવાં એ સહેલો રસ્તો, કાણું જણે શાથી, અમને સૂઝ્યો નહિ. અમે તો દર વખતે અમારા જીવતા કોષ પાસે જતા. પેણા બાર્ષ પણ જરાક હસી પડીને અમને પૂછેલા શબ્દનો જવાબ રપટ ઉમારે કહી દેતો. કોક વાર એમ પણ ઉમેરતો કે, 'કાર્ષ કહેશો તો કાચું ફળ મળશે. હણુ કહેશો તો પાકું ફળ મળશે.'

શાકબજાર આ દુકાનથી બહુ દૂર. ત્યાં તો અમારે પોતાની જ અક્કલ ચલાવવી પડતી. શાક વેચનાર મોટે

ભાગે તો સ્ત્રીઓ જ હોય. એમના ઉચ્ચાર છેક ગામડાના અનેક વાર સાંભળીએ તોયે શબ્દ જટ ધ્યાનમાં ન આવે. ફરી પૂછીએ એટલે એ બાઈઓ અમારી મશ્કરી કરી દસી પડે. એ લોકો દસી પડે એટલે પાકા તડખૂચનાં બી જેવા એમના કાંળા દાંત બ્લેઈ મને દસવું આવતું. એ બાલુએ એક જાનનું દંતમંજન લગાડવાની પ્રથા છે. ઘોળા દાંત સ્ત્રીઓને શોભે નહિ. સ્ત્રીઓના રૂપને દાડકા જેવા દાંત કેમ શોભે? નખે મેદી, દાંતે 'દાંતવણુ' (દાંતવણુ એ પેલા દંતમંજનનો ત્યાંનો શબ્દ.), અને ગાલે હળદર એ કણ્ઠાટકી રમણીની ખાસ શોભા. સ્ત્રીઓ કાઈને ત્યાં બેસવા જાય એટલે હળદરની પીડી સામે ઝૂકેલી હોય જ. એ પીડી બંને હાથ પર ચોળી બંને ગાલે ચોપડી દે. એ સુવર્ણ જેવી કાંતિ ત્યાં ખૂબ વખણાય છે.

શાક વેચનાર સ્ત્રીઓ બેડે ભાવ નહીં કરેવા એ અમારું અધરામાં અધરું કામ હતું. એક વાર ભાઉ બદનીકાઈ (રીંગણાં)ને બદલે 'બદનીહવણુ' ખોલી ગયો. આખું બજાર દસી પડ્યું. ભાઉ શરમાયો, અને એ શરમની મૂંઝવણમાં પેલી બાઈને બદનીકાઈના પૈસા આપનાં બૂલી ગયો. અમે તો બૂલ્યા, પણ પેલી ખાઈ પણ એ હાસ્ય-રસમાં પૈસા લેતાં બૂલી ગઈ.

અમે ત્યાંથી પાસેના બીજા બજારમાં ગયા. ત્યાં અમે 'બેલા' (ગોળ) ખરીદતા હતા. એટલામાં અચાનક પેલી બાઈ દોડતી આવી. એણે ભાઉના ધોતિયાની પાટલી પકડી, અને, કાનડીમાં ગાળોં દેવા લાગી. 'ભાઉનો મિત્રજ તેજ હતો. પણ અહીં ફરે શું? ફીક હતું કે, અમે એ ગાળોનો

અર્થ જાણતા ન હતા. પેલી બાઈ મિનિટના દોડસો શબ્દને વેગે ગાળો દેતી હતી, અને ભાઉ મરાઠીમાં પૂછતો હતો, 'અરે, પણ થયું શું?' પૈસા આપ્યા નથી એ વાતની એને સરત પણ નહોતી. ભાઉ કરતાં મને કાનડી વધારે આવડે, કેમકે હું કારવારમાં વધારે રહેસો. મેં ભાઉને કહ્યું, 'એ રીંગણાના પૈસા માગે છે.' આપણે પૈસા આપ્યા છે કે નહિ એનો ભાઉ વિચાર કરવા લાગ્યો. મને એની ભારે ચીક ચડી. ભર જામરમાં આપણી આમ ફાળેની ચામ છે! લોકો ટગર ટગર જીએ છે! આ દશ્ય એક ક્ષણ પણ કેમ ખમાય? મેં ભાઉને કહ્યું, 'અત્યારે તો એને પૈસા આપી જ દે; ભલે એને એક વાર પૈસા આપ્યા હોય' ભાઉની લાગણી કંઈક ખુટી અથવા ન્યાય-બુદ્ધિ વધારે તીવ્ર. એ મારી વાત શાનો માને? એ તો યાદ જ કરતો રહ્યો. આખરે મેં એના ગળવામાં માગે હાથ નાખ્યો અને દસ પૈસા કાઢી પેલી બાઈ આગળ ફેંકી દીધા. અમારો બનેલો છુટકારો થયો.

પાછા આવતાં, આવે પ્રસંગે શું કરવું યોગ્ય છે એ વિશે અમારી ચર્ચા ચાલી. ભાઉ કહે, 'એ દમ પૈસાનો સવાલ નથી, સિદ્ધાંતનો સવાલ છે. ધારો કે દમ પૈસાને બદલે સો રૂપિયાનો સવાલ હોત, તો શું કરી જઈને આપી દેત?' મેં કહ્યું, 'જેવી પરિસ્થિતિ તેવો સિદ્ધાંત.' ભાઉ કહે, 'સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત છે. ત્યાં રકમનો સવાલ હોય નહિ.' અને હું કહું કે, 'પરિસ્થિતિથી નાખો એવો નાજો સિદ્ધાંત હોઈ જ ન શકે. સો રૂપિયાનો સવાલ હોય ત્યારે આપણે મહેજે ભૂલી જતા નથી; અને એ વખતે આવી

કાઠિયણ જોડે પ્રમંગ પણ પડતો નથી.' આ અમારો મન-
બેદ અને એની ચર્ચા દમ દિવમ સુધી ચાલ્યા

આજે જેમ દુકામા અને ગ્રાપ્ટ શબ્દોમાં મેં એ બે
પક્ષ રજૂ કર્યા છે, તેમ તે દિવસે કુવાની શક્તિ ક્યાંથી
હોય? એટલે બધો ગોટાળો થતો એક દલીલ કરવા
જતા એ જ વિવાદનો વિષય થઈ પડતો. તેનું ખંડનમંડન
કરવા જતા એમાંથી નવો ઝમડો ગભો થતો. આગળ
જતા ઠાણે શું કહ્યું હતું એ પણ અમે જૂથી જતા હું
એને કહું, 'તે આમ કહ્યું હતું' લાઠિ દહે, 'ના, મે
આવું તો કહ્યું જ નહોતું' હું કરી કહું, 'હતું', એ દટે,
'નહોતું.'

આમ ટેટનાથે દિવમ સુધી વાગ્યુદ્ધ ચાલ્યું પિતાશ્રી
જમીને ઓદિમે જાય, અને અમે યુદ્ધ જમાવીએ ગોદુ
અમારી ચર્ચામાં લાગ લે, પણ એથી એટલો પક્ષ પોપાય
નહિ, અને અમારે બનેને મળીને એને પ્રથમથી મમજવડ
પડતું મારી ખાતરી છે કે, અમારું આ યુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત
અદાર દિવસ લેત પણ અમને આમ લડતા જોઈ આઈને
ભારે દુ ખ થયું અમે શા માટે લડીએ છીએ એની અમને
જ ખબર ન હતી, તો પછી આઈને તો એનો ખ્યાલ
ક્યાંથી જ આવે? અમને રોજ ધાટો પાડી લડતા જોઈ
આઈ વિમામણમાં પડતી ત્યારે એનાથી પોતાનું દર્દ
ખમાયું નહિ ત્યારે અમારી પાસે આવી મળગજે સાટે
આઈએ કહ્યું, 'અરે દત્ત, કેશુ, તમને આજે આ શી
દુર્લુહિ સજી છે? જન્માગમાં તમે કદી લડ્યા નથી
સરમ ખાવાનું મળ્યું હોય તો મોદામાં નાખેલો કાળિયો પણ

બહાર કાઢી તમે એ વહેંચી લેતા. તમે આમ લડો તો હું ક્યાં જાઉં ? હું સાંજે એમને કહી દેવાની.' અમે બંને હસી પડ્યા. ભાઉ કહે, 'અમે લડતા નથી; અમારી તાર્ત્વિક ચર્ચા ચાલે છે. અમે દ્વેષથી બોલતા નથી, પણ અમારે તરવનો નિર્ણય કરવો છે.'

આ ખુશ્તીસાથી આઈને સમાધાન ન ચલ્યું. આઈના સાહે મારા દિલને વીંચ્યું હતું. મેં ભાઉને કહ્યું, 'જા, તારી બધી વાત સાચી. મારે ચર્ચા નથી કરવી.' ભાઉ સમજી ગયો. પણ ગોંડુ એકદમ બોલી બહાર, 'કેવો હાર્યો! કેવો હાર્યો! હું કહેતો નહોતો ?'

ગુપ્તમંડળ

દોઢ વરસે તિલક મહારાજ જેલમાંથી છૂટયા. જેલ જતાં પહેલનો પુષ્ટ અને જેલમાંથી છૂટયા પછી તરતનો નબળો પડેલો એવા તિલકના જે ફેટા ઘેર ઘેર - દીવાલો પર ચોડાયા. બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. અમે મરાઠી માસિક 'બાલબોધ' વાંચતા હતા. એમાં તિલક વિશે લખતાં કવિ મોરોપંતની આંખોની એક લીટી મથાળે મુકાઈ હતી:

તેઠ્ઠાં મંધર્વમુતીં ચિકિત્સે તિક્કે હિં તનનનમ્ તનનમ્ ।

હિંસર્વ પછી અમે ત્રણ નાના ભાઈઓ, વિચાર કરવા લાગ્યા: તિલક જેવા દેશભક્તને સરકાર જેલમાં પૂરી દે છે એનું કારણ એ જ છે. કે, તેઓ જાહેરમાં ભાષણો કરે છે અને લખે છે. બધું કામ ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવે તો સરકારને ખબર જ ક્યાંથી પડે? શિવાજી શું ક્યાંય ભાષણ કરવા ગયા હતા? અમારો ત્રણનો નિર્ધાર થયો કે ગુપ્ત મંડળ કાઢવું!

એ જ અરસામાં, અમારું ઘર પાછળની બાજુ લંબાવવાનું હતું. એને માટે પાથો ખોદાતો હતો. ત્યાંથી આનંદસાગેની

ગુપ્તમંડળ

એક તલવાર જડી આવી. એના પર સહેજ કાટ ચડ્યો હતો; મ્યાન ખવાઈ ગયું હતું. વિપ્લવે કડિયા મળૂરોને પાન છાની રાખવાનું કહી. એ તલવાર ધરના. છાપરામાં મંતાડી દીધી. અમારું ત્રણ જણનું ગુપ્તમંડળ સ્થપાયા પછી મેડે જઈ અમે એ તલવાર કાઢતા, એના પર ફૂલ ચડાવતા, અને પછી એ હાથમાં લઈ ફેરવતા. તરવાર ભારે ન હતી, પણ હુએ કંઈ મોટા ન હતો. મેં એ તલવારથી આવેશમાં એ ત્રણ વાર ધરના ચાલણ પર ધા ફેરવ્યા. ચાલસો કપાત તો તો આખું છાપરું માથા પર તૂટી પડત. પણ યાંત્રસો કંઈ કાચો કેળના ઝાડનો ન હતો, અને મારા કાંડામાં કોઈ કાળે તાનાજી માણસરે જેવું જોમ હતું પણ નહિ, એટલે

કુમરંકારનો પાશ

દિંદુ મૃનુ પવિત્ર વાનાવગ્ણ લઈ હું શાદપુર
આવેલો વર્ગના મધા છોત્તઓથી હું જુગ પડતો મને
એનું ભાન હેતું અને અભિમાન પપ્પ હવે વર્ગમા
ખાનગી વખતમા નીનિમય જીવનની ઘણી વાર વાતો કરતો
અને વર્ગના ડાઈ પણ વિદ્યાર્થીમા અસત્ય, અમનીન ભાષણ
અથવા અન્યાય જોઈ, ત્યારે કડવી બાળામા એના મોઢા પર
એને ઘિછારતો

એક માઠ વર્ગના એક વિદ્યાર્થીના દેખતા એને
વિગે મે કહ્યું કે, 'એ ભાઈ હનકટ છે' બધા હાકગઓ
ચમ્પિત થયા એ ભાઈ ચિડાયો તો ખરો, પણ શો જવાબ
આપવો એ એને સૂઝતું નહિ થોડુંક મ્હીને એ મોઢ્યો,
'શુ તમાન બાપનું મે કઈ ખાધું છે કે તમે મારે વિગે
આવો અભિપ્રાય બહુ કમ? તમારો ઓશિયાળો હોડિ
તો ભને મારી નિદા મરો પણ અમમ્તુ કાણ મદન કરે?'
મે તો ધાર્યું હતું કે એ મને માગવા જ દોડશે

એના જવાબથી હું ગરમાયો. મેં એની મારી માગી અને એ પ્રકરણ ત્યાં જ પાંચું.

વર્ગના છોકરાઓ, કંઈક આદરથી પણ મોટે ભાગે મારી ફરેલી કરવા ખાતર, મને ‘મંત કાલેજકર’ કહેતા. પણ હું તો આથી ટુલાયો અને આખી નિઃશાળનો કાજ બન્યો. મારા દેખતાં છટથી કાલે તેવું બોલવાની કાઠની હિંમત ન હતી. એવાર જણુ વાતો કરતા હોય અને હું ત્યાં જઈ ચડું કે બધા એકદમ વાત બદલી નાખતા મને એ બધું યથાથોગ્ય લાગતુ. એટલે આપણો અધિકાર છે જ એ વિગે મને શંકા નહોતી.

પણ આવું માસુપણુ ઝાઝા દિવસ સુધી કેમ ચાલે ? અમારા વર્ગમાં ... કરીને એક મોટી ઉમંગનો છોકરો હતો. ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત પણ અમરકારી ઘરનો એ એકનો એક છોકરો. એને લણતરની પડી ન હતી. ધરના લોકોને પણ એ ભણે એની ગરજ ન હતી કાંઈ જ ઉદ્યોગ નહિ એટલે ભાઈ નિશાળે આવતા. ઉમરે વીક મોટા અને કદાવર, એટલે શાળાના માસ્તરો એમનું નામ લેના જ નહિ. એ નિયમિત ફી આપતો, એટલે ત્યારે આવવાનું મન થાય ત્યારે વર્ગમાં બેઠવાનો એનો હક રપટ હતો રમ પડે ત્યારે વર્ગના વિષયો તરફ ધ્યાન દેતો, નહિ તો અવક-મવકની વાતો ચલાવતો.

નિશાળના નાના છોકરાઓ હમેશ એનાથી ડરે. અને એ પણ છોકરાઓને બરાબર ડગવે. આવે પ્રમંગે નાના છોકરાઓ મારે આભરણોનો એક જ ઉપાય દોય છે. શિક્ષક પામે તો જવાબ જ નહિ ત્યા કડી મહાનુભુતિ

ન મળે તિનહુ યોગી ક્રિયાદ કર્યાની સજ પણ ચાય અને
 પેના બાઈની મતામળી નધે એ તો વળી વધાગનુ તેથી
 નાના ડોકરા હમેશ એની ખુશામત મ્તા એલે મને મેમલો
 લાવવાનુ બીડુ ઝડપુ મને માનવાની કે બીડુ ગીતે
 પજવગની તો એની હિમન ન હતી રજજન અને હોસિયા
 વિદ્યાથી નરીડે શિક્ષકમા મારી પ્રતિન બધાઈ થૂપી હતી
 પછાત વિદ્યાર્થીઓને બણાવવામા હુ મદદ મ્તો એમલે
 વગમા પણ મારા પ્રત્યે માનાન્ય આદર મગખર હતા
 પછિામે પેનાએ નવો જ કરતો મોઢી કાઢ્યો એ મેડો
 હાથ ત્યાં જનહિ એટલે એ અચૂં ગદી વાતો બોનવાનુ
 શરૂ કરે ! એને ધિક્કારુ તો જરાક દમી પડે, અને
 વધારે ગદી વાતો છેડે હુ કટાણને ત્યાંથી બીડી જાઉં

આથી તો ભાઈસાહેબની હિમત વધી હુ મેડો હોઉં
 ત્યાં આનીને પડોશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગદી વાતો ચનાવે
 વર્ગના વિદ્યાર્થી મામે શિક્ષક આગળ ક્રિયાદ કરવી એ
 મારી નીતિની ભાવનામા હીન મર્મ હતું પેનાને એની
 ખમર હતી એટલે એ સુરક્ષિત હતો હુ ખૂબ અમળાથો,
 પણ મને મર્મ ઉપાય જડ્યો નહિ મને ઉદેશીને એ કંઈ
 મોનત તા મિત્રમડળ બેગુ મરી હુ એની મામે કુદ
 જમાવત પણ એ તો જાણે ગદી ભાવાનો સમ્પ્રદાય મોટે
 મ્તો દોષ તેમ મોલ્યે જતો હતો જે વસ્તુનો ઉપાય નથી
 તે સાન મ્યે જ છુટગા એટલે એ એને વિરે પૂરી
 તટસ્થતા ધાણુ મરી છતાં એ વિરમ્યો નહિ વગમાથી
 શિક્ષક જરાક બહાર જાય એટલે ગાખા વર્ગને અમીન
 વાતો વિગતવાર વર્ણનપૂર્વક મલગાનવાનુ એ શરૂ મે

પછી તો એણે અલિનય પણ ઉમેર્યો. પહેલાં પહેલાં મને ખૂબ અકળામણ થતી, પણ ધીમે ધીમે કાન ટેવાઈ ગયા. એની વાતોમાં છાનો રસ પણ પડવા લાગ્યો. મોઢા પર હું તિરસ્કારની છટા બતાવતો, પણ અંદરખાનેથી રસના ઘૂંટડા પીતો થયો. પ્રતિષ્ઠા પણ સચવાય અને રસ પણ મળે, એ પરિસ્થિતિ મને બહુ ફાવતી આવી.

છેક નાનપણમાં જે ગંદી વાતો સાંભળેલી કે વાચેલી તે સ્મરણમાં તો હતી; છતાં તે વેળા એની હૃદય પર અસર ધર્ષ ન હતી. આ વખતની મારી ઉમર તેવી ન હતી. ગોવામાં શિવરામ કરીને એક પડોશી હતો. એની ઓળખાણ તો પદર દિવસની જ. પણ એણે કેટલીક ગંદી વાતો સમાજના ચિનાર નરીકે મંભળાવેલી. ત્યાર પછી ધારવાડમાં એક કાનડી વિદ્યાર્થીએ, એની ભાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં, એવી જ કેટલીક વાતો શાસ્ત્રીય માદિતી તરીકે મંભળાવેલી. હમેશાં નીતિમત્તાનો ડાળ કરનાર હોકરે આવી વાતોમા કોઈની સાથે ચર્ચા તો કરે જ નહિ, એટલે મનમાં જ અનેક ગતના વિચારો કરે અને રહસ્ય મમજવાનો પ્રયત્ન કરે. ન્યાં મીધી પ્રત્યક્ષ માદિતી કે અનુભવ ન હોય ત્યાં મન વિચિત્ર કલ્પનાઓ ચલાવે છે. વર્ગમાં ચાલતી આ બધી વાતોથી માણ કાન અને મારું મન ભરાઈ ગયાં હતાં. એકાંતમાં હું એ વસ્તુ પર કેટલોય વિચાર કરતો. ધીમે ધીમે દિવસરાત એ જ વસ્તુની વિચારણા મનમાં ચાલવા લાગી. બહારથી અત્યંત નીતિનિષ્ઠ અને પવિત્ર ગણાતો હું મનમાં અને મનોરાજ્યમાં નરક મંથરવા લાગ્યો.

જેમ જેમ મન વધારે ને વધારે મેલું થતુ ગયુ તેમ તેમ બહારની હાવકાઈ અને વિવેક વધવા લાગ્યાં. મારી પ્રતિષ્ઠામાં પણ ઉમેરો થયો. મેં ('The Good Company') 'ધ ગુડ કંપની' નામનું એક મંડળ સ્થાપ્યું. એમાં અમે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, શિક્ષકોને બોલાવતા, પરોપકારની યોજનાઓ ધડતા, અને આત્મોન્નતિનું વાતાવરણ રચતા. એની માધ્યમાથ મારુ ગદ્ય મનોગન્ય પણ ચાલુ જ રહ્યું એ કેમ શક્ય થાય છે એ માન્યતાઓનો મવાલ છે. પણ શક્ય છે એ તો મારો પોતાનો અનુભવ જ કહે છે.

પેક્ષો વિદ્યાર્થી યોગ જ દિવસમાં નિશાળ છોડીને ઘે-
એઠો અને લાઘ્ય ખાવાના અનેક માર્ગો શોધવા લાગ્યો.
એને લાલ્ચુલુ હતું જ નહિ; નિશાળ તો છોડવી હતી
જ. પણ એકાદ વરસ નિશાળમાં કાઢી નાખીએ એ વિચારે
નિશાળમાં આવેલો. વરસદહાડો વહેવા નિશાળ છોડવાનું
એને સૂઝત તો કેવું મારુ થાત ! જાણે મારા દુર્ભાગ્યે જ
એને એક વરસને મારે નિશાળમાં રાખેલો.

કાન મારકતે મનમાં મેલ રેડવો અને મંધગ્વો એ
મહેલો વાત છે, પણ ત્યાંથી એ ધોઈ કાઢવો એ લગભગ
અશક્ય જેવું છે. આગળ જતાં અસાધારણ મંનેગો મને
ન મળ્યા હોત, ઉપરાઉપરી પ્રવાસ, દેશભ્રમિની દીક્ષા,
કાલેજની કેળવણી અને શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી—
એટલી વસ્તુઓ મારી મદદે ન આવી હોત, તો હું નથી
ધારતો કે એ કુવિચારના પરિણામમાંથી હું બચવા પામત.

જેને લણવું નથી, શુભ મંસ્કારોની જેને કદર નથી,
સમાજમાં હક્કવા ફેલાવતાં જેને શરમ નથી, એવાઓને
નિશાળે જવાની 'બુદ્ધિ ઈશ્વર ન આપે તો કેવું સારુ!
શાળાઓ પણ આવા અખડેલ છોકરાઓને મંદરવાની
બેદરકારી ન બતાવે, એટલી જવાબદારી એમના પર નથી
શુ ? બગડેલાને સુધારવા એ નિશાળનું એક કર્તવ્ય છે ખરું;
પણ શિક્ષકોએ એવા છોકરાઓ ઝાળખી કાઢવા જોઈએ,
એમના હૃદય સુધી પ્રવેશ કરવો જોઈએ, આશ્રયલવનમાં
માંદાઓને રાખે તેમ એમને ગમવા જોઈએ, અને તેમના
એપમાથી મુઘ્ધ જાણતા બાળકો બચી જાય એનો ઉપાય ન
જડે તોયે એની ઇતેજારી તો રાખવી જ જોઈએ.

...ભાઈ' તારું વિવાદમય સ્મરણ મને આપ્યો
જન્મારો રહેશે

ફેાટાની ચોરી.

નાનપણમાં ટાઇપની ચોરી કર્યા પછી મેં મન સાથે નક્કી કર્યું હતું કે હવે પછી આલું આપણાથી ન થાય. છતાં ચોરીની ખાસ ઇચ્છા રાખ્યા વગર મારે હાથે એક ચોરી તો થઈ જ ગઈ.

મુધોળમાં અમે સરકારી ધરોણા તરીકે રહેતાં હતા. બેંકોટચના મંદિરમાં અમારો ઉતારો હતો. ત્યાંથી ઘણી વાર અમે ફરવા જતા. એક દિવસ અમે યુરોપિયન મહેમાનોને માટે ખાસ બનાવેલું ગ્રેસ્ટ-હાઉસ જોવા ગયા. તેમાં જોવા જેવું શું હોય? બંગલા જેવો બંગલો. રાચરચીલું ખૂબ હોય. કેટલાંક ચિત્રો ટીંગાડેલાં હોય. સૌંદર્ય કે કળાની દૃષ્ટિએ એમાં કશું ન મળે. બંગલાના ખાનસામાએ યુરોપિયન સોફા કેવી રીતે રહે છે, કેવી રીતે ખાય છે, કેવી રીતે નદાય છે, એ બધું કશું. મને તો એ આખા બંગલામાં ત્રણ ત્રણ દિશાએ મોઢું રાખીને બેમી શકે એવી મોટી ખુરશી જ આકર્ષક લાગી. ત્રિકોણી સ્વસ્તિક જ સમજીને.

કોટાની ચોરી

અમે એ બંગલા તરફ જતા તે એની આસપાસનો બગીચો જોવા. ત્યાં ચમેલીનાં એટલાં બધાં ઝાડ હતાં કે, આઈએ ત્યાંથી રોજ ફૂલ મંગાવી ઘરના મહાદેવને એક લાખ ફૂલ ચડાવ્યાં. રોજ ફૂલો ગણવામાં મારી એ 'લાભીઓ,' મારી સ્ત્રી, અને હું, બધાં જ આખી મવાર ખર્ચી નાખતાં.

એ બંગલામાં એક નાનડી ઝોરડીના ખૂણામાં એક મુંદર વેંતિયું અભરાધયું હતું, ને એના પર એક ગોરી બાઈનો નાનકડો ફોટો રાખેલો હતો. એ બગલામાં રહી ગયેલી કોઈ બાઈનો હતો. બાઈ ખૂબ જાડી હોવી જોઈએ. એના માથાના ઓળેવા વાળ પણ એવા વિચિત્ર હતા કે આપણને ગમે નહિ. પણ એ ફોટા તરિકે પાડેલો હતો બહુ મુંદર. ઉતાવળમાં એને હું બરાબર જોઈ ન શક્યો, અને છતાં એ નજરમાં દરી ગયો.

ખીજી વાર જ્યારે એ જ બંગલા તરફ પિતાશ્રી સાથે હું ફરવા ગયો ત્યારે એ ફોટો જોવા છે એટલું મગજમાં રહી ગયેલું. ત્યાં ને ત્યાં જ જિભો રહીને જોવા માંડું તો પિતાશ્રીનું ખ્યાન જાય. તેઓ માને કે સ્ત્રીરૂપ નિહાળવા જેટલો હતું અવિવેકી થયો છે પણ મારે તો એ ફોટા પરનું 'રિટચિંગ' જોવું હતું, અને છાતીનો નીચલો ભાગ વાદળાના આકારમાં વ્હાઈનેટ કરી નાખ્યો હતો તે જોવું હતું. જોવાનો લોભ છૂટે નહિ અને પિતાશ્રીના દેખતાં જોવાની દ્વિમત થાય નહિ. મેં એ ફોટો ઉપાડીને હાથમાં લીધો, — એ આશાએ કે બંગલામાં ફરતા ફરતાં એ જોઈ લઉં, અને બહાર નીકળતાં પહેલાં ખાનમામાના હાથમાં આપી દઉં. ખાનમામા, પટાવાળાઓ, અને માથેનો કારકુન, બધા જ

પિતાશ્રીને ખુશ ગાથા મલગૂન હતા પણ પિતાશ્રી તો
પાછળ ન ગઈ જઈ, એ નિરોધિતી જ હતા એટલે
ફોટો પાડનારની યજ્ઞ ધનર્ધને લેવાની મને તમ જ ન
મળી ને ફોટો પાછા આપવાનો પ્રયત્ન ન લેઈ ન શક્યો.
પેટો નાનાથક ખાનમામા જરા પણ પાછળ ગેલ તો એને
દુ રાગે માપી દેત પણ એ ગાનો પાછા હે ?

હને શું ? પિતાશ્રી માગ હાથમા ફોટો જુએ તો
તો ત્યાં જ મથા તો તો તમો જરૂર માને કે મુગેપિયન
મણિનો ફોટો લેઈ એણે એ હાથમા લીધો છે અને
આટલા રવે છે શું મરવું એતો વિચાર મના જેવો
પણ વખત જોઈ ન હતો મૂઝાયેલા માણસને ત્યારે
છેત્રી ધડીએ મધિ નક્કી મરવાનું હોય છે ત્યારે એ અચૂક
અનનુ જ નક્કી મેં મેં છે એ ફોટો માગ ગળવામા
મૂળી દીધા અને આવેનો પ્રયત્ન ટાળ્યો ફોટો છાતી પરના
ગળવામા હતો આમ રમ્મને મને એ મણના બાર જેવો
લાગ્યો.

ધેર આવ્યો ત્યાં બીજી ચિંતા મનમા પેરી ને
મેનો ખાનમામા પિતાશ્રી પામે આરીને ફોટો મૂમ થયાની
વાત કે તે તો ? આવી નજીવી વસ્તુ માટે પિતાશ્રી સુધી
આનનાની ખાનમામાની કિંમત નહિ જ અને એવો વિચાર
પણ મારા મનમા ન આવ્યો ચોર તો બીજા જ હોયને ?
વિચાર મરીને મેં નક્કી મુર્ક કે, આપણે એટલા તો કાદવમા
હાલતરી ગયા છીએ કે પાછા જવામા માત્ર નથી હવે રહેલો
મદદ ખૂદીને મામે મહે ગયે જ છૂટક મુદ્દામાનો નાશ
મર્યો એટલે આપણે નિર્મિત થયા ફોટો ફાડી નાખુ અને

ફોટાની ચોરી

એનો કકડો કયાથથી જડે તો ? ચૂનામાં બાળવા જાઉં અને અચાનક આઈ એ જુએ અને 'શુ છે' કરીને પૂછે તો ? ફાડીને એના કકડા શીયકૂપમાં ફેંકી દઉં અને સવારે ભંગી-નુ એ તરફ ધ્યાન જાય તો ? બહાર દૂર સુધી ફરવા જાઉં અને ખેતરોમાં એ કકડા ક્યાંય દાટી વ્યાલુ તો બને એમ હતું પણ ફરવા જઈએ—અરે, ઘર બહાર જરા પણ દૂર જઈએ—તો એકાદ પટાવાળો માથે હોય જ રોજ પટાવાળાને સાથે રાખવાને ઇતેજાર હું આજે જ એકબે જવા માગુ તોયે એ તરફ વહેંચ જાય.

ત્યારે આ ફોટાનું કરુ શુ ? લેડી મેકમેથને જેમ પેલા લોહીના કાધા વળગ્યા તેવી મારી સ્થિતિ થઈ એ ફોટો અમગ છે અથવા રક્તથીજ છે એવું જ મને થઈ ગયું આખરે એક આબાદ હિપાય મૂઝયો એ ફોટાને લઈને હું રીઝ ગયો ત્યાં એને પાછીમા મારી પેડે પલાલ્યો, અને પછી એના કકડા કરી એક એક કકડો એ આગળા વગેં ચોળા ચોળાને એનો માવો મનાવ્યો, અને આખરે એને સુકાઈને જૂડા થઈ ગયો ત્યારે માટીમા ભેળવી ફેંક દીધો.

એ રાત સુધી મને ઊંઘ આવી નહિ આપણે કરવા ગયા ને શુ થયું એ જ મનમાં આવવા લાગે ફોટાનો નાશ થયો એટલે મને થયું હતું કે, હવે આપા ચિંતાનો નાશ થયો પણ એટલેથી પતે એમ ન હતું કે વાગ ત્યારે એ ગેસ્ટ-હાઉસ તરફ અમે ફરવા ગયા ત્ય એ ખાનસામા મારી માથે જ ફેરે, મારો કેડો મૂકે ન' શુનેગાગ મન બેઈ સકયુ કે, ખાનમામાની આંખમાં આ

કે ખુશામત ન હતી, પણ પૂરેપૂરાં વહેમ હતો. અને યહુ કે, એક ચોરી કરીને હું કેટલો દીન થયો છું કે આ ખાનસામા પણ મારાથી મોટા માણસ થઈ ગયો છે! એ મારા પર ચોટી મારે છે! મેં હિતાવળે હિતાવળે બગીચામાં ફરી લીધું. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આખરે ખાનસામાએ મને કહ્યું જ કે, 'સાહેબ, અમારો એક ફોટો ખોવાય છે.' મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. શો જવાબ આપવો એ મને સૂઝતું નહિ. મારે પ્રતિજ્ઞાની હાથ આગળ કરવી હતી. હું ચિંતાર્થ ને એટલું જ બોલી શક્યો કે, 'હું પિતાશ્રીને કહીશ.' પણ મારો અવાજ નક્કર શાનો નીકળે?

પાછા ફરતાં આમાંથીયે નવું સંદેહ મેં જોયું. કારકુન પટાવાળાના દેખતા હું બોલી ચૂક્યો કે, 'હું પિતાશ્રીને કહીશ.' હવે ન કહું તો મારી ચોરી સિદ્ધ થવાની. એટલે હિંમત કરી મેં પિતાશ્રીને કહ્યું કે, 'ખાનસામા આજે ખોધો. પિતાશ્રીના સ્વપ્નામાયે એ વાત ન આવી શકે કે હજી ફોટાની ચોરી કરે. પિતાશ્રીના બે કેમેરા હતા; નાનાના બીજા ત્રણ. અને ઘરમાં ફોટાનો તો દમલો પડેલો. એટલે પિતાશ્રીએ મારું ઉપરાણું લીધું અને માણસને મોકલી ખાનસામાને બોલાવ્યો. એની સારી પેઠે ઝાટકણી કાઢી અને કહ્યું કે, 'હમણાં ને હમણાં કારભારીને ચિટ્ટી લંબી તને બરતરફ કરાવું છું.' ખાનસામા કરી ગયો. બગીચા તોડે એના જેવા ગરીબથી બાથ કેમ બિડાય? એણે મારી પાસે આવી મારી માથે માગી. મારું મોહું ફિક્કું પડી ગયેલું એ પણ મારા ખાનમાં હતું. પિતાશ્રીએ પણ મારા તરફ જોયું. એમને યહુ હશે કે, વગરઝરણે આવા તુચ્છ માણસને

જોડાની ઝોરી

સાથે યથેશું અપમાન અસહ્ય થવાથી મારું મોઢું ગિતરી ગયું છે.

હું ભલે સરકારી અમલદારનો દીકરો હોઉં, અને પેલો ખાનસામા ભલે દેશી રાજ્યના ગેરદ-હાઉસનો ગરીબ તોકર હોય. પણ હૃદયનાં ત્રાજવાંમા અમે બંને સરખા માણસો જ હતાં. એની ખાતરી હતી કે હું ગુનેગાર છું. અને હું પણ ગણતો હતો કે મારે જ એની મારી માગવી જોઈએ. પિતાશ્રી જો સાચે જ કારભારીને ચિઠ્ઠી લખે તો તો મારે વાકે એ બિચારાની રોજ જવાની અને એના બાળબચ્ચાં રખડવાનાં. અમારી એની આખો ન્યારે મળી ત્યારે મારી શી દશા થઈ હશે એની કલ્પના નિર્દોષ હૃદયોને તો આવે જ નહિ. મેં ઉતાવળ કરી એ પ્રકરણ ત્યાં જ પૂરું કરવ્યું. પણ ફરી કદી ગેરદ-હાઉસ તરફ ફરવા ગયો નહિ.

આ આખા પ્રકરણમા એક પણ પગથિયે મત્ત કહી દેવાની હિંમત મારામા આવી હોત તો કેવું મારું થાત ! પણ તેમ બનવાનું ન હતું આજે એ બધી વસ્તુનો એકરાર ફરી કંઈક અમાધાન મેળવી લઉં છું.

અમલફારનો દીકરો

અણ્ણ કરીને એ મિપાર્ષિ અમારે ત્યાં રહેતો દેશીગજભા સ્થિરિય અમનદાગ જાય તો એના દમામનું તો મહંણુ જ શું? પિતાશ્રીને દોરદમામ ચનાવવાની ટેવ હતી જ નહિ પણ મ્યાનમાહાત્મ્ય કંઈ એાધુ થાય? અણ્ણ હતો તો રાજ્યનો ચોનીમ, પણ આજે એને સ્થિરિય ખાદાની મહત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી મમે ત્યાં જાય અને મમે નેને ધમમાલે પણ અમને તેની ખબર મ્યાથો પડે?

એ દિવસે અણ્ણ મારી પાસે આવી અને કહે, ‘અપામાદેળ અહીનો પોગ્ટમામ્તર બહુ મિજાજ મે છે હું દપાન લાવવા જાઉં તો મદ આપતો નથી એ તો વાત જવા દઈએ, પણ એ રહેલીકરણીમા પણ બહુ ખરાબ છે જાતે ‘મિમી’ દેખાય છે એવો ગદો કે એની પામે ઊભા રહેવાનું મન ન થાય રહે છે એક મદિરયા, જતા ત્યાં મરયા મારીને ખાય છે અને ઈડાના મચના જ્યાં ત્યાં

ફેંકી દે છે. એને ઠેકાણે લાવવો જોઈએ. તમે સહેજ મદદ કરો તો આપણે તેને સીધો કરીશું.' મેં કહ્યું, 'વારુ.' એક બે કારકુનોને ખાનગી રીતે મેં પૂછી ખાતરી કરી લીધી કે વાત માચી છે. પછી રોજ પોસ્ટમાસ્ટર વિને કાંઈને કાંઈ ફરિયાદ પિતાશ્રી આગળ કરતો.

એક દિવસે બોગ જોગે અમારી ટપાલની બાબતમાં એ ગફલતમાં સપડાયો. મેં તરત જ પિતાશ્રી પામે પોસ્ટમાસ્ટર ઉપર સખત ચીડી લખાવી. પોસ્ટમાસ્ટર ગભરાયો. પોસ્ટમેને તો આવીને મારી પામે સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યાં. છ દૂટ બે ઈંચ બ્રિચો ખૂટા પોસ્ટમેન વિંધ્યાદ્રિની જોમ મારી આગળ પડેલો જોઈ મને દયા છટી. મારે એના પર શરસંધાન કરવું જ ન હતું. મારે તો પેલો પોસ્ટમાસ્ટર જોઈતો હતો. મેં એને ચોખ્ખુ કહી દીધું કે, વાંક પોસ્ટમાસ્ટરનો જ છે, એ આવીને વાતો કરે તો હું

કાગ્નુને કહ્યું, “પણ હું કદી છુ કે હવે પછી એમ નહિ થાય” મારે આટલું જ જોઈતું હતું

મેં જટ અદા જઈ પિતાશ્રીને કહ્યું કે, ‘પોપ્ટમાસ્ટર બહાર આવ્યો છે માણસ લયો દેખાય છે એની જૂન એણે કપૂન કરી છે’ મગવાની વાત તો પિતાશ્રી જાણના જ ન હતા એ તો અમારુ ખાનગી કાવતરુ હતુ પિતાશ્રી બહાર આ-આ પોપ્ટમાસ્ટર કહે, ‘અમે તો આપના નોડ છીએ આપ હુમ્મ કરો તે ખરો’ પિતાશ્રીએ માદાધી મ્હુ ‘તમારું ખાતુ જુદુ, અમારુ ખાતું જુદુ અમે થોડા જ તમારા ઉમરી છીએ? દપાલની ખાનતમા ગદનત ન થાય એકે નમ’ પોપ્ટમાસ્ટર બિચારો શીજ થઈને ઘેર ગયો

મારે વિરે એણે કેવો અભિપ્રાય બાધ્યો હશે તે એ જ જાણે’ અથવા એણે મારે વિરે કયો જ અભિપ્રાય નહિ બાધ્યો હોય એન થયુ હશે કે, ફુનિયા તો આમ જ ચાલવાની, નીતિ અનીતિ એ બધાં બતાવવાની ભાષા છે જખગદખ આગળ નમવુ અને હૂબળા મોળા લોકોને નિયોવવા એ જ ઇવનનુ માનુ શાસ્ત્ર છે મારે વિરે એ જીનરતો ખ્યાન બાધન તો કઈ ભારે બમડત નહિ આટના વસ્ત્ર થમા એનો અને મારો કોઈ પણ જાતનો પ્રમમ આવ્યો નથી અને હવે પછી આવશે એમ લાગતુ નથી એણે તો, ઇનનની ફિનવશી વિરે જ જીનરતો અભિપ્રાય બાધ્યો હશે એકે એમ માણુનને નાસ્તિક મનાવવામા મેં લાગ લીધો પ્રેનાય પ્રતિષ્ઠા, અમન અને લાગવગની દહેશત બનાવવી એ શુ મગધા ઈ! ખાના કગ્તા એણુ કીન છે?

ખચ્ચરગાડી

મુધોળમાં ઘણી વાર અમે થોડહોડ તરફ ફરવા જતા. એક દિવસ દરબાર તરફથી અમને ફરવા લઈ જવા માટે ખચ્ચરનો ઠાંગો આવ્યો. ખચ્ચર એટલે અર્ધુ ગધેડું! ખચ્ચરના ઠાંગામાં બેમાથ જ કેમ? મેં ચિડાઈને કહ્યું, 'આવા ઠાંગામાં અમારે નથી બેસવું. પાછો લઈ જાઓ.' બાપુગવ ખાડિયકરે મને મનાવ્યો : 'અહીં ઠાંગાને ખચ્ચર પાંચુ લેડે છે. રાજગાદેજ પશુ કોક કોક વાગ ખચ્ચરની ગાડીમાં ફરવા જાય છે' તોપો બેચરા માટે ખચ્ચરો લેડેનાં બેચરામ તરફ મેં જોયેલા, એટલે મેં માની લીધું કે ખચ્ચર છેક અરપૂચ્ચ નથી.

ઘોડદોડની આમપામ ખરમાણીની જિંવી વાડ દત્તી અન્ન
જવા માટે એ ગાડી માંડ ગય એવું છીંકું હતું એ
છીડામા જ માગીને ડાંચો હગલો હોવાથી એના ઉપર
ચર્ધને ટાંગો નહર લેવો પડ્યો અને થયું કે આપણે
અહીં ક્યા આ-આ? આવા દુષ્ટ અચ્ચરના ટાગામા ફરવાનો
તે શો આદ હશે? બાપુજીને એ કહ્યું, ‘આજે મુદત્ત
મારું નથી નાગનું રાજના ઘોડા આજે કેમ નેડયા
નથી?’ ટાગાવાળાએ -હું, ‘ઘોડા ચરકારી કામમ કચાક
ગયા છે, એટલે ખાનગી કારભારીએ અને આ અચ્ચર નર્મ
જવાનું કહ્યું’

અદર ગયા પછી એક ખેતરવા અચ્ચરે ગયા હશે ત્યા
એમણે નિશ્ચય મ્યોં કે, ગમે તેટલો માર ખાઈએ પણ ડગલું
આગળ ન ભરીએ અચ્ચર અહિંમાનાહી ઘોડા જ હતા?
ટાગાવાળો જેમ એમને મારે તેમ પાછાની પગ ઉછાળી
ટાગાના પાટિયાને લાતો મારે પાટિયું કંઈકે લાગ્યું પણ
ખરું કટાણીને એ કહ્યું ‘આલો ત્યારે પાછા જઈએ’
ટાગો વળાયો. અચ્ચરેને ચર્ધ ગયું કે હવે ઘેર જવામાં
પછી તો એમણે એવી આધળા દોડ મૂકી કે વાડનું ડીકું
પણ એમને ન જડે મોટાને વેગે અચ્ચરે દોડ્યા
દસ મિનિટ ચર્ધ, વીસ મિનિટ ચર્ધ, પણ એ તો
ગોળ ગોળ ફેર્યા જ કરે તોફાની મોજ પર જહાજ ઝેલો
ખાય તેમ ટાગો ઝેના ખાવા લાગ્યો અને એવી તો મળ
પડી કે હસી હમીને પડ્યા દુખવા લાગ્યા

વીસે મિનિટ પછી એ મેવકૂરેને વહેમ પડ્યો કે
કંઈક ખમડયું છે અને એકદમ થોભ્યા તડાતડ બાનો

શર કરી. અધૂરું ભાંગેલું પાટિયું તેમણે પૂરું ભાંગ્યું, અને પાછાં કર્યાં. એમને થયું કે હવે બરાબર. ઘેર જવાશે. બસ, ફરી દોડ શરૂ થઈ. આ ઊલટી પ્રદક્ષિણાઓ પણ વીસેક મિનિટ ચાલી. પછી તો એમનો નિયમ જ થયો : દોડે, થોભે, લાતો મારે, અને ફરી દોડે. અંધારું થવા આવ્યું. બંને ખચર પરસેવે રેબજેબ થઈ ગયા. અમે પણ હસી હસીને અધમૂઆ ચલા હતા.

આખરે ટાંગાવાળાએ પેલું છોડું પાસે આવતાં ખચરનો વેગ ઓછો કર્યો અને હળવે રહીને એમને બહાર કાઢ્યાં. પછી તો ખચરો એવાં દોડ્યા કે માત્ર મિનિટની અંદર એમને ઘેર મૂકી દીધા.

મેં ટાંગાવાળાને કહ્યું, 'કાલે આ જ ખચર લાવજો, હવે ઘોડાની જરૂર નથી. કારખાનામાં ટાગો દુરસ્ત થશે જ.' બાપુરાવે ઉમેર્યું, 'અને ચામડાની કેટલીક પટ્ટીઓ પણ ટાંગામાં રાખજો. ખચરો લગભગ તોડી નાખે કે પોત્ત ભાગે તો એ કામ આવે.' એ સૂચનામા મને ચેતવણી હતી એ હું સમજી ગયો. એટલે મેં જોરથી કહ્યું, 'હા હા, એ બધું લાવજો. હવે તો રાજ ઘોડદોડ તરફ જ આપણે જવાના. અને ખચર તો આ જ.'

પણ ગયો હતો. પરંતુ માઈકલે જુદી બગાડી. માઈકલ
તુલ્ય મેળવવાનો એ એક જ ઉપાય વાગવાથી માઈકલના
લોભે મન પગલુવા પણ તૈયાર થયું પછી તો કંપનાના
થોડા—અરે નહિ! ચૂક્યો! કંપનાની સાઈકલો—ટોડવા
લાગી એક દિવસે પરણવાના પ્રિયાર અને માઈકલના
વિચાર અદ્ભુત રીતે લળી ગયા, અને વિચાર થયો કે,
આખી જાન માઈકલ ઉપર કાઢીએ તો કેવું મારું? વન્ધૂ
તો માઈકલ ઉપર હોય જ, પણ બધા જાનૈયા—અરે
શરણાર્થતાસાવાળા, દારૂખાનુ કોડનાગ, ગોર મહાગજ,
ભટભિક્ષુક, બધા જ—માઈકલ ઉપર ભેગી બે શહેરમા
કરે તો કેવું મજાનું દેખાય? દરેક જણ માઈકલની જે
ધટડી અને જૂગડું વગાડે તેમા પણ મા ઝી ગ મ ની
ગોઠવણ હોય આવી જાન તો ઉતાવળે જ પમાડ થવાની
લાકોને પૂરતું જોવાનું પણ ન મળે, એટલે આખા શહેરમા
એણે તો દમ વાર ફેગ ફરવા જોઈએ વળી જોમને એ મળ
ખામ જોવાનો ગોખ હોય એમણે પણ લાડાની સાઈકલો
આણી જાન સાથે ફરવું જોઈએ—એવી એવી મજાની
કંપનાઓ મનમા વધવા લાગી

આટલી અદ્ભુત કંપના કાર્ડ એક નપેટ મેવાય? મે
ગોડુને એની વાત કરી એણે એ જ દિવસે ઘરમા મધાને
દમના દસતા કહી દીધું થોડા જ દિવસમા એ વાત ધરની
બહાર ફેનાઈ અને દરેક જણ મને સાઈકલની જાન વિશે
પૂછી પૂછીને ખીજવા અને હેગન કગવા લાગ્યો

પિં ચયુ કે તે જ વરસે હું ન પરણ્યો, નહિ તો નાઈ
મને સુખેથી પરણના પણ ન દેત હું પગલુ ત્યારે બધા

એ વાત બૂલી ગયા હતા, એકલો હું બૂલ્યો ન હતો. પણ રોજ મનમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો કે, આ કાર્ય પૂરું થાય ત્યાં સુધી કોઈને એ સાધકલની જાનનું રમરણ ન થાયો. લગનમાં રિસાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પણ, મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં, મેં સાધકલનું નામ ન લીધું,—રખેને એટલાથી જ લાઈને સાધકલની જાનનું રમરણ થઈ આવે!

પછી જ્યારે મારે જ ધગ્યા સાધકલ આવી અને હું સાધકલ પર બેસતો થયો ત્યારે એ લાઈને કહ્યું, ‘નાના, (હવે હું એકલો નાના કહેતો હતો.) મારો સાધકલ સાથે એક ફોટો પાડને?’ એ કહે, ‘એમા તે શી મોટી વાત ? પણ શરત એ કે, ફોટા નીચે હું લખવાનો કે સાધકલ પરની જાન.’ એ શરત માફ કરવા માટે મારે નાનાને ફટલીએ આગળ કરવી પડી

ચારા રસ્તા પર યઈને તો જાય નહિ. આયમજી
બાળુ અને ઉત્તર તરફ ઝૂંપડાં હતાં, એટલે એ બાળુ પણ
તેમનો જવાનો મંજૂર નહોતો. જિગમણી બાળુ ખેતરે
હતાં. ત્યાં હું દોડ્યો. ભેંમ નજીક હોય તો એને
આશ્વાસન આપવા મેં એના જોવા જ રણકાં કર્યો. મે
ખેતર વટાવ્યાં. ત્રીજું નીચાણમાં હતું. પાસે એક ડુંગર
હતો અને રસ્તા તરફ 'સોનાતો' પીપળો હતો. એ
ખેતરમાં ઘાસ પણ ખૂબ જોડેલું. ઉધાડે પગે અંધારામાં
જાતરવાની મારી હિંમત ન આવી. મેં ફરી રણકાં કર્યો.
મામે જવાબ મળ્યો. એક ક્ષણમાં મારી ચિંતા દૂર યઈ
અને મને હિંમત આવી. હું ખેતરમાં ફરી પડ્યો. ભેંમ
મારા હાથમાં બંદૂક જોઈ જરા ચમકી અને દોડી. પાસે
જઈને મેં ભેંસનો કાન પકડ્યો. અને એને લઈ આવ્યો.
સવારે આઈએ ભેંસને જાર બાંધીને ખવડાવી અને મને
શરિ મળ્યો.

આપણો સંસાર

અમારી ઝૂંપડી પાસે જ એક સિંગાયત ભાઈ રહેતા હતા. એક દિવસ એમને ત્યાં એમનો જમાઈ આવેલો. હું એને લેવા ગયો. સાવ નાનો છોકરો. સસરા પાસે પાન ખાવતો બેઠો હતો. સસરાએ મને કહ્યું, 'મારી દીકરીને બાણો આવ્યો છે. એટલે એના પિતાને આજે બોલાવ્યા છે.'

મારી આગળ બેઠેલા એ છોકરાનો પિતા તરીકેનો પરિચય માંલજતા પણ મને શરમ આવી. પણ ભાઈ 'પિતાશ્રી' તો હાવકું મોં રાખીને પાન વાગોળતા હતા. જોતસવની ખાંડ ખાઈને રહું પાછો આવ્યો. થોડા જ દેવસમાં એ બાળક ગુજરી ગયોનો ખરખરો કરવા પણ મારે જવું પડ્યું એવું અરપણ સ્મરણ છે.

પણ એ સિંગાયત કુટુંબનું સ્મરણ તો મને બીજે જ કારણે રહ્યું છે. થોડા મહિનામાં અમારા પડોશી — પેલા 'પિતાશ્રી' ના સસરા — ગુજરી ગયા. એ પૈસાદાર હોવાથી ઘણાં લોકો બેચા ચલા હતા. સિંગાયત લોકોના રિવાજ પ્રમાણે, સખને એટલે પલાંડી વળાવીને અને બીંત સાથે અંદેલીને બેઠું કર્યું હતું. સખની સામે દહીંબાત મૂકવામાં

આવ્યાં હતાં. સર્ગાવહાલાંમાંથી એક એક જથ્થા આવે, એ કોળિયો હાથમાં લઈ 'શબના મોઢા તરફ લઈ જાય, અ કોળિયો નીચે મૂકી પોક મૂકે, 'હડિલા!' (જમ્યા નહિ!).

બીજો રિવાજ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો હતો. રા' પાસે એક સાડી મૂકવામાં આવી હતી. સિંઘાવતોમાં પુન વિવાહનો વિરોધ નથી. પણ શબ ઉપાડતી વખતે જો એની સ્ત્રી પેલી સાડી લઈને પહેરી લે, તો એનો અર્થ એવો થાય છે કે એણે જીવન પર્યતનું વૈધવ્ય સ્વીકાર્યું છે. એ નિશ્ચય હોય તો સ્ત્રી સાડીને અડે નહિ. મરનારની સ્ત્રી જીવાન હતી. બધા એમ જ માનતા હતા કે એ ફરી પરણશે. એ શું કરે છે તે જોવા હું ત્યાં ગયેલો. ઘરમાં સૌ રોતાં હતાં; ફક્ત એ બાઈ રોતી નહોતી. એની આંખમાં બીનાશ સર્પખી પણ નહોતી દેખાતી. ઘણા લોકોને એથી આશ્ચર્ય થયું; મને પણ આશ્ચર્ય થયું. એની શન્યમનરક આંખોની અમક જોઈને મને શંકા તો મઠે કે, બાઈએ આ દુનિયામાંથી પોતાનો જીવનરસ પાછો ખેંચી લીધો છે; આંસુ વાટે એ પોતાનું દુઃખ હળવું કરવા નથી માગતી, શબ પાસે સાડી મુકાઈ કે તરત એણે એ ઉપાડીને પહેરી લીધી!

લોકો દુઃખ સાથે આશ્ચર્યમાં મગ્ન થયા. મરેલાને રમશાનમાં દાટી પાછળ રહેલાં બધાં સર્ગા શહેરમાં રહેવા ગયાં. બીજો દહાડે ખબર આવી કે મરનારની વિધવાએ અલત્યાગ કર્યો છે. મારા રમરણ પ્રમાણે, આઠ દસ દિવસની અંદર જ વિધવાએ દેહ છોડ્યો. કસા રોગ વગર, દુઃખનાં બારંથી જ એ સતી સરીરથી પ્રાણ છુદા કરી સકી. આજે પણ એની એ આંખો દૃષ્ટિ આગળ તરે છે.

૫૭

ધરધરની રમત

અમારી ઝૂંપડી પામે અમારી ન્યાતના દેટલાક લોકોનાં ઝૂંપડા હતા હું એ લોકોમા જાગતો નહિ. પણ એક ડોરની અમારે ત્યા આત્માને મળવા આવતી આત્મા તે આઈનાં કહ્યા. એટલા ધરડાં કે, હીંગણા થવા આવ્યા હતા, વળી ચાલે ત્યારે ટટાર પણ ન ગદી શકે મને રાંધીને ખવડાવે, અને આખો દિવસ કે તથા નાનકડું કામકાં લઈ રૂ પીંગે અને આરતી માટે ફૂલ-વાટો બનાવે પડોશીની ડોશીએ એક દહાડો મને પૂછ્યું, ‘અમારી મનુ (મણિકર્ણિકા) તમારે ત્યા પોતાની બહેનપણીઓને વર્ષને ધરધર રમવા માગે છે. તમારી રમ છે ?’

છોકરીઓની ધૂણતા મને જરાયે ગમતી નહિ, પણ વિવેકને વશ થઈ મેં ના ન પાડી મેં એટલું જ કહ્યું, ‘એમા મને શું પૂછવાનું ? આત્મા કહે તે ખરું.’

બપોરે છોડરીઓ આવી કલાકો સુધી એમની રમત ચાલી અને પછી રમત બેવામાં ખૂન રમ પડ્યો મનુ શાત, મટેનતુ ને દલા છોકરી હતી બટનપણીએને રાજી ગાખી તેમના પગ મળ્યું મેળવવો, તેમની પાસેથી મામ લેવું અને મીનો રમ જાગતો ગમ્મવો, એ બધું એને આવડતું છોડરીઓ જાતજાતની રમતો રમી પછી એમણે નાથુ એ- થાળા પીન્મીને મારી આગળ મૂકવામાં આવી બપોરે જન્મવાનો સ્વાદ મેને હોય ? છતાં મેં થોડું ખાધું સાજ પડતા પહેલાં છોડરીઓ ઘેર ગઈ

બીજે દિવસે મનની દાદી મારી પાસે આવીને કહે, 'અમારી મનુ નાની હતી ત્યારે એ- પડોશણે એને હાથ માધી નીચે પાડી ત દિવમથી એનું મારું તૂટી ગયું છે પણ તમે જુઓ છા કે તાધવા મરવાનું બધું એ કરી શકે છે તમે એને પરચના તૈયાર છો ? તમારી આ નિ પૂછુ તો એ ના જ પાડશે પણ આજનો તમે છોડરાઓ જાતે જ વફ પમદ મગવામાં આવે છો એટલે તમને પૂછુ છું તમારી હા હોય તો તમારી આઈને મનાવવાનું કામ મારું

હવે મવતગના બેદ મારી આગળ ખુસ્તો થયો બાઈની ધૂલતા બેઈ , તો આબો જ બની ગયો મે કહ્યું, 'પણ મારે પ જુવું જ નથી તે ?'

'ડોશીએ એ- જ મવાન પૂછ્યો, 'પણ તમને છોકરી પમદ છે ? મનુની દાદી આવ બોલુ માણસ એનામાં કુ-મ્પટ નડોતુ આધળા પ્રેમે તેમની પાસે આ બધું મરાન્યુ હતું એમને હું રી- રી- જોગખતો હતો અને એમના પગ દયા છગી એમને મારું ન લાગે એવો

જવાબ મે ખૂબ શોધ્યો, પણ એ શાનો જડે? મેં એમને એટલું જ કહ્યું, 'મારે પરણવું જ નથી, એટલે ઝાઝા વિચારો મારા મગજમા આવતા જ નથી.'

'થયું ત્યારે; આટલી જ એક આશા રાખેલી,' એમ કહીને ડોશી ચાલતા થયાં.

તે દિવસે રાત્રે કેટલોયે વખત હું વિચારમાં પડ્યો હતો. પરણવાની કિત્તુકતા મારા મનમાં હતી જ નહિ. છતાં એ ડોશીના છેલ્લા શબ્દોની મારા પર ભારે અમર થઈ. ખીચારી છોકરીનો હાથ લાગ્યો એમાં કઈ એનો વાંક? અવ્યંગ રૂપાળા છોકરીઓ હોય તોયે હળ્મર હોઈ હળ્મરની પરંણ (વરદક્ષિણા) વગર પરણી શકતી નથી, ત્યાં આ ખીચારીને કાણ સ્વીકારશે? મજકારી યુવાનોનું શું એ કર્તવ્ય નથી કે બહાદુરી બતાવી તેઓ આવી છોકરીને લેવા તૈયાર થાય? રૂપ ઉપર યા ભ્રમટે લોકો મોહી પડતા હશે? વહુને કયા નામવા લઈ જવાની હોય છે? ધરમસા? મરમ રીતે મલાવે એના કરતાં માણસને વધુ શું જોઈએ? આવા આવા વિચારો તો મણા આવ્યા પણ મારે પરણવું જ ન હતું અને અમારા મમાજમાં વરને મીધુ પૂછવાનો રિવાજ પણ નહોતો. એટલે એ પ્રકરણ ત્યાં જ પૂરું થયું.

નવા જમાનાને મમજવા જેટલી પણ કુળવણી જેમને મળી નથી, તેઓ પણ બ્યારે લાચાર થાય છે ત્યારે મરજના પ્રેમી નવા જમાનાનો નવો ગગ સમજતા થાય છે, અને જૂની મર્પાદ છોડી નવા પ્રકારોને કુર્ક અંગે વશ થાય છે એ વસ્તુરિયતિ માત્ર મને દયામણી લાગી એ રિયતિમાં આવકાર-પાત્ર કેટલાક અંશે છે, પણ એની કદર મને નહોતી.

પડોશની પીડા

અમે ત્રીજી કે ચોથી વાગ સાવતવાડી ગયા હતા આ વખતે રહેવાનું મગ્ગારી ગેરદ હાઉસમાં રાખ્યું હતું અર્ધો બગનો અમારા તાનામાં આપેલો હતો આ બગનામાં અમે ત્રણ હોર્ડો ખૂન રમતા

માવતનાડીમાં અમારા એક ઓળખીતાના ધગ્ગા આછા મરીને છોકરી હતી ધરમાં એને આમ્લ્યા કહીને પ્રેનાવના હતા એ અમારે ત્યાં થોડા દિવસ ગરૂવા આવી ધગ્ગા કાણુ આવે છે ને કોણુ જાય છે એની અમને શાની પરવા હાય ? પણ બપોરે અમે શેન-જના પટ પર વાધખમરી રમતા હોર્ડોએ અથવા કઈ વાચતા હોર્ડોએ ત્યારે, અમારી વચ્ચે આવીને રોસવાની આ છોકરીને ટેવ હતી સ્ત્રી એ કઈકે બિનરતુ ગ્રાખી છે એવી માન્યના નાનપણથી ખંધાઈ હોવાથી, એ છોકરી અમારી વચ્ચે આવીને બેઠે એ અમને અપમાન જેવું લાગતું પણ મહેમાન તરીકે આવેલી લાડખી ડોમ્મી એને અમારી વચ્ચેથી હાડાય પણ મ ?

પટોરાની પીડા

અમે ધીરજથી એની હાજરી મહન કરતા. પણ એ તો અમારી વાતોમાયે લગતી; અમને મવાલો પૂછતી. અમે તોઝડો જવાબ આપીએ તો વળી કહેતી, ‘કેમ ભાઈ, આવો જવાબ કેમ આપો છો?’ આટલું પૂછી, બાણે કરું થયું જ ન હોય એમ, ફરી અમારી વાતોમા લગતી.

ત્રણ ચાર દિવસ તો અમે આ સહન કર્યું. પછી ભાણે એક યુક્તિ કરી એ સાલણી શકે એવી રીતે આર્થને કહે, ‘આઈ, આવો આછા પાછી એને ઘેર જવાની છે ને? એને એમ ને એમ ન મોકલાય. એને એકાદ સારા ખંડ આપીને મોકલજો. જોઈએ તો હું જ બજારમાંથી મગાવી લઉં.’ અને આર્થનો જવાબ માંલજ્યા પહેલાં જ ભાણે પટાવાળાને કહ્યું, ‘અરે ઘોંડી, આવો આછા ઘેર જવાની છે. ત્રણ વાગ્યે ઘેર આવજો અને હમણા બજારમાં

માર્ક થાકીને બપોરે સૂતી હતી પાસેના ખડખડા
ટેન પર અમે વાઘબકરી નમતા હતા નમતા રમતા
વિનાદે વડયા અમારો ધોગે આરી પેડે વધે બાઈની
ગ્રાંથ ભાગી નાગણુ જેવો ફૂફડો કરતી એ રી, અને
અમારા મે ઓગા વચ્ચેના બધ બાનણુ પગ જોડથી મુઝો
મારી અચેજીમા ગરજ ગરી 'અરે ડોઢરાઓ, શ તોફાન
માન્યુ છે? જરા સૂવા દેગો કે નહિ?' અમે ઉઠગતી જેમ
ચૂપ થઈ ગયા બાઉએ કહ્યું, 'થેક મુ' અને અમે એ
ઓરડો ડોડી દીધો અમને થયું કે આ મના કયારે જશે?

અમારી મજરણુ આ પ્રકારની હતી, જ્યારે પિતાશ્રી
બીજી રીતે ચિનામન દતા અમે જમવા એક સારે પિતાશ્રી
આઈને કહે, 'આ ઓગાઓ આપણા ઘરમા આવીને ન્યા
છે માસમણી ખાશે જે ઘરમા પરધર્મી વમે છે અને
માનાદાગ ચાલે છે ત્યા પાણી પીએ તોપણ અભડાઈએ'

આઈએ મમાધાન સૂચવ્યું 'આપણે ત્યા એક જ
ઘરમા છીએ? એમનો ભાગ જુગો છે ને આપણો જુદો છે'

પિતાશ્રીએ કહ્યું 'એમ મનને ન મનાવાય આખા
ગનાનો મોભ તો એક જ છે ને? એ તો એક જ ધર
કહેવાય આપણા વરમ નોકરી મગી, પણ આવો પ્રભંગ
આવો નહોતો આનો કરો હનાજ દેખાતો નથી એમને
એ મકન ખમ્મે જ છૂટ્ટો દેવને ખબર છે કે આમા
આપણો હનાજ જ નથી'

એ રાત ગા બને ઘોડેમનાર ત્યાથી વિદાય થયા અને
અમે બીજી વાર કાચ બળી

૫૯

વિઠુ અને ભાનુ

વિઠુ અમારે ત્યાંનો એક નોકર. મેળગુદીમાં અમારું ઘર બંધાનું હતું ત્યારે મજૂર તરીકે તે અમારે ત્યાં આવતો. તે વખતે તેની હિમર આશરે બાગ તેમ વર્તી હતી એક દિવસ મજૂરો દુવામાંથી કાદવ કાઢતા હતા, ત્યારે તેમની બેરમરીથી એક દેગડો દોગડામાંથી વહી ગયો અને દુવાની આદર વિઠુ મગ કરતો હતો તેના માથા પર પડ્યો. મહેવાની જરૂર નથી કે વિઠુ એકદમ મેલાન થઈ ગયા અને મદા મળે તે અમે તેને બહાનું લઈ શક્યા અમારે ત્યાં

દરેકની રેકાળીમાં ખાવાનું રાખેલું હોય. ગામડાંના રિવાજ પ્રમાણે નોકરોને નારતો આપવાનો નથી હોતો, અને કોઈ આપે તોપણ જેવું તેવું કંઈક આપે. પણ વિકુને વિશે તેમ ન હતું. વિકુ અમારી રેકાળીમાંથી ગમે તે એક લઈને ખાતો. અમારા પહેલાં પણ ખાઈ જતો. સાલણના ઘરમાં આટલી છૂટ આશ્ચર્યકારક ગણાતી.

વિકુ મોટો થયો ને અમારી ખેતીનું બધું કામકાજ કરવા લાગ્યો. અમે ખેતી વધારી, બળદ, ગાયો, ભેંસો ઘરમાં રાખવાં પડ્યાં. તેને માટે બીડ રાખવું પડ્યું. જંગલમાંથી ધાસલાકડાં લાવવા માટે મોટાં માડાં તૈયાર કરવાં પડ્યાં. કારખાનું વધ્યું. વિકુ તેમાં કામ કરતો. મારા મોટાભાઈ કારખાના પર દેખરેખ રાખતા. નાનપણથી જ વિકુની સત્યપ્રિયતા ને ન્યાયનિષ્ઠા જખરી હતી.

સામાન્ય રીતે આપણાં ગામડાંઓમાં ગરીબાઈ એટલી બધી હોય છે કે, બીયારા ખેડૂતોને ન્યાયનિષ્ઠ રત્યું પાસવતું નથી; ચોવીએ કડાકના ઊવનકલહમાં સ્વાર્થ ખોળવો પડે છે. ગામડાનો વાણિયો, યાદુકાર, પટેલ, તલાટી નેમ જ ગોર, બધા એટલા બધા સ્વાર્થી હોય છે કે — સ્વાર્થથી આંધળા હોય છે કે — આખા ગામને તેઓ નર્મો સ્વાર્થનો જ પાઠ ભણાવે છે.

ઘરમાં મોટું કારખાનું, એટલે દરેકને કોઈ ને કોઈ સારું અથડાવ્યયડી તો થવાની જ. તેમાં બીજા નોકરો તો અમારો સ્વાર્થ જોઈને જ અમારી વતી લડે. પણ વિકુને અમારા સ્વાર્થ કરતાં અમારી શાખ, અમારી આખર વધારે વડાલી હતી, અને અમારી આખર કરતાંયે મનસાક વધારે વડાસો હતો. મારા મોટાભાઈનું બનાવેલું કંઈક કામ વિકુને એરવાજબી

વિઠ્ઠલ અને ભાણી

જણાયુ હોય તો વિઠ્ઠલ લાવયોજ થઈને મોટાભાઈને કહેતો-
 'હોયગા વાવા' માજ સોદા કામ કરસ સાગત્યાસ હોય ?'
 (મને ખોટું કરવાને તુ કહે છે કા ?) વિઠ્ઠલને કહેલું કામ
 ચલ્યું છે એની તેની ખાતરી કર્યે જ છટકા મારા પતાશ્રી
 રત્ન લઈને ત્યારે એળગુદી જતા ત્યારે પ્રથમ વિઠ્ઠલને જ
 મળતા વિઠ્ઠલ કારખાનાની આખા વરસની બધી વિગત જોવી
 હોય તેવી કહી દેતો અને આગળ શુ કરવું જોઈએ એની
 સૂચનાઓ પણ આપતો વિઠ્ઠલ પાસે જનુ રાખવા જેવું
 કશું રહેતું જ ન હતું છતાં અમુક વસ્તુ જાની રાખવા
 જેવી છે એમ તેને કહેવામાં આવે તો મધ્યયુગીન વક્ષાદારીથી
 તે તેને જાની રાખતો વિઠ્ઠલ અમારા ઘરમાં ગ્લો ત્યારથી તે
 ભાણે જ પોતાને ઘેર જતો વરસનું ચાર કુડવ (એવગાગ
 તરફ ૧ કુડવ એટલે આશરે ૧૦ મણુ થાય છે) અનાજ
 અને વીંમ રૂપિયા ઘેર આપી આવતો એટલું અનાજ
 એક નાના કુટુંબને એક વરસ માટે બમ થાય છે

મનુ કીને વિઠ્ઠલને એક ભાઈ હતો તેને પણ અમારે
 ત્યાં ધણી વાગ મજૂરી કરવા અમે રોકતા પણ મનુનું
 ચારિત્રમગ એાધુ હતું સનુની ગક વૃત્તિ જોઈ વિઠ્ઠલ
 અધમૂઓ થઈ જતો પોતાને લીધે મનુને અમારે ત્યાં
 આશ્રય મળતો એ જોઈ તે મનમાં મહેજ અકળાતો પણ
 ખરો, અને પોતાને હાથે સનુ પ્રત્યે કાંઈ પક્ષપાત ન થાય
 એની ખામ દાગજી રાખતો

જેનજેતામાં વિઠ્ઠલે આખા મનખાનાનો ભાર ઉપાડી
 લીરો. વિઠ્ઠલની શાખ અમાન ગામડામાં ખૂબ બધાઈ
 હતી. એની ન્યાયનિજાને અમારી પ્રતિષ્ઠા અને એના

વાડ તૈયાર! પરશ્યાએ ગત્રે બગીચામાં જઈ વામડા
તોડી જમીનમાં ખાડા ખોદી વાડ તૈયાર કરી હતી, અને તે
પણ ઘેરની બેનાવ્યા વિના—એ-નાએ જ!

બેળગુદીમાં જ્યારે પહેલવહેલો પેગ આવ્યો ત્યારે ગામડા
બહાર એક ટેકરીના ઢોળાવ પર ઝૂપડી બાધીને અમે જ્યાં
ઢોરોને માટે પણ એક અનાયત્રી ઝૂપડી બાધી વિકુને બધાના
રક્ષણની ચિંતા, એટલે રોજ ગર અમારી ઝૂપડીની
આસપાસ ચૂવાને માટે તે પદ્મીય જીવાનોને ભેગા કરતા.
એકદા પાકવાને માટે પગલ તો જોઈએ તેટલું હતું કે
અમારે ચા-પાચ શેઠ તમાકુ ત્યાં નખવી પડતી, અને
આખી રાત ધૂળી રહે એટલા જાણનાં ચોરવણુ કે જે પડતી
વિકુને ગાના આવડતુ ન હતું, પણ તે બીજા પામે
મવજાવનો. આમ રાત આખી અમારી ઝૂપડીની આમપાસ
ચોરી રહતી. નિ.એ વિચાર કર્યો કે, પાગમ ભોગના ધરેણા
આપણે ગામજાના ઘરમાં ગળીએ તેના મરતા જાનામાના
આ ઝૂપડીમાં જ લાવીને ગળીએ તો શું ખોટું? એણે
મારી માને મધુ તમે એ ન મમજી શકો ' એક નાનકડી
મધળીમાં મધા ધરેણા મધી વિદ્યે તે પાગમ ગળેને મા

વિઠુ અને ભાનુ

જ રહેતો, 'આ લોકો નથી માગ.' પણ તેમને સહન કર્યે
જ છૂટકો હતો. તેઓ મારા મોટાભાઈ કે મા પામે
કર્ષ મગવડ માગવા આવતા ત્યારે વિઠુ મહા પરાણે તેમની
પ્રત્યેનો પોતાનો તિન્નકાર છુપાવી શકતો.

માગ મોટાભાઈ બેળગુદીમા ખેતી કરતા અને પિતાશ્રી
બેળગામમા કચેક્ટરની ડ્યેરીમા હિસાબખાતા પર દેખરેખ
ગખતા બેળગામમા પણ વારવાર રહેતો યતો હોવાથી
અમારે બેળગામથી ત્રણચાલ માધવ પર એક પાકી ઝૂપડી
બાધીને રહેવું પડ્યું હતું ઝૂપડીથી કચેરી મુધી જવા માટે
બે મજદનાળી એક ડમણી રાખવી પડી હતી આ
ડમણીઓ અમદાવાદની ઘોડાગાડી કરતા વધારે મગવડવાળી
અને સુદર હોય છે.

ડમણી ચનાવવા માટે અને ઘનુ કામકાજ કરવા
માટે અમે એક નોકર રાખેલો તેનું નામ ભાનુ ભાનુ
શરીરે કદાચ, ને ઉમરે લગભગ ૩૦-૪૫ વરમનો હતો
એ મૂળ રતીંગ મકણનો મત્રારના જ વાઝ્યાર્થી રાતના
આ'દમ રાખ્યા મુ'ની કામ કરે અમે એને નાનકડી
ઝૂપડી બાધી આપી હતી તેમા એ રહેતો ને હાથે ગધીને
ખાતો ભાનુ વાસણુ જાટકે, પુગાના કપડા પુએ, ગાડી
દાટે, ગેજ ગાડી પુએ, બળદને માફ રાખે, કયાયે મદેશો
વર્ષ જવો દોય તો જર્ષ આવે, કચરો ગાંઠે પથારીઓ કરે,
કાનમમા તેન પૂરે ભાનુને ખાનાનુ આપવાને અમે
બવાયેના ન હતા તેને રોકડો પગાજ જ મળતો અને
ધે- એની ઘેડી ખેતી હતી ને માયા પર ચો' દેવુ પણ હતું
એટલે અમારે ત્યા નોકરી કરી પગાજના લગભગ મધા જ

પૈસા મનીઓડરથી ઘેર મોકલતો અને ત્રણ-સાડાત્રણ રૂપિયામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો.

એક દિવસ હું તેની ઝૂંપડીમાં ગયો. તેનો વૈભવ એટલે બેચાર માટલાં અને એક તાવડી. તેની દકાઈ નાળિયેરની કાચલીને વાંસનો હાથો બેસાડીને બનાવેલી હતી. મારી પાસેથી તેના ધરની કપ્પીકત સાંભળીને મારી 'ભાભીનું અંતઃકરણ પીગળ્યું'. તે દિવસથી રોજ સાંજની રસોઈ વધતી જ અને ભાનુને અથાણ ને રોટલો લગભગ નિયમિત મળતાં. ભાનુ એટલે પક્ષપાત. ભાનુ ધરના બીજા પુરુષોનાં કપડાં સામાન્ય રીતે ધોતો, પણ પિતાશ્રીનાં કપડાં પાછળ ફેટલી મહેનત લેવી એની મર્યાદા તેની પાસે હતી જ નહિ. મારાં કપડાં પ્રત્યે પણ એની સહેજ મહેર-નજર રહેતી. પણ હું નથી માનતો કે મારી જાત પ્રત્યે એનું વધારે આકર્ષણ હતું. મારા કરતાં મારાં કપડાં પ્રત્યે જ ભાનુની બહાસ મરછ હોવાનું કારણ એક દિવસ મને અચાનક સૂઝ્યું:

હાઈરિફ્સે બણ્યા ઘણી વાર હું પિતાશ્રીની સાથે તેમની ગાડીમાં બેસી જતો. પિતાશ્રીની ઓફિસમાં પણ જઈને બેસતો. એટલે ભાનુને થતું કે, મારાં કપડાં મેંસાં રહે તો કલેક્ટરની કચેરીમાં ને હાઈરિફ્સમાં કામ કરતા તેની ન્યાનના દેવોમાં—અપરાધી ને પટાવાળાઓમાં—તેની કિંમત ઘટશે. ભાનુ અમલદારોને ત્યાં જ કામ કરવા સરખાયેલા. પટાવાળાઓની લલામણથી જ અમલદારોને ત્યાં એને નોકરી મળવાની. અમારે ત્યાં પણ દશરથ નામના પટાવાળાની બલામણથી તે આવેલો. મારાં કપડાં

વિઠુ અને ભાનુ

તોઈ જો ભાનુને દુપડાં મગે તો ભાનુનો લડ બગડે ભાનુની દુનિયામા માગ પિતાશ્રી એ મધ્યવર્તી આપ્પી દુનિયાએ એમની આમપામ ફરવુ તોઈએ પિતાશ્રીની તે સેવા કરતો હોય ત્યારે બીજા પ્રાઈને ગણકારે નહિ તેને મન બધા જ પિતાશ્રીના આશ્રિત હુ નહાવાને તૈયાર થયો હોઉં એટલામા પિતાશ્રી નહારા આવે તો એ પિતાશ્રીને કહે નહિ કે દત્તુ આપ્પા નહાવા ગિતયાં છે તે મને જ કહેવાનો ‘માહેબ નહાવા આવે કે માટે તમે ખમો !’

ભાનુ ઘરમા આવ્યો ત્યારથી અમે પણ પિતાશ્રીને ‘માહેબ’ કહેવા લાગ્યા નાનપણમા અમે તેમને ‘દાદા’ કહેતા ભાનુને લીધે ધગના મધા પિતાશ્રી પ્રત્યે વધારે અદબ રાખતા શીખ્યા તે પહેલા સ્વાભાવિક પ્રેમ ને આદર તો હતો જ, પણ અદબની વિગતો અમારી પાસે ન હતી પિતાશ્રીની યાળા તથા તેમનો લોટા સાદુ કરવાની માની જુદી મોથી પહેલા પિતાશ્રીના વામણો જ તે લટકતો અને અનગ ધોઈ અનગ સ્થાને રાખતો પિતાશ્રીની સગનક સાચવીને જેટલુ બીજુ કામ થાય તેટલુ જ કરવાને પોતે બધાયેલો છે એવી ભાનુની માન્યતા હતી પિતાશ્રી પ્રત્યે અમારી બધાની લાગણી પ્રેમ અને આદરની હોવાથી ભાનુની આ વૃત્તિન અમે કોણુક જ કરતા ભાનુ બિનકુન આજમ કરતો ન હતો મહનત કરવામા એને ખૂન રમ પડતો હોય એમ જ લાગતુ એના મોનવાચાનવાનો હમેશનો એક જ વિષય — ઘરની વ્યવસ્થા અને પિતાશ્રીની મગવડ એના મોનવાચાલવા પગથી આ દુનિયામા એનુ બીજુ કોઈપણ હશે એવો ભામ સરખાયે થતો નહિ

છતાં એને દોસ્તદાર ન હતા એમ નહોતું. એવમામમા જુદે જુદે ટેકાણે કામ કરનાર એનાં જ મુલકના ને એની ન ન્યાતના કેટલાયે એના દોસ્તદાર હતા. મહિનામા એક દિવસ તે બધાને મળવા જતો. પણ એ દોસ્તદારો વિશે એક દિવસ પણ તેના મોઢામાથી કશો ઉદ્ગાર નીકળે નહિ. માણે કોઈ કાવતગાળાજ ગુપ્ત મંઝાનો તે મલાસદ ન હોય ! તેના નિયમિત જવા પરથી મેં અનુમાન ગઢ્યું કે, એ બધાનો મળવાનો એક સુઝર દિવસ હોય છે પણ તે તેની પાસેથી વધારે વિગતો મેળવી. એ લોકો આવે જ, માસની અમુક તારીખે ઝંગા થતા, એકત્ર રાધીને ખાતા, પોતપોતાના સુખકુ ખની વાતો કરતા, કોઈ કામ વિનાનો હોય તો તેને નોકરી ક્યા મળી શકે એની ખબર આપતા, કાઠના પર તેનો માહેજ નાગજ થયો હોય તો તેનો ખીન્ને દોસ્તદાર પોતાના માહેજ મારફતે તેના માહેજને મમળવવાનું પોતાને માથે લેતો. દૂંકામા કહીએ તો, ક્રીમેનની પેરે આ નોકરોની તે નામવગની એક મંરથા જ હતી. ક્યો તહેવાર તે હુ બૂલી ગયો છું, પણ તે દિવસે બધા મળીને દાર પથ પીતા. છતાં તેમને દારનું અમન નહિ. વરસમાં એક જ દિવસે તેઓ શગળ પીએ, ને તે એવો કે બેહોશ થઈને પડે.

આ નોકરો જેટલા દિવસ સુધી જોધણીની પામે રહે તેટલા દિવસ સુધી તેની સાથે પૂરેપૂરા વફાદાર. ધરતી વાત બિવકુલ બદાલ જવા ન દે બદાર બધે ધણીનાં વખાણુ જ કરે એકની નોકરી છોડી બીજાને ત્યાં ગહે તોપણ પડેના ધણીની વાતો ત્યાં ન કરે. રદસ્થ એ એમને માટે રદસ્થ જ. માત્ર એમની માસિક સંખ્યામાં બધા નોકરો

વિકૃત અને ભાનુ

બેગા થાય ત્યાં કશી વાત જાની ન રહે. શહેરનાં મોટા સોફાની બધી નાની વાતો ત્યાં ચર્ચાય. આજે મને એમ લાગે છે કે, જો કોઈ રીતે એમની એ માસિક મહાનો વિશ્વાસપાત્ર સભાસદ થવાય તો મમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાને માટે કેટલોયે અસાધ્ય મસાલો ત્યાંથી મળી આવે.

ભાનુ ઈમાનદાર હતો અને પોતાની ઈમાનદારી વિશે મગફળી પચી હતો. ને વિવેક ખૂબ જાણતો અને પાળતો. પણ શહેરનો નોકર એટલે એનો આત્મા કંઈ વિવેકી નહિ. શહેરનો વિવેક એટલે અંદરની હલકાઈ ઢાંકવા માટેનું ઉપરનું અસ્તર.

એક દિવસ એક સાંજનો મોટો કકડો એક જ દિવસમા ખલામ થયેલો જોઈ મેં ભાનુને પૂછ્યું, 'આટલો સાંજ એક દિવસમાં શી ગીતે વપરાઈ ગયો?' ભાનુથી મારો સવાલ મદન ન થયો. વિવેકનું પક ઊડી ગયું ને તે બોલ્યો, 'શું હું તમારો સાંજ ગણી ગયો છું?' એટલામાં પિતાશ્રી ત્યાં આવ્યા. તેમણે ભાનુનો જવાબ રાંભોલ્યો. તેમણે કહ્યું, 'ભાનુ, શું દહે છે?' ભાનુ ગુસ્સામાં ને

કર્યો ?' પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'અમે તો માર્ક કાઢી મૂક્યો નથી એને આવડુ હોય તો ભરે આવે' બીજે દિવસે ભાનુ પાછો આવ્યો અને પહેલાની પેઠે મગ મગા લાગ્યો. ભાનુને કાના વનારે કપડા ધોવા પડેના એ જાણવાને માટે જ એ એને માથુ વિશે પૂછેતુ. ભાનુને અમે ધરમા જે રીતે રાખતા તે પરથી એણે જાણવું જોઈતું હતું કે એના પર કોઈને શંકા ન હતા તે દિવસથી ભાનુ કોઈ મળે પેલી માથુવાળી વાતનો ઉલ્લેખ પણ થવા દેતો ન હતો. જાણે મશુ થયું જ નથી એમ એ બતાવવા માગતો હતો.

આપણા નોકરો પોતાની જૂની કામા આ જ રીતે માગે છે એણે વચનથી કામા માગી ન હતી પણ વચન મરતા તેની આ વૃત્તિ વધારે અર્થપૂર્ણ હતી.

ભાનુ પણ ધરની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર સુચરતો અમુક ટુકડાએ બચત મરી શકાય એવી યોજનાઓ મૂકતો પણ તેની પાછળ પિતાશ્રીની મગવના આદર્શ મુખ્ય રહેતો. બીજા માર્કને અગવડ વેઠવી પડે તો તે તરફ તેનું બિનકુલ ધ્યાન રહેતું નહિ. આગલી મચન થાય છે ત્યાં બીજાઓએ અમરડ વેળી જ જોઈએ એના પિતાશ્રી એના અર્થ-જાત્રાને અપવાદરૂપ હતા અને માર્ક અંશે આર્થ બાકી બધા એની દૃષ્ટિએ કેવળ આશ્રિત.

ધીમે ધીમે ધરમા ભાનુનું જોગ વધ્યું. બજારમાંથી વસ્તુઓ તાવવાનું પરચૂરણ દિમાંબ રાખવાનું ધોબીને વાંવાનું હજમને વખતમગ બોલાવવાનું વગેરે મગ તેના થયા. ભાનુ મહે ત્યારે મગ બદલવા જ જોઈએ ભાનુ મહે ત્યારે હજમન માટે મેસણ જોઈએ તે તાવે તે જ

વિઠુ અને ભાનુ

શાક ખાતું જોઈએ. અમને ભાવે કે ન ભાવે, અમે મંગાવ્યાં હોય કે ન હોય, પણ અમુક જાતનાં ફળ ઘરમાં આવવાનાં જ. ભાનુથી અમને મીને મંત્રોપ હતો.

મરદારી નોકરીને અંગે પિતાશ્રીને બહારગામ જવું પડ્યું. માવંતવાડી મંરથાનમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રાજ્યવહીવટ ચાલતો હોવાથી એક વરસે પિતાશ્રીને અન્વેષક તરીકે માવંતવાડી જે મહિનાને માટે જવાનું હતું. સ્વાભાવિક રીતે ભાનુની ઇચ્છા તેમની માથે જવાની હતી. પણ દેશી રાજ્યોમાં સરકારી તપાસનીમોની મેવામાં એટલા બધા નોકરો ગખવામાં આવે છે કે ભાનુની ત્યા જરૂર ન હતી. આથી મોટાભાઈએ કહ્યું કે, 'ભાનુને બેળગુદી મોકલો તો મને ખૂબ મદદ થશે ભાનુ હોશિયાર છે, વફાદાર છે, મહેનતુ છે મારે ત્યાં તેનો ઉપયોગ ખૂબ થશે' વિઠને

ગાડી ફરીને આવે બાહુ મહેજ વધારે પડે તો વાધો નહિ પણ મારુ કામ ખોગી થવા નહિ દઉં '

ભાનુએ ચિંતાઈને મ્હું, ' મોગા આવ્યો છે કાનભારી માનિખની બીડ વધારે કે ખેતીની ? માનિખને મારે તરી કે ખેતીને મારે માનિખ ? મું તો બગદ ને ગાડી લઈ જ જવાનો છું સાહેબનો કાગળ આવ્યો છે તે નથી જોતો ?

મને જણ્ય મોગભાઈ તરફ જોવા નાગ્યા મોગભાઈ આવળ ત્રીજે જ મવાલ હતો નાહકનું બાહુ બચાવવું અથવા ખતીની બીડ માચવવી એના મરતા એ મે વકાદાર સેવકાની મરત માચવવી એ મોગી વાત હતી તુલતમા થા મ્હું, જોઈએ એમો વિચાર મ્હવાને બદલે બને પોત પોતાનું દરિદ્રિમિદુ મમજનના નાગ્યા મોટાભાઈ મોટા તત્ત્વગાની હતા ધર્મ, મમાજનશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર અને મવ્ય શાસ્ત્રોની દુનિયામા હમેશા મહેતા

તેમની ચર્ચા ચાલતી હતી એનામા હું બહાર જઈ, ગામમાથી મે નાદ બાડે નઈ આવ્યો ને મ્હું 'લાતુ આ લે બગ વિના બગદિયા તને નહિ મજે ધગની કમરી છે તે નઈને જ માથે વિક્રો બાઈ પણ આવશે ' ધ મા મું મોટી નાનો બાઈ, પણ મને આવી રીતે હમમ કા રાની મતા હતી મારો ફકમ તે છે-સો, કમકે નાનપણમા આરી મામનમા વ્યવહારચતુર ગણાનો મોતેજમા ગયા પછી મારુ તે ચાતુર્થ એગગા ગયુ

મને વચ્ચેની અથડામણ ટળી પણ પડેલી તડ મંદાઈ નહિ તે નહિ જ વિદુ કુટુમનો વિચાર મે ને લાતુ

વિદુ અને ભાનુ

માલિકનો કરે, જોકે અમારા ઘરમાં માલિક અને કુટુંબ વચ્ચે કશો બેદ ન હતો.

આસપાસનાં ગામડાંમાં ધીરેલા પૈસાની ઉધરાણીમાં ભાનુ જ્યારે ત્યારે રૈયતો પર તે ખૂબ સખતાર્થ કરતો અને રકમ માથે. ખેતર કાળાં, પતકાળા, કે પાચદમ શેર રીંગણાં લાવ્યા વિના ગહેતો નહિ. વિડોબાને આ બિલકુલ ગમતું નહિ. ભાનુ કહેતો, ‘બધા માલુકાર એમ લે છે. તે તો આપણો દસ્તૂર છે. દસ્તૂરની વાત કેમ જવા દઈએ?’ વિડોબા કહેતો, ‘મોટા પટેલ આવ્યો છે અને બહાવવા. હું કાંઈ તારી પેઠે કોકણમાંથી આવ્યો નથી. આ જ ગામમાં જન્મ્યો છું અને આ જ ગામમાં મારાં હાકકા દટાઈ રહેવાનાં. બધા દસ્તૂર લે છે તે હું નથી જાણતો? પણ બાબાએ તે રિવાજ બંધ કર્યો છે. લોકો બાબાને નાહક ધર્માવતાર નથી કહેના પાંચ શેર રીંગણાંથી બે વખતનું શાક થાય ખરું? આપણા માલુકારને નાહક શા માટે બદનામ કરે છે?’ ભાનુ મારી પાસે આવીને કહેતો, ‘જોયું ન્હાં અપ્પા? આ વિડોબાને માલેકના લાભગેરલાભની છે કેંઈ ફિકર? ખેડૂતો તો આખરે એના ન્યાતભાઈ જ રહ્યા ને?’

એક દિવસ ખેતરમાં લણણી ચાલતી હતી પરાજ વાઢી લીધા પછી તેના નીચલાં ઢૂંઢાં જમીનમાં બિભાં હતા. તેના પર જો પગ પડે તો લોહી જ નીકળે. એટલે મજૂરો ખેતરમાં મહેજ માથવીને ચાલતા. ભાનુને થયું કે, આમ સાચવીને ચાલતાં વખત નકામો જાય છે અને કામ ઓછું થાય છે. જો ચંપવ પહેરીને કામ કરીએ તો ઝપાટાબંધ કામ થાય. ભાનુ ચંપવ પહેરીને કામ કરવા લાગ્યો. વિદુએ તે જોયું

૩ તરત જ તેનો પિત્તો બ્રહ્મચો ગામડાપ્રેમા વળુલી ચાલતા ખેતરમાં ચપન પહેરીને જવુ એ ભારે અશુભ ગણાય છે બ્રહ્મિમાતાનું તેથી અપમાન થાય છે, ખનમાં ભેગી થયેલી નદીની અનાર થાય છે, અને ખેતરના ધણીનું અશુભ થાય છે વિદુના મોટાભાઈ પ્રેમખત્યાર ગાળનીપણી તે ભાનુને માગરા દોડ્યો અને માગી પેડે લડત, પણ હું વચમાં પડ્યો ત્રિફુને મે ખૂબ તપાસ આપ્યો અને ભાનુને માર ખાવાનું ઘેરથી વધ આવવાને મોટલી દીધી

માગે મોટાભાઈ મને સમજાવવા મેં મમાજ વ્યવસ્થાના અને લોચડિના મૂળમૂલ નિહતોની તેઓ ચચા પ્રતા હતા અને મેં વક્રધર્મની મીમાસા કરના હતા રોજની પેડે ધૂરખી રહેના ભાનુ અને ત્રિફુ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મોવતાનું પ્રત્યન સાલજતા હતા પણ એ બધુ ઊંધા ઘડા ઉપર પાણી રેડવા જેવુ હતુ અને જાણુ જ્યા હતા ત્યા જ હતા

રોજ તેઓ દિવસમાં ચાર ચાર વાર નડતા દરેક વખતે મુક્તિ યોજવા હાજર ન હોઉ અને ધર્મચર્યા કરવાને મોટાભાઈ ન હોય એટલે અને વચ્ચેની મકવાસ વધવા લાગી બધા અકળાયા એ મને પણ ચવા લાગ્યુ કે, આ ધર્મમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા નહી નથી પણ ઘર છોડી જવાનું મન એકકને થાય નહિ અને હુ ખી ને હુ ખી ગે

સાવતવાડીથી આવ્યા પછી પિતાથીએ ત્રણ મહિનાની રજા લીધી એટલે આમે બધા બેળશુદીમાં જ રહેતા, જેથી ભાનુ ને ત્રિફુને જુદા પાડવાની પણ મારી મુક્તિ ત્યા ચાસે એમ ન હતી એનામાં ભાનુની મા યુજરી મયાનો મમળ કોમળથી આવ્યો ઘરની ખેતી તરફ જોઈ શકે એવુ તને

વિકુ અને ભાનુ

ત્યાં કોઈ ન હોવાથી તેને અમારે ત્યાંથી રમ લેવી પડી. અમને છોડી જતાં ભાનુને બહુ દુઃખ થયું. વિડોબાને પણ ભાનુ જાય છે એનું ખોટું લાગ્યું. વિડોબાએ ભાનુને 'અધુ બૂલી જવાનું કહ્યું. 'તેને ત્રણ દિવસ પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે રાખ્યો ને ગળગળા ચર્ચ બને એકબીજાથી દૂટા પડ્યા.

ભાનુના ગયા પછી વિડોબા કેટલીયે વાર ભાનુનું ગુણવર્ણન કરતો, ભાનુ પામેથી હું આ શીખ્યો ને તે શીખ્યો એમ કબૂલ કરતો પોતાના દોસ્તદારોને ભાનુ જેવો વિવેક કેળવવા મમજરતો ને ભાનુ સાથે નાહક લડ્યાનો પશ્ચાત્તાપ કરતો. છતાં કહેતો કે, 'ભાનુ આખરે તો શહેરમાં રહેનાર માણસ. ગમે તેટલો હોશિયાર તોયે શું? અમારા જેવો તે નહિ. આજે હોય ને કાલે જાય. અમે તો ઘરના માણસ.'

આ પછી ૭ આઠ મહિનામા જ વિકુ પ્લેગથી ગુજરી ગયો. તેની સ્ત્રી નાતરું કરીને બીજે ગામ ગઈ. તેને ખાલખાલ્યાં ન હતા.